

УКРАЇНСЬКЕ
СЛОВ'ЯНО-
ЗНАВСТВО

1
1970

«Українське слов'янознавство» — науковий міжвідомчий республіканський збірник. Він видається українською мовою двома випусками на рік (історичний та історико-літературний).

В збірнику публікується науковий доробок українських славістів — статті, доповіді та повідомлення, рецензії тощо — з політичної і економічної історії, історії культури, мистецтва та літератури зарубіжних слов'янських народів і міжслов'янських зв'язків.

У розділі «Наукове життя» висвітлюються питання наукової роботи в галузі слов'янознавства в СРСР і за кордоном.

Збірник розрахований на науковців, учителів, студентів, на всіх, хто цікавиться історією, культурою та літературою зарубіжних слов'ян.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Професор *Д. Л. Похилевич* (відповідальний редактор), доцент *О. С. Бейліс*, доцент *І. І. Белякевич* (заступник відповідального редактора), професор *Г. Д. Вервес*, професор *І. С. Дзюбо*, професор *В. А. Жебокрицький*, професор *В. І. Масальський*, доцент *В. А. Моторний* (відповідальний секретар), професор *С. І. Сідельников*, доцент *К. К. Трофимович* (заступник відповідального редактора).

Адреса редакційної колегії:

1-6-3
6-БЗ-4-69М

Львів, Університетська, 1,
кафедра історії південних і західних слов'ян.

ВІД РЕДАКЦІЇ

Україна в силу географічних умов та історичних обставин завжди була в найтісніших стосунках з усіма етнічними слов'янськими групами південних, західних і східних слов'ян. Ці стосунки не поривались навіть в найтяжчі часи для слов'янства. Думи про єдність слов'ян, про спільну боротьбу проти гнобителів і реакції знаходили на Україні співчуття і підтримку. Згадаймо хоча б декабристське «Товариство об'єднаних слов'ян», «Кирило-Мефодіївське братство» за участю Т. Г. Шевченка, блискучу плеяду українських славістів (Ю. І. Венелін, О. М. Бодяньський, І. І. Срезневський, В. І. Григорович, О. О. Потебня, Ф. І. Леонтович, І. Я. Франко, В. М. Гнатюк, В. Г. Щурат, М. С. Возняк, І. С. Свенціцький, О. І. Білецький, Ф. Колесса та багато інших), що внесли значний вклад у розробку проблем слов'янознавства.

В свою чергу славісти Чехії, Словаччини, Польщі, Болгарії і Югославії приділяли в минулому і приділяють тепер чимало уваги україністиці.

Слов'янознавство, славістика в широкому розумінні цього слова тісно пов'язані з відродженням слов'янських народів, з історією національно-визвольного руху західних і південних слов'ян.

З того часу інтерес до слов'янських проблем в політиці, економіці, науці, культурі, літературі, мистецтві зростав з кожним роком. Перша світова війна, Велика Жовтнева соціалістична революція і утворення ряду незалежних слов'янських держав надзвичайно посилили інтерес до слов'янських народів, до їх творчості.

З закінченням другої світової війни було назавжди покинено з тисячолітнім «Drang nach Osten». Зарубіжні слов'янські народи ліквідували в себе капіталізм, стали на соціалістичний шлях розвитку. Слов'янські народи займають чільне місце серед народів соціалістичної співдружності, вони на передньому краї боротьби з імперіалізмом, боротьби за мир на планеті.

У слов'янських народів широко розгорнулось культурне життя, в тому числі вивчення історії, літератури, мистецтва. Над слов'янськими проблемами працюють академічні інститути, їх вивчають в університетах, товариствах, а результати такого вивчення публікуються в численних журналах.

Марксистська розробка славістики сприяє зміцненню єдності, співдружності слов'янських народів, всієї соціалістичної системи. Вона розвивається на новій основі — на основі пролетарського інтернаціоналізму. Тепер, коли посилюється ідеологічна диверсія імперіалістів (особливо їх боннського загону) з їх підступною тактикою «наведення мостів», «розмивання» соціалістичної системи, яку так яскраво продемонстрували чехословацькі події, марксистська славістика набуває особливо великого політичного звучання. Десятки славістичних центрів у капіталістичних країнах далеко не завжди ведуть наукову роботу. Вони часто лише прикривають нею свою пропаганду, що носить не тільки націоналістичний, реваншистський, антислов'янський, алей антирадянський, антикомуністичний характер. Завданням славістів-марксистів є **викриття і знешкодження такої псевдонауки.**

Широкого розмаху славістика набула в Радянському Союзі. Загально визнаним центром її є Інститут слов'язознавства. Значне місце посідають також славістичні кафедри Московського університету, а поза тим існують ще численні організації в Ленінграді, Воронежі, Києві, Львові та інших містах. У Москві виходить поки що єдиний спеціальний періодичний орган славістів — «Советское славяноведение», а в Ленінграді та Воронежі — епізодичні збірники. Слов'язознавством у широкому розумінні цього слова займаються у всіх союзних республіках. Визначне місце воно посіло і у нас на Україні.

Тепер на Україні працює в галузі славістики понад 100 осіб. Осередки славістики, не говорячи вже про Київ, Львів, Харків і Одесу, знаходимо майже у всіх наукових центрах. Лише за час після XX з'їзду КПРС на Україні вийшло в світ багато монографій, збірників, журнальних статей, науково-популярних брошур тощо¹.

Конференції славістів України відбуваються регулярно і проходять з великим успіхом. Славісти України займають друге місце за кількістю виголошених доповідей і повідомлень (перше — славісти РРФСР) на союзних конференціях славістів, які також скликаються регулярно.

За таких обставин гостро відчувається потреба в друкованих органах, з допомогою яких можна було б доводити до відома широкої української громадськості і громадськості всіх слов'янських народів наслідки наукової роботи українських славістів, вести пропаганду ідей співдружності народів, організувати славістів на спільну розробку складних і важливих проблем.

На Україні до цього часу ще немає спеціального органу, який би об'єднував зусилля істориків та літературознавців в галузі розробки питань, пов'язаних з історією і культурою слов'янських народів взагалі та південних і західних слов'ян зокрема. В той же час саме цим дисциплінам в силу їх властивостей належить велика роль у вирішенні політичних і культурних проблем та виховальних завдань, завдань благородних, які допомагають не лише слов'янським народам, а всьому людству в його боротьбі за свободу і прогрес.

З цією метою Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР вирішило організувати видання міжвідомчого республіканського щорічного збірника при Львівському університеті — «Українське слов'язознавство».

В ньому будуть друкуватись статті з різних галузей історії (політичної, економічної, культурної), історії літератури, історії мистецтва і міжслов'янських зв'язків південних і західних слов'ян. На сторінках збірника переважно висвітлюватимуться питання історії та літератури слов'ян нового і новітнього часу, питання їх взаємовідносин і зв'язків. В той же час тут друкуватимуться статті і матеріали, присвячені різним актуальним проблемам, у тому числі зв'язаним з давніми історичними часами (етногенез, прабатьківщина, розселення слов'ян і т. п.), оскільки вони часто на сторінках ворожих пропагандистських видань набирають гострого політичного антислов'янського характеру. У річнику буде постійний відділ, в якому висвітлюватиметься наукове життя в галузі слов'язознавства на Україні, в СРСР і за кордоном.

Збірник буде інформувати своїх читачів про друковану продукцію з славістики, що виходить на Україні, в СРСР та за кордоном, подаватиме огляди та рецензії.

Редакція збірника свідомо того, що лише дружна творча підтримка істориків та літераторів-славістів дасть їй можливість плідно виконувати свою нележку, але суспільно корисну роботу.

¹ Див. бібліографію з славістики на Україні в зб. «Історичні зв'язки слов'янських народів». К., 1963, стор. 6—8, а також бібліографію, видану Українським комітетом славістів.

К. Д. ПЕТРЯЄВ

ДЕЯКІ АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РАДЯНСЬКОГО СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

Міжнародні події останнього часу виразно свідчать про загострення ідеологічної боротьби між марксизмом-ленінізмом та різними формами буржуазної ідеології. В зв'язку з цим доцільно зупинитися на ряді проблем, які привертають увагу радянських істориків.

Особливо актуальною є проблема слов'яно-німецьких відносин¹. За останні роки у ФРН надзвичайно активізували свою діяльність спеціальні установи та університети, в яких проводяться горезвісні «східні дослідження»². Це відповідає потребам мілітаристських кіл ФРН, які підносять реваншизм до рангу державної політики. Для них справа зводиться до того, щоб одержати в своє розпорядження ядерну зброю будь-яким способом. Кожному зрозуміло, що ядерна зброя буде спрямована, головним чином, проти країн соціалістичної співдружності, отже, передусім проти слов'янських країн. Адже вони (відповідно до давніх уявлень німецьких експансіоністів) є головною перешкодою на шляху до здійснення маячних завойовницьких планів німецького імперіалізму, який протягом останнього століття уже двічі спустошував Європу.

У такій напруженій ситуації, яка все більше ускладнюється, національні інтереси слов'ян і класові інтереси робітничого класу як провідної сили соціалістичних держав зливаються. Першорядними завданнями тепер є: 1. Посилення всебічного співробітництва і дружби всіх слов'янських народів. 2. Міцний економічний і воєнно-політичний союз країн соціалістичної співдружності з Німецькою Демократичною Республікою. 3. Боротьба за створення таких умов, за яких можна було б добитися повної дипломатичної ізоляції мілітаристських елементів ФРН на міжнародній арені і широкої, все міцніючої морально-політичної підтримки слов'ян з боку всіх народів Європи та інших континентів.

¹ Див. К. Д. Петряєв, К. Г. Мигаль. Найважливіші завдання радянського слов'янознавства. Праці Одеського ун-ту, т. 152, вип. 9, 1962.

² Gentzen, F.-H. Die «Ostforschung» westdeutscher Historiker — eine Hetze gegen die Sowjetunion und Volkspolen. «Einheit», 1955, H. 12. Szczynowski, W. Die Organisation der «Ostforschung» in Westdeutschland. «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft» (Z f G), 1954, H. 2. Voigt, G. Methoden der «Ostforschung», (Z f G) 1959, H. 8. Wolgemuth, K. Überblick über die Organisation und die Rolle der imperialistischen «Ostforschung» im Bonner Staat. «Dokumentation der Zeit». 1958. H. 180. Zachodnia Agencja Prasowa. Achtung: Fälschungen! Poznań—Warszawa 1959. Gentzen, F.-H., Wolgemuth, E. Ostforscher — Ostforschung. Berlin 1960. Zpiru, B. Ostforscher — Ostfälscher — Ostfahrer. «Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und volksdemokratischen Länder Europas», 1959, Bd. 3.

Природно, що виконання цих важливих завдань у вирішальній мірі залежить від соціально-економічної і політичної активності слов'янських народів. У цьому процесі не слід применшувати ролі ідейного фактора, зокрема певного вкладу в нього історичної науки. Глибоке і всестороннє вивчення великих традицій революційно-демократичних та національно-визвольних рухів кожного слов'янського народу, їх спільної боротьби проти зовнішніх ворогів, історії солідарності слов'янських і німецьких трудящих у виступах проти спільного ворога має не тільки науковий інтерес. Необхідно весь комплекс цих благородних традицій поставити на службу всенародного руху, який має на меті ліквідувати загрозу третій світовій війни, що набирає сил у стані знахабнілих рваншистів ФРН.

Часто говорять, що колишне християнсько-демократичне керівництво ФРН, незважаючи на «деякі елементи» гітлерівської ідеології, не можна ототожнювати з фашизмом, в усякому разі воно нібито не поділяє його людиноненависницьких планів щодо слов'ян. Однак не треба бути особливо проникливим, щоб спростувати подібні аргументи. Політичне життя ФРН дає безліч доказів того, наскільки органічно зв'язаний авантюристичний курс ХДП із спадщиною вільгельмівської і гітлерівської Німеччини. Гучно рекламований у ФРН так званий «критичний перегляд» минулого, з яким після закінчення другої світової війни виступили Ф. Майнеке, Г. Ріттер, Г. Ротфельс, Г. Аубін, В. Конце, Г. Рімша, В. Момзен, Ф. Гартунг, В. Хубач, К. Е. Борн та інші буржуазні історики, на практиці перетворився, з одного боку, в заклик всемірно використати «втрачені раніше можливості», раз і назавжди «розправитися зі слов'янськими варварами», а з другого — у фальсифікацію, а то й пряму апологію минулого³. І хоч такі висловлювання уже викриті і розкритиковані радянськими та прогресивними зарубіжними вченими, це не знімає з нас обов'язку (враховуючи реальну небезпеку нової кризової трагедії) постійно вести з ними боротьбу.

В зв'язку з цим особливо актуальність матимуть ті дослідження, в яких знайдуть місце узагальнюючі результати історичних розвідок в галузі історії німецько-польських, німецько-українських, німецько-чеських, німецько-болгарських, німецько-югославських відносин соціально-економічного, дипломатичного та науково-культурного характеру на всіх етапах історії, особливо в новий і найновіший час. Ці відносини мали, зрозуміло, глибоко суперечливий зміст, але в них визначилась певна об'єктивна тенденція, посилення дії якої переконливо спростовує штучні схеми історичного процесу, складені західнонімецькими «остфоршерами».

До цього часу написано мало праць з історії виникнення, розвитку й форм інтернаціональної солідарності слов'янських і німецького народів. Те, що ми маємо з цього питання, є тільки початком великої і копіткої роботи, результати якої, на нашу думку, суттєво доповнять наші уявлення про багато проблем слов'яно-німецьких відносин.

Надзвичайно цікаві зокрема ті аспекти німецько-слов'янських взаємовідносин, які говорять про роль представників слов'янських народів у прогресивному, демократичному і робітничому русі Німеччини. Про це пишуть дуже мало, однак те, що вже опубліковано, переконує нас

³ Meinecke, F. Die deutsche Katastrophe. Betrachtungen und Erinnerungen. Wiesbaden, 1946. Rothfels, H. Bismarck und der Staat, Stuttgart, 1953. Wittram, R. Osteuropa von Peter dem Großen bis ins Zeitalter der Restauration, «Historia mundi», Bd. 9. Rimscha, H. Geschichte Rußlands, Wiesbaden, 1960. Mommsen, W. Bismarck. Ein politisches Lebensbild. München, 1955. Westphal, O. Weltgeschichte der Neuzeit 1750—1950. Stuttgart, 1953. Hartung, F. Deutsche Geschichte. Stuttgart, 1952. Mann, G. Geschichte des neunzehnten und zwanzigsten Jahrhunderts. Frankfurt a. M., 1959.

у серйозному значенні слов'янського елемента в революційних процесах Німеччини ХІХ—ХХ ст.⁴ Це й не дивно, коли врахувати величезний досвід демократичних і національно-визвольних рухів слов'янських народів, які завжди пам'ятали і збагачували його з кожним новим поколінням борців за волю, незалежність та соціальний прогрес. Цей аспект особливо важливий ще й тому, що у вивченні питань, які входять до його складу, можна детально простежити еволюцію соціальних сил, які на різних етапах історії по-різному ставилися до внутрішньополітичних конфліктів і боротьби класів Німеччини ХІХ—ХХ ст. Як відомо, у свій час класики марксизму-ленінізму дуже часто вказували на зв'язок між боротьбою соціально-політичних сил Німеччини і ставленням до цієї боротьби слов'янського визвольного руху.

Винятково важливе значення в історії німецько-слов'янських відносин має глибоке вивчення найновішої, передусім гітлерівської політики і варварської практики фашистів у слов'янських країнах. Ще дуже багато жажливих злочинів не розкрито, а відомі дають привід до формулювання нових обвинувальних актів щодо нацистських злочинців. Адже багато з них займає в ФРН найважливіші пости, оберігає недобитих фашистських головоізів і все більше впливає на внутрішню і зовнішню політику Бонна. Всебічна активізація досліджень в цьому напрямку буде серйозним вкладом у боротьбу проти зростаючої експансії західнонімецьких імперіалістів.

Нарешті, ще не часто і не глибоко розкривається в працях радянських науковців досвід тісного взаємного співробітництва першої в історії німецького народу держави робітників і селян — Німецької Демократичної Республіки — з кожною слов'янською країною і з усіма ними в цілому. Тим часом праці на цю тему не тільки свідчать про плодотворні результати здійснення принципів братерських відносин країн соціалістичної системи, а й дають відповідний науковий прогноз майбутнього таких відносин. Зрозуміло, що в роботах, присвячених цій проблемі, не можна обійтись без яконай докладнішого аналізу діяльності Ради Економічної Взаємодопомоги та показу різних методів і форм економічного співробітництва. Але найсерйознішою уваги заслуговують політико-дипломатична і культурно-наукова сфери взаємовідносин слов'янських народів з НДР. Безумовно, цікаві результати дасть вивчення історії діяльності німецько-радянського і радянсько-німецького товариств та подібних організацій дружби в інших слов'янських країнах. Інформація, яка зустрічається з цього питання в пресі, ще не може задовольнити нас як змістом, так і обсягом⁵.

⁴ В е у е r, Н. Von der Novemberrevolution zur Räterepublik in München. Berlin, 1957. В r а с h m a n n, В. Russische Sozialdemokraten in Berlin 1895—1914. Berlin, 1962. S c h u m a c h e r, Н. Die nannten ihn Karski. Das revolutionäre Wirken Julian Marchlewski in der deutschen Arbeiterbewegung 1896 bis 1919. Berlin, 1964. W a g n e r, W. Die Solidarität der tschechischen Arbeiter für kämpfenden Textilarbeiter während des großen Textilarbeiterstreiks in Crimmitschau 1903—1904. (Z f G.) 1956, Н. 3. Z e i t, J. Bemerkungen zu einer wissenschaftlichen Diskussion über das Problem der proletarischen Solidarität. (Z f G.) 1959, Н. 1. S c h u m a n n, W. Die Lage der deutschen und polnischen Arbeiter in Oberschlesien und ihr Kampf gegen der deutschen Imperialismus in den Jahre 1917 und 1918 (von der Novemberrevolution) (Z f G.) 1956, Н. 3. P i a z z a, Н. Die russische Arbeiter kämpfen für Karl Liebknecht. (Z f G.) 1959, Н. 4. W i n t e r, E. Die tschechische radikalen Demokraten. (Z f G.) 1959, Н. 5. B a s l e r, W. Deutsch-sowjetische Beziehungen in der Zeit der Weimarer Republik. Berlin, 1954.

⁵ Зокрема становить великий інтерес попереднє узагальнення творчої діяльності радянсько-німецької, німецько-польської і чесько-німецької Комісії істориків. Ці Комісії за останні роки розглянули ряд актуальних проблем, відіграли серйозну роль в інтенсифікації відповідних досліджень в країнах соціалістичної системи. Н е r m a n n, J. Anfänge und Grundlagen der Staatsbildung bei den slawischen Stämmen westlich der Oder, «Zeitschrift für Geschichte swissenschaft» 1967, Heft № 3. S. 424—446. German—Slawen—Deutsche. (Z f G.) 1957, Heft 3. W e b e r, R. Das Verhältnis der kleinbürgerlichen Demo-

Історіографія включає в себе аналіз закономірностей суб'єктивного відбиття історичного процесу, який відбувається об'єктивно. Тому вона є своєрідним концентрованим вираженням певної ідеології. Відомо, що історик не просто малює картину історичних подій, а завжди втілює у своїх працях ті ідеї, які часто (незалежно від його бажання) продиктовані інтересами, світоглядом, традиціями, звичками і забобонами того класу чи соціальної групи, до якої він належить. Тому на сучасному етапі історіографічні дослідження набувають надзвичайно важливого методологічного значення і політичної актуальності. Не можна успішно вести боротьбу проти буржуазної ідеології і забезпечувати плідотворну розробку нових проблем історії слов'ян без постійного теоретично-методологічного усвідомлення процесів, які відбуваються як у марксистсько-ленінській, так і в буржуазній історичній науці.

Дослідження з історіографії можна вести різними методичними прийомами. Всі вони мають свої позитивні риси й недоліки, які впливають з величезної складності і специфічності історіографічного аналізу та синтезу. У практиці, яка склалася, весь історіографічний аналіз часто зводиться, по-перше, до виявлення концепції автора, а, по-друге, до характеристики недоліків його праці. Однак, якщо цього досить для журнальної статті чи рецензії, то зовсім недостатньо в узагальнюючому історіографічному дослідженні. Ми зокрема вважаємо, що такі праці будуть найбільш плідотворними, якщо їх створювати на основі хронологічно-тематичного принципу, який дозволяє краще визначати загальні підсумки і генеральні напрямки наступних творчих пошуків. Ми також вважаємо бажаним повніше передавати зміст тієї чи іншої історичної праці (за її корінними, вузловими моментами), щоб створити чітке уявлення про неї і викликати інтерес як до праць цього історика, так і до історіографічних проблем слов'янознавства. При цьому історіограф повинен ясно й глибоко розуміти постановку окремих і загальних питань в аналізованих працях, які треба використати для формулювання власної точки зору історіографа з цих питань і аспектів та для висунення обґрунтованих рекомендацій і пропозицій щодо дальшого вивчення значних проблем слов'янознавства⁶.

kratie in Sachen zur polnischen Frage 1848. (Z f G.) 1968, Heft № 7. S c h e e l, H. Die agrarische Grosproduktion in den Nordgebieten der DDR und der Volksrepublik Polen (Z f G) 1968, Heft № 7, S. 928—930.

⁶ Див., наприклад, такі історіографічні дослідження: Л. Б. Валєв. Новая и новейшая история Болгарии в трудах современных болгарских исследователей (1944—1966). «Советское славяноведение», 1967, № 4. Л. Б. Валєв. История Болгарии глазами прогрессивных французских исследователей. «Советское славяноведение», 1967, № 6. С. А. Виноградов. Из истории славяноведения в России в XIX—начале XX в. «Славянский архив», 1961. А. А. Воскресенский, Г. Н. Попов. Разработка истории Болгарской коммунистической партии на Украине. «Ученые записки Харьковского ун-та, т. 139, Труды опорной кафедры истории КПСС, 1963. Н. С. Державин. Историческая наука у славян и задачи советского славяноведения. «Исторический журнал», 1942, № 11. В. А. Жебокрцкий, И. М. Кулинич. Вопросы истории зарубежных славян на страницах «Українського історичного журналу». «Советское славяноведение», 1967, № 6. В. Д. Корольков. Изучение в СССР истории зарубежных славянских народов. «Славяне», 1958, № 10. В. Д. Корольков. Советские историко-славянские исследования (1917—1967). «Советское славяноведение», 1967, № 5. М. С. Мейер. Османская держава и балканские народы (Обзор публикаций и исследований историков Юго-Восточной Европы). «Народы Азии и Африки», 1967, № 1. И. С. Нарский. Изучение истории общественной мысли европейских стран народной демократии в СССР. Сб. «Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР», 1960, вып. 29. В. И. Пичета. Славяноведение в СССР за 25 лет. В кн.: «Двадцать пять лет исторической науки в СССР». М., 1942. В. И. Пичета. К истории славяноведения в СССР. «Историк-марксист», 1941, № 3. В. И. Пичета. Академия наук и славяноведение. «Вестник АН СССР», 1945, № 5—6. В. И. Пичета. Основные проблемы советского славяноведения. В кн.: «Юбилейный сборник, посвященный 30-летию Великой Октябрьской социалистической революции». т. 2-й, М.—Л., 1947. А. А. Сидо-

Історіографія є однією з найважливіших ділянок слов'язнавства. Все, що дотепер здійснено в цій галузі, — тільки початок великої роботи⁷. Тимчасом уже виконані дослідження з історії слов'янських народів, з багатьох проблем національно-визвольного, демократичного і робітничого руху, існує великий матеріал про досвід соціалістичного будівництва в слов'янських країнах. Все це дає змогу приступити до створення узагальнюючих праць з історіографії слов'язнавства. Ми вважаємо, що необхідно в першу чергу узагальнити радянську славистику за 50 років існування Радянської країни. Це узагальнення ми уявляємо як серію історіографічних досліджень (радянська історіографія історії Польщі, історії Чехословаччини і т. д.), які доповнятимуться історіографічними працями з вужчих тем і проблем. Зокрема, враховуючи політичні потреби сьогодення, дуже важливо прискорити створення праць з таких питань, як радянська і зарубіжна історіографія історії боротьби слов'янських народів проти німецької агресії в середні віки, радянська історіографія слов'янського опору німецько-фашистським загарбникам, історіографія історії слов'янської співдружності і т. д. Подібні праці необхідні не тільки для спеціалістів, а й для широких кіл читачів.

Дуже важливо посилити увагу до історіографічних узагальнень праць буржуазних славістів. Славистика, як відомо, займає значне місце в комплексі історичних досліджень у Західній Німеччині, США, Англії, Франції, у Скандинавських країнах. У зв'язку з антикомуністичною кампанією, яка систематично проводиться в країнах капіталу, історія СРСР, Польщі, Чехословаччини, Болгарії та Югославії найбільше піддається фальсифікації з боку вчених adeptів НАТО. В історіографічних дослідженнях необхідно аргументовано розвінчувати приховані політичні причини і методологічну порочність буржуазної славистики. Зрозуміло, при цьому не можна ігнорувати того цінного наукового матеріалу, який часто мають конкретні історичні дослідження деяких буржуазних істориків.

Дуже актуальна постановка широких методологічних проблем історії слов'янських народів. Відомо, що в капіталістичних країнах виходять сотні історико-методологічних праць, які мають на меті, з одного боку, запламувати марксизм-ленінізм і довести «ненауковість» його методології, а з другого — звести історичну науку до рівня «мистецтва», пристосовувати минуле до потреб реакційно-агресивної політики правлячих

р о в. Достижения советской науки в изучении истории славянских народов. «Славяне», 1948, № 6. М. И. У д а л ь ц о в. XXII съезд КПСС и изучение проблем народной демократии. «Новая и новейшая история», 1962, № 3. В. М. Х в о с т о в. Современное состояние изучения в СССР истории европейских стран народной демократии и задачи научно-исследовательской работы. «Новая и новейшая история», 1962, № 3. И. М. Б е л я в с к а я, И. Д. О ч а к. Некоторые проблемы истории зарубежных славянских народов в советской исторической науке. В кн.: «Славянская историография». Сб. статей. Изд. МГУ, М., 1966. І. Ф. Є в с е є в. Стан та завдання історико-славистичних досліджень на Україні (Зб. «Історичні зв'язки слов'янських народів», К., 1963). В. В. М а р ь и н а. Вопросы послевоенного развития зарубежных славянских стран в советской историографии. В кн.: «Славянская историография». Изд. МГУ, М., 1966. М. В. М и с к о. Об освещении характера восстания 1863 г. в Литве и Белоруссии в некоторых работах советских авторов. В кн.: «Славянская историография». Сб. статей, изд. МГУ, М., 1966. М а р к с — и с т о р и к. К 150-летию со дня рождения Карла Маркса. Сб. статей. Изд. «Наука», М., 1968. А. М. Ш н и т м а н. Болгария в идейном наследии В. И. Ленина (К выходу в свет полного собрания Сочинений В. И. Ленина). «Ученые записки» Ленинградского ун-та, т. 359, Ленинград, 1966. Б. М. Р у к о л ь. Образование буржуазной Чехословацкой республики в освещении современной чехословацкой историографии. Сб. «Славянская историография», М., 1966. В. Н. Б е л а н о в с к и й. Вопросы новейшей истории славянских народов в реакционной англо-американской историографии. Сб. «Славянская историография», М., 1966.

⁷ Див. К. Д. П е т р я є в. Про методіку історіографічних досліджень, «Український історичний журнал», 1967, № 6.

кіл. Подібне теоретизування є доказом глибокої кризи буржуазної історичної думки. Вона своєрідно відбиває пануючий в ній песимізм і духовний розклад капіталістичного суспільства та його надбудови⁸.

Американський історик Ф. І. Теггарт ще в 1941 р. твердив, що «дійсність не дає жодної підстави для оптимістичного філософствування»⁹. На думку англійського історика Дж. Барраклоу, «ми не повинні вимагати і очікувати надто багато від історії, вона не є ключем до тайн життя»¹⁰. Деякі представники буржуазної думки навіть проголошують наш час «епохою кінця ідеології», маючи на увазі при цьому необхідність збереження капіталістичних виробничих відносин. Так, один з найбільш впливових французьких соціологів Раймон Арон пропонує відмовитись від спроб наукового пояснення історії і оголосити йому війну. «Наука, — пише він, — примушує визнати практичну істину: ефект від різних видів власності і різних способів керівництва нею надто складний і надто невизначений, щоб можна було твердити, що один з них з усіх точок зору важливіший від іншого». Як бачимо, Раймон Арон відкрито заявляє, що йому не до вподоби марксистське тлумачення історичного процесу, бо, ґрунтуючись на визнанні об'єктивних закономірностей розвитку, воно приводить до висновку про неминучу заміну капіталістичного способу виробництва комуністичною суспільно-економічною формацією¹¹.

Цей теоретико-методологічний похід буржуазних істориків проти марксизму-ленінізму вимагає рішучої відсічі. Необхідно посилити увагу до методологічних проблем історичної науки взагалі і історії слов'янських народів зокрема. Провідне значення цих проблем підтверджує цікаве дослідження польського історика Ц. Бобінської «Історик. Метод. Факт»¹². Ц. Бобінська має рацію, твердячи, що методологічне усвідомлення досягнень і недоліків марксистської історичної науки є найважливішим стимулом дальшого розвитку плідотворних пошуків. Вона піддає критиці ряд неправильних методологічних уявлень, які поширені не тільки в буржуазній науці, а й проникають у науку деяких європейських соціалістичних країн. Так, вона піддає глибокій критиці так звану «теорію соціальної стратифікації» польського соціолога С. Оссовського. Правомірно ставить Ц. Бобінська також питання про методологічні основи аналізу і використання джерел.

В останні роки радянські слов'янознавці не виявили великого інтересу до методологічних проблем. Тим ціннішими були б дослідження, присвячені методологічній класифікації джерел з історії слов'ян, аналізу історичних концепцій найвидатніших представників слов'янознавства в СРСР, Польщі, Болгарії, Чехословаччині і Югославії, а також критичній методологічній основ сучасного буржуазного слов'янознавства.

Відповідно до марксистсько-ленінського розуміння ролі науки слов'янознавство, якщо воно хоче йти в ногу з життям, не повинно обмежуватися постановкою і вивченням традиційних проблем, а само повинно активно втручатися в життя, сприяючи прискоренню суспільного прогресу братерської сім'ї слов'янських народів.

⁸ Barraclough, G. *History in a Changing World*. Oxford, 1955. Geyl, P. *Use and Abuse of History*. New Haven, 1955. Collingwood, R. *The Idea of History*. New York, 1955. Hofer, W. *Geschichte zwischen Philosophie und Politik*. Stuttgart, 1956. Jaspers, K. *Von Ursprung und Ziel der Geschichte*. München, 1950. Anderle, O. *Theoretische Geschichte. Betrachtungen zur Grundlagentheorie der Geschichtswissenschaft*. «Historische Zeitschrift», Bd. 185/1, 1958.

⁹ Teggart, F. J. *Theory and Processes of History*. Los Angeles, 1941, p. 306.

¹⁰ Barraclough, G. *History in a Changing World*. p. 25.

¹¹ См. Г. Герасимов. Фальсификаторы будущего. «Коммунист», 1968, № 2. Н. Молчанов. От Декарта до Арона. «Литературная газета», 11 листопада 1965 р.

¹² Bobińska, S. *Historyk. Fakt. Metoda*. Warszawa, 1964.

Серйозного методологічного значення набувають проблеми взаємозв'язку і взаємовпливу культур слов'янських народів. Особливо необхідно докладно вивчати шляхи зближення цих культур на ґрунті спільного соціально-економічного базису і єдиної марксистсько-ленінської ідеології.

В сучасну епоху, враховуючи *об'єктивну* тенденцію людського прогресу в цілому і особливо тенденцію розвитку світової системи соціалізму, важливо розвивати дослідження специфічних рис історії і культури слов'янських народів. Необхідно також посилити дослідження тих загальних закономірностей історичного розвитку, які обумовлюють зростання всебічного співробітництва і зміцнення союзу слов'янських народів, все глибше впливають на світовий історичний процес.

Нарешті, закономірно ставити методологічні питання, зв'язані з роллю російського народу в історії слов'янських та інших народів. Нові дослідження, присвячені зокрема мовному спілкуванню народів СРСР, показують, що на долю російської мови припадає максимальна завантаженість суспільною функцією, бо в силу об'єктивних історичних причин вона перетворилася у найважливіший засіб міжнаціонального спілкування і братерського співробітництва всіх народів СРСР¹³.

Очевидно, що вивчення багаті історії відносин слов'янських народів з російським народом і далі залишається однією з найважливіших тем слов'янознавчих досліджень, особливо узагальнюючого характеру. З методологічної точки зору такі дослідження є дуже цінними для більш глибокого розкриття проблем взаємовідносин національного і інтернаціонального, для дальшого збагачення принципів пролетарського інтернаціоналізму.

Ми вважаємо, що розв'язання згаданих проблем історії слов'ян в конкретно-історичних, історіографічних і методологічних дослідженнях підвищить бойовий, наступальний дух радянського слов'янознавства, яке виконує дуже важливі завдання у боротьбі марксизму-ленінізму проти буржуазної ідеології.

Ж. Д. ПЕТРЯЕВ

НЕКОТОРЫЕ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОВЕТСКОГО СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ

Резюме

В статье рассмотрены некоторые проблемы историографии германо-славянских отношений в их различных аспектах, а также сформулированы основные направления в раскрытии существа фальсификаций, содержащихся в так называемых «восточных исследованиях» буржуазных историков ФРГ. Автор обосновывает необходимость обобщения опыта взаимного сотрудничества славянских народов в прошлом и настоящем во всех областях, особенно в культурной, политической и дипломатической, создания обобщающих историографических трудов. В статье также подчеркнута актуальное значение ряда важных методологических проблем истории и историографии славянских народов на современном этапе.

¹³ Див. Ю. Д. Дешериев. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. Изд-во «Наука», М., 1966.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ ТАК ЗВАНОЇ «ДРУГОЇ» ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (жовтень 1938 р.—15 березня 1939 р.)

Відрізок часу з жовтня 1938 р. до 15 березня 1939 р. відомий як період існування так званої «другої» Чехословацької республіки. Її внутрішня і зовнішньополітична історія до цього часу не знайшла досить повного висвітлення в радянській історіографії. Тим часом з багатьох причин вона заслуговує на увагу.

Мюнхенська змова надзвичайно ускладнила міжнародне становище в Європі і загострила імперіалістичні суперечності. Для багатьох європейських країн вона стала тривожним сигналом зростаючої небезпеки. Аналіз цієї складної обстановки має важливе значення для кращого розуміння передісторії другої світової війни.

Від остаточного вирішення чехословацької проблеми залежала доля багатьох європейських народів. Буржуазні уряди, керуючись власними інтересами, підходили до її розв'язання по-різному. Виникла можливість певного перегрупування сил, яке при бажанні могли б використати Англія і Франція, щоб перешкодити дальшим агресивним намірам Гітлера. Розгляд питання про те, як Гітлер легко домогся вирішення чехословацької проблеми на свою користь, дає змогу зайвий раз викрити справжню суть політики буржуазних урядів. Засліплені ненавистю до Країни Рад, вони не хотіли думати не тільки про долю Чехословаччини, але і про майбутнє своїх власних народів.

Висвітлення цієї теми має особливе значення для характеристики чеської і словацької буржуазії та правлячих кіл «другої» республіки. Адже у післямюнхенський період продовжували діяти пакти про взаємну допомогу Чехословаччини з Францією і СРСР, послаблена Чехословаччина ще мала досить сил, щоб боротися за своє існування, і уряд мав можливість вести наполегливу дипломатичну боротьбу за збереження республіки. Але, керуючись своїми класовими інтересами, чеська і словацька буржуазія зрадила свою батьківщину і віддала її на поталу Гітлеру.

Не претендуючи на всебічне і докладне висвітлення зовнішньополітичних відносин Чехословаччини у післямюнхенський період, ця стаття має на меті лише накреслити основні напрямки її дипломатичної діяльності, показати в загальних рисах, як вирішувалися зовнішньополітичні проблеми і за яких обставин зазнала краху так звана «друга» республіка.

30 вересня 1938 р. уряд генерала Сирови прийняв мюнхенський диктат. Почалася окупація частини чехословацької території гітлерівськими військами.

5 жовтня Бенеш склав повноваження президента. Відставка Бенеша відбулася після того як один з верховодів чеських імперіалістів, дирек-

тор чехословацького національного банку, запеклий герmanoфіл Прейс, повернувшись з Берліна, де він перебував у дні мюнхенської кризи з метою досягти угоди з Гітлером, виступив на засіданні уряду з гострою критикою президента. Прейс, а також керівники аграрної партії — Беран, Годжа та інші — заявили на цьому засіданні, що політика Бенеша протягом усіх 20 років була глибоко помилковою і його «орієнтація на Схід» привела країну до критичного стану¹.

Того ж дня був сформований новий уряд Чехословаччини, на чолі якого залишився генерал Сирови. У переданому по радіо офіційальному повідомленні говорилося: «Другий уряд генерала Сирови означає, поперше, що ми, пройшовши перші напружені дні, вступаємо у новий серйозний період роботи по закріпленню держави, якій доведеться існувати у зовсім нових умовах, при нових відносинах. Символом цього є призначення міністром закордонних справ посланника у Римі Хвалковського... Для сучасних умов немаловажно, що вибір упав саме на дипломата, який користується великими зв'язками на Вільгельмштрассе і на Палаццо Хігі»². Аграрій Хвалковський всю свою дипломатичну діяльність провів у Німеччині та Італії, постійно виступаючи за зближення з ними. Проголошення його символом нового уряду означало не що інше, як взяття курсу на дальшу капітуляцію перед фашистською Німеччиною. Хвалковський залишався міністром закордонних справ до останнього дня існування «другої» республіки.

30 листопада 1938 р. президентом Чехословаччини став Еміль Гаха, який з 1925 по 1938 рр. займав пост президента Верховного адміністративного суду республіки. Очевидець виборів Гахи турецький дипломат писав у своїх спогадах: «Парламент Чехословаччини, що обирав третього президента республіки, більше нагадував церкву під час похоронного богослужіння»³. Після виборів президента уряд очолив лідер аграрної партії Беран. Гаха, Беран, Хвалковський та їм подібні діячі, висунути до влади найбільш реакційними колами чехословацької буржуазії, і керували зовнішньою політикою «другої» республіки, повністю підкривши її інтересам гітлерівської Німеччини.

Ставши міністром, Хвалковський насамперед запевнив тимчасового повіреного у справах німецької місії в Празі, що він хоче зробити все можливе, щоб задовольнити Німеччину⁴. А після зустрічі з Гітлером Хвалковський заявив: «Наша зовнішня політика після вирішення болючих територіальних питань буде політикою невеличкої нейтральної держави, як, наприклад, Данії. Це буде політика покірності»⁵.

У чехословацькому міністерстві закордонних справ уже в жовтні відбулося чимало переміщень: на відповідальні пости призначалися найбільш реакційні профашистські діячі. Були закриті чехословацькі генеральні консульства в Сан-Франціско, Берліні, Парижі і Лондоні, а також посольства у Афганістані і на Кубі⁶. Сфера дипломатичної діяльності чехословацького уряду надзвичайно звузилася. Згаданий вище турецький дипломат писав: «Наші контакти з державними діячами країни стали дуже рідкими»⁷.

¹ Центральний державний архів Жовтневої революції СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 4459, оп. 31/5, спр. 5, арк. 97, 104.

² Тобто у міністерствах іноземних справ Німеччини та Італії.

³ Якуб Кадри Караосманоглу. Дипломат поневоле. Воспоминания и наблюдения. М., 1966, стр. 114.

⁴ Внешняя политика Чехословакии. 1918—1939. Сб. статей под ред. В. Сояка. М., 1959, стр. 552.

⁵ Там же, стор. 553.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 70, арк. 64.

⁷ Якуб Кадри Караосманоглу. Вказ. праця, стор. 115.

Чехословацька держава опинилася у стані глибокої державної, політичної, ідеологічної і моральної кризи. Панівне становище чеської буржуазії було підірване. Цим скористалися сепаратисти Словаччини і Закарпаття. 7 жовтня 1938 р. уряд пішов на поступки створеному словацькою людською партією людацько-аграрному блоку і надав Словаччині автономію⁸. Автономний уряд очолив Тісо. 8 жовтня була проголошена автономія Карпатської України, «прем'єром» якої став Бродій⁹. До складу автономних урядів увійшли найзапекліші вороги словацького і українського народів, агенти та прислужники Гітлера, Хорти і Ридз-Смігли. Націоналістичні авантюристи відразу ж пустилися спекулювати на дипломатичному ринку долею своїх народів, ігноруючи спільне для «другої» республіки міністерство іноземних справ.

Федералізація Чехословацької держави привела до дальшого послаблення внутрішніх сил держави. Вона грала на руку зовнішнім ворогам і перш за все гітлерівській Німеччині.

Автономні уряди Словаччини та Карпатської України першими своїми актами заборонили діяльність комуністичної партії, розігнали інші демократичні партії та організації, загнули у підпілля робітничий рух. 20 жовтня була заборонена діяльність КПЧ і у чеських землях¹⁰.

Загнана у підпілля комуністична партія продовжувала залишатися єдиною силою, що боролася проти деморалізації і розкладу держави, була ініціатором боротьби народних мас проти реакції. Викриваючи зрадницьку політику чехословацької буржуазії після Мюнхена, К. Готвальд зазначав: «У той час, коли одна її частина покійно приймає гітлерівський диктат, не виявляючи волі зупинити десь фатальний відступ, у той час, коли всілякі боягузливі елементи вже кидають прапор демократії і переорієнтовуються на Берлін, піднімає голову друга її частина, реакційна велика буржуазія, яка хоче безпосередньо служити німецькому гітлеризму»¹¹. КПЧ закликала виявляти рішучість і продовжувати боротьбу проти зазіхань гітлерівських агресорів, спираючись на широкий єдиний фронт усього народу і на підтримку Радянського Союзу.

У додатку до мюнхенської угоди уряди Англії і Франції зобов'язалися підтримувати міжнародні гарантії нових кордонів чехословацької держави проти неспровокованої агресії. Німеччина та Італія пообіцяли дати таку гарантію, як тільки буде врегульоване питання про польську і угорську національні меншості у Чехословацькій державі¹².

9 жовтня 1938 р. Народний комісаріат закордонних справ СРСР запитав, чи бажає Чехословацька держава, щоб її кордони і незалежність були гарантовані також і Радянським Союзом. Проте чехословацький уряд 12 жовтня відповів, що це питання можуть вирішити лише учасники мюнхенських переговорів¹³.

Основне своє завдання чехословацький уряд вбачав у врегулюванні і поліпшенні відносин з Німеччиною. Першим актом зовнішньої політики «другої» республіки було здійснення мюнхенського диктату. Передбачені мюнхенською угодою чотири зони у чехословацьких прикордонних областях були до 7 жовтня захоплені фашистською армією. П'яту ж зону, а також територію, на якій мав бути проведений плебісцит, повинна була визначити міжнародна комісія у складі статс-секретаря міністерст-

⁸ Ю. Ю. Сливка. Підступи міжнародної реакції на Закарпатті в 1938—1939 рр. Вид-во Львівського ун-ту, 1966, стор. 24.

⁹ Там же.

¹⁰ История Коммунистической партии Чехословакии. М., 1962, стр. 442.

¹¹ K. Gottwald, Spisy, sv. VIII, Praha, 1953, str. 260.

¹² Новые документы из истории Мюнхена. М., 1958, стр. 159.

¹³ Внешняя политика Чехословакии. 1918—1939, стр. 550.

ва закордонних справ Німеччини Вейцекера (голова комісії), послів Англії, Франції та Італії у Берліні і представника Чехословаччини. Всі спірні питання вирішувалися комісією на користь Німеччини, яка одержала все, що бажала, в тому числі і міста та населені пункти з більшістю чеського населення. Комісія погодилася з вимогою Гітлера взагалі не проводити плебісциту, передбаченого угодою у Мюнхені¹⁴.

У зв'язку з таким свавіллям чехословацький уряд спробував вступити у секретні переговори з американською місією в Празі, сподіваючись на підтримку США. Однак відповідь США була недвозначною: американський уряд, мовляв, ніякого відношення до Мюнхена не має і у проведення мюнхенської угоди втручатися не може¹⁵.

21 листопада 1938 р. відбулося останнє засідання міжнародної комісії, після якого вона більше не збиралася. Демаркація нового кордону хоч і розпочалася, але на початку 1939 р. припинилася¹⁶.

На окупованій німцями чехословацькій території залишилося майже 800 тис. чехів, які були піддані нещадному фашистському терору¹⁷.

Відносини «другої» республіки з Німеччиною були відносинами васальної залежності. Гітлер навіть не надіслав у Прагу нового посланника. Німецьким посольством керували кілька безвідповідальних нацистських агентів, які раз-у-раз втручалися у справи чехословацького уряду і навіть пражського муніципалітету¹⁸.

Протягом перших місяців існування «другої» республіки Гітлер, виграючи час, ще відкрито не говорив про остаточне знищення Чехословаччини і навіть вів переговори з чехословацьким урядом з економічних та інших питань.

8 жовтня 1938 р. у Берліні розпочалися економічні переговори між урядовими делегаціями Чехословаччини і Німеччини. Обговорювалися питання про використання сітки залізниць, частина яких попала в окуповану зону, про відновлення повітряного сполучення, про використання керівного апарату підприємств, які відійшли до Німеччини тощо¹⁹. Всі питання були вирішені так, як того хотіла німецька делегація. На захоплених німцями підприємствах до підготовки заміни залишалися працювати спеціалісти-чехи. Чехословаччина зобов'язувалася повернути громадянам на окупованій території автомашини, реквізовані під час мобілізації у вересні 1938 р.

23 грудня 1938 р. між Чехословаччиною і Німеччиною був укладений тимчасовий торговий договір, строк якого закінчувався 31 березня 1939 р.²⁰ Умови договору мало чим відрізнялися від умов, нав'язаних великою імперією своїй малій колонії. Німеччина пообіцяла ввозити до Чехословаччини кам'яне вугілля, хімічні товари, фарфор, скло, штучний шовк, машини, оптичні прилади. Чехословаччина зобов'язувалася в порядку безгрошових розрахунків вивезти до рейха товарів на суму 2 100 млн. чеських крон, головним чином, сільськогосподарських продуктів, сировини і напівфабрикатів. Німеччина мала в 1939 р. одержати від Чехословаччини 6 тис. вагонів пшениці, 3 тис. — жита, 7 тис. — вівса, 4,5 тис. — пшеничного борошна, 1,5 тис. вагонів висівок, на 30 млн. крон пива, на 70 млн. — спирту, на 340 млн. крон деревини²¹. Гітлер вимагав лише ті товари, які були йому необхідні, не турбуючись про те, чи має їх Чехословаччина. В результаті цього «друга» респуб-

¹⁴ Внешняя политика Чехословакии. 1918—1939, стр. 553—554.

¹⁵ Там же, стор. 554.

¹⁶ Внешняя политика Чехословакии. 1918—1939, стр. 556.

¹⁷ Přehled československých dějin, díl 3, 1918—1945. Praha, 1960, str. 470.

¹⁸ Якуб Кадри К а р а о с м а н о г л у. Вказ. праця, стор. 118.

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 66, арк. 123.

²⁰ Там же, спр. 81, арк. 124.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 81, арк. 125.

ліка була змушена закуповувати їх у інших країн і реекспортувати до Німеччини.

В такому ж дусі проходили переговори про будівництво каналу Дунай—Одер, в якому більше була зацікавлена Німеччина. Німецькі представники наполягали на прийнятті їх проекту, за яким по каналу мав б пропливати відразу три пароплави, не зважаючи на те, чи має Чехословаччина кошти для такого будівництва²².

Німеччина примусила Чехословаччину погодитися на спорудження екстериторіальної стратегічної автостради від Вроцлава до Відня²³. Гітлерівський уряд намагався нав'язати Чехословаччині митну унію, яка б вкрай підірвала чехословацьку економіку і віддала переважну частину чехословацької промисловості та банків до рук німецьких монополій²⁴.

Загальновідомою є та ганебна роль, яку відіграла у підготовці Мюнхена гітлерівська «п'ята колона» в Чехословаччині — генлейнівська судето-німецька партія. Хоч в результаті окупації прикордонних областей число німців у Чехословаччині значно зменшилося, але і після цього на території «другої» республіки продовжувало проживати близько 200 тис. осіб німецької національності²⁵. Вони також повинні були служити агресивним планам Гітлера, який суворо заборонив їм залишати Чехословаччину.

Питання про становище і права чехів у Німеччині і німців у Чехословаччині теж було спочатку предметом чехословацько-німецьких переговорів. 21 грудня 1938 р. у Берліні почала роботу постійна німецько-чехословацька комісія по взаємному забезпеченню прав національних меншостей в обох державах²⁶. Чехословацький уряд задовольнив усі вимоги німців щодо їх «культурної автономії» у Чехословаччині. У Празі продовжував діяльність німецький університет і політехнічний інститут. Що ж до становища чеської меншості у Німеччині, то гітлерівці не бажали надавати їм ніяких прав і проводили відверту політику германізації. Обіцянки дозволити викладання у чеських школах чеською мовою не виконувалися. Чеські робітники з Судетської області висилалися в Чехословаччині дозволялося вивішувати державний фашистський прапор, а у Судетській області знімалися навіть вивіски, написані на білому і червоному фоні, що нагадував кольори чехословацького державного прапора²⁷. Врешті-решт Німеччина відмовилася вести переговори про угоду щодо національних меншостей, а на нагадування з боку чехословацького уряду взагалі не реагувала.

24 грудня 1938 р. завершилися переговори про «культурні відносини» між Чехословаччиною і Німеччиною. В результаті їх чехословацький уряд зобов'язався заборонити антифашистський друк, припинити критичні виступи на адресу Німеччини у пресі і по радіо й передати у розпорядження гітлерівців радіостанцію у м. Мельнику²⁸.

З 15 січня 1939 р. було введено вільне від будь-якого контролю і мит пересування німецьких автомашин, мотоциклів і велосипедів по території Чехословаччини²⁹.

Незважаючи на всі поступки і прислужництво, чехословацький уряд ніяк не міг завоювати прихильність Гітлера. Більше того, починаючи

²² ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 81, арк. 126.

²³ Přehled československých dějin, díl 3, str. 472.

²⁴ Там же, стор. 478.

²⁵ Přehled československých dějin, díl 3, str. 471.

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 80, арк. 162.

²⁷ Там же, арк. 163.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 80, арк. 251.

²⁹ Там же, спр. 82, арк. 202.

з січня 1939 р., Гітлер припинив гру у переговори і зайняв щодо Чехословаччини ще більш зухвалу позицію, грубо втручаючись у внутрішнє життя «другої» республіки. 21 січня під час чергового візиту Хвалковського у Берлін Гітлер накинувся на нього з грубими доріканнями на невдячність чехів, які не хочуть погодитися з своєю долею, наче б то інтригують проти Німеччини і знову виявляють «манію величності»³⁰. Фюрер вимагав ще більше підкорити все внутрішнє життя Чехословаччини його диктату, і Хвалковський погоджувався з ним.

Оцінюючи становище, в якому опинилася «друга» республіка на початку 1939 р., лідер німецької фашистської партії у Чехословаччині Кундт у бесіді з журналістами заявив, що самостійність Чехословаччини є лише «фантазією збанкрутованих празьких політиків»³¹. По лінії економічній і зовнішньополітичній вона зв'язана Берліном по руках і ногах. Вона змушена була прийняти всі економічні вимоги Німеччини, про що свідчить торговельний договір на 1939 р. Військові підприємства будуть працювати на Німеччину і вже одержали великі замовлення від Герінга. «Єврейське питання», говорив Кундт, буде також вирішене у берлінському дусі. Прага змушена буде повністю прийняти і зовнішньополітичну лінію, що диктується Берліном. Якщо навіть взяти до уваги властиві фашистським лідерам зухвалість, хвастощі і зазнайство, все ж картина, намальована Кундтом, була дуже близькою до істини.

Оскільки за мюнхенською угодою одержання гарантії нових кордонів Чехословаччини від Німеччини та Італії залежало від врегулювання питань про польську і угорську національні меншості, особливого значення набували відносини «другої» республіки з Польщею та Угорщиною.

Коли учасники мюнхенської змови відмовилися розглянути польські територіальні претензії до Чехословаччини, Польща надіслала чехословацькому уряду ультиматум, вимагаючи під загрозою війни віддати їй Тешинську область. Уряд Чехословаччини капітулював, і 1 жовтня польські війська окупували цю область, а в наступні дні захопили деякі території в районі Спіше і Орави. На окупованих землях залишилося понад 120 тис. чехів³².

Чехословацько-польські відносини, які і у домюнхенський період відзначалися постійною напруженістю³³, після загарбання Тешинської області ще більше ускладнилися.

Польща, збентежена позицією західних держав під час Мюнхена і зростаючою агресивністю Гітлера, шукала дипломатичні комбінації, які б посилили її міжнародну вагу і підвищили авторитет в очах союзної Німеччини. Крім Польщі, ряд держав Південно-Східної Європи теж шукали шляхів до зміцнення своїх позицій. Вже 1 жовтня 1938 р. польський посланник у Бухаресті Рацинський повідомив Варшаву, що у бесіді з румунським міністром закордонних справ Комненом останній «висловив живе занепокоєння угодою чотирьох держав. Він вважає, що Польща і Румунія повинні згуртувати проти цього думку менших держав, щоб запобігти випадковостям у майбутньому»³⁴.

У польському міністерстві закордонних справ виникла ідея організації блоку Польщі, Угорщини, Югославії і, можливо, Румунії. Головне

³⁰ Внешняя политика Чехословакии. 1918—1939, стр. 560.

³¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 84, арк. 237—238.

³² Přehled československých dějin, díl 3, str. 470.

³³ Докладніше див. статтю А. Ф. Кізченко. Чехословацько-польські відносини напередодні другої світової війни (1934—1938 рр.), міжвідомчий науковий збірник «Питання нової та новітньої історії», вип. 6, вид-во Київського ун-ту, 1968.

³⁴ Історико-дипломатичний архів СРСР (далі — ІДА СРСР), ф. 2а, оп. 1, спр. 5, арк. 1.

його призначення — боротьба проти Радянського Союзу. Але він повинен був мати також антинімецьке спрямування. Ідею такого блоку спочатку підтримала Італія, яка не хотіла допустити проникнення свого союзника — Німеччини — на Балкани ³⁵.

Найважливішим завданням при організації блоку було створення спільного польсько-угорського кордону. Виконати це завдання можна було тільки за рахунок Чехословаччини — шляхом загарбання Закарпатської України. Польські пани закривали шлях до поліпшення чехословацько-польських відносин. Не сприяло їх розвиткові також проголошення автономії Карпатської України, націоналістичні керівники якої намагалися посилити націоналістичний рух у загарбаній Польщею Західній Україні. В таких умовах відносини між «другою» республікою і Польщею обмежувалися формальностями, необхідними для підтримання міждержавних контактів. Продовжували виконуватися зобов'язання по укладених раніше торгових угодах. 14 жовтня 1938 р. було підписано тимчасову чехословацько-польську угоду про вивіз вугілля і металургійної продукції з Тешинської Сілезії до Чехословаччини ³⁶.

Дипломатична переписка між обома державами стосувалася, головним чином, питань, пов'язаних з прикордонними конфліктами.

Ставлення Польщі до післяюнхенської Чехословаччини було викладене міністром закордонних справ Беком 31 жовтня 1938 р. у інтерв'ю американському журналісту Гільману ³⁷. Бек заявив, що він не вважає перекроювання карти Європи завершеним. Анексія Судетської області і Тешинської Сілезії не вичерпує чехословацької проблеми. Польща чекає ще, підкреслив Бек, задоволення угорських вимог і, підтримуючи їх в усьому обсязі, буде домагатися приєднання Закарпатської України до Угорщини. Бек зазначив, що Польща готова дружньо співробітничати з новою Чехословаччиною і навіть готова вести переговори про польські претензії, які ще не знайшли задоволення. У перекладі з дипломатичної на звичайну мову це означало, що лише після задоволення категоричних польських і угорських вимог можна буде говорити про поліпшення відносин з Чехословаччиною.

Яскраве уявлення про стан чехословацько-польських відносин дає повідомлення польського посланника у Празі Папе від 6 грудня 1938 р. про його бесіду з Хвалковським, що тривала годину ³⁸. Головною темою бесіди було питання про Карпатську Україну. Папе висловив побоювання, щоб на цю базу не зібралися всі антипольські українські елементи, підкресливши: «Ми маємо всі підстави серйозно думати, чи не робить празький уряд на цій ділянці явно на шкоду нам» ³⁹. Хвалковський завірів, що він дав розпорядження генералу Сватуку, який відряджений на Карпатську Україну, щоб українська акція не оберталася вістрям проти Польщі. Потім викликав одного з «міністрів» підкарпатського уряду Ревая, від якого наполегливо вимагав того ж самого, і пообіцяв, що прем'єр Беран також вживе до цього заходів. Підсумовуючи розмову про Карпатську Україну, Папе сказав: «Друга республіка на кожному кроці відмічає, що хоче уникнути будь-якого ризику у зовнішній політиці, а включення Підкарпатської Русі до її складу обтяжує цю консолідовану державу великим ризиком міжнародного характеру. При цьому невідомо взагалі, що ця третя частина держави вносить позитивного. Ясно, що вона являє собою величезну суму фінансових утруд-

³⁵ Таку думку обґрунтовує зокрема словацький історик Ф. Лукеш, вважаючи навіть, що саме Італія була ініціатором цього блоку.

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 68, арк. 21.

³⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 31/5, спр. 5, арк. 164—165.

³⁸ ЦДА СРСР, ф. 15, оп. 1, спр. 167, арк. 2—6.

³⁹ Там же, арк. 3.

вень»⁴⁰. Хвалковський відповів, що певні аспекти польської точки зору він зрозумів і хотів би переговорити на цю тему з президентом республіки.

Далі Хвалковський повідомив, що найближчим часом він збирається у Берлін, де його чекають переговори економічного характеру. Із зауваженням Папе, що економічні відносини між Польщею і Чехословаччиною повинні спиратися на нову, більш повну основу, Хвалковський цілком погодився. У кінці розмови, видаючи бажане за дійсне, чехословацький міністр відзначив «значне поліпшення атмосфери польсько-чеської»⁴¹.

Із цієї бесіди видно, по-перше, що і у відносинах з Польщею уряд «другої» республіки демонстрував пасивність і покірність. По-друге, в цьому випадку виявлялася повна відсутність самостійності у зовнішній політиці Чехословаччини: до погодження з Берліном Хвалковський не міг вирішувати зовнішньополітичні питання.

Більш активний і більш гострий характер мали відносини післямюнхенської Чехословаччини з Угорщиною.

2 жовтня 1938 р. міністр закордонних справ Чехословаччини Крофта вручив угорському посланнику у Празі ноту з пропозицією створити змішану чехословацько-угорську комісію експертів з метою вивчення питання про угорську національну меншість у Чехословаччині і підготовки практичних пропозицій по врегулюванню цього питання⁴².

Майже водночас угорський посланник передав ноту угорського уряду з вимогою негайно приступити до переговорів про задоволення домагань Угорщини, в тому числі і територіальних претензій. «Невідкладне вирішення угорського питання, — говорилося в ноті, — вимагається не лише в інтересах врегулювання взаємовідносин обох країн, але і в інтересах загальноєвропейського миру»⁴³.

Чехословацький уряд відповів згодою на офіційні переговори. Вони почалися 9 жовтня 1938 р. у Комарно. Чехословацьку делегацію очолював голова словацького автономного уряду Тісо, угорську — міністр закордонних справ Кая. Останній, відчуваючи підтримку Польщі та Італії, прагнув зірвати переговори і домогтися підготовки нового диктату чотирьох держав — «Мюнхена для Словаччини»⁴⁴. Виходячи з цього, угорська делегація висунула максимальні вимоги: провести плебісцит в усій Словаччині і на Закарпатській Україні, а також передати Угорщині територію на південь від лінії Девін—Братислава—Нітра—Лученець—Рожнява—Кошице—Ужгород—Мукачеве. Це відрізало б Словаччину від Дунаю і розірвало б зв'язок Чехословаччини з Румунією⁴⁵. Контрпроект чехословацького уряду, який передбачав, щоб по обох сторонах кордону проживав однаковий процент національних меншостей (словаків в Угорщині і угорців на території Словаччини) і щоб угорська меншість у Чехословаччині одержала повну автономію, був відхилений.

14 жовтня Кая заявив, що через непримиренну позицію чехословацької делегації він припиняє переговори. У врученій ним Тісо ноті говорилося: «Угорщина звертається за задоволенням її вимог до великих держав»⁴⁶.

⁴⁰ ІДА СРСР, ф. 15, оп. 1, спр. 167, арк. 4.

⁴¹ Там же, арк. 5.

⁴² ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 31/5, спр. 5, арк. 31.

⁴³ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 31/5, спр. 5, арк. 31.

⁴⁴ F. Lukeš, K diplomatickému pozadí vídeňské arbitráže, «Historický časopis», Bratislava, roč. X. 1962, č. 1, str. 58.

⁴⁵ Там же, стор. 59.

⁴⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 67, арк. 86.

Цього ж дня прем'єр-міністр Угорщини Дарані виїхав до Мюнхена, де зустрівся з Гітлером, Ріббентропом і генералом Кейтелем. Незважаючи на палкі запевнення у відданості Німеччині, Дарані не домогся підтримки Гітлера. Гітлер зважав на те, що ще 6 жовтня головне командування вермахту заявило, що створення блоку Польщі, Угорщини і Югославії не в інтересах Німеччини і тому «з воєнної точки зору спільний угорсько-польський кордон небажаний»⁴⁷. Дарані порадили продовжувати переговори з Чехословаччиною. Коли ж Берлін дізнався, що Угорщина замишляє поставити свої вимоги на розгляд чотирьох держав і що ця ідея знаходить певну підтримку у Римі, Німеччина запропонувала Будапешту передати вирішення угорсько-чехословацького конфлікту німецько-італійському арбітражу⁴⁸.

Хоч така позиція і суперечила мюнхенській угоді, за якою договірні сторони зобов'язалися вирішувати спірні проблеми колективно, ні Англія, ні Франція не тільки не виступили проти неї, а, навпаки, підтримали її⁴⁹.

26 жовтня при поверненні з Угорщини у Чопі був заарештований «прем'єр» Карпатської України Бродій, який обіцяв Угорщині приєднати до неї Закарпаття шляхом проведення «плебісциту»⁵⁰. Новим «прем'єром» став ставленик Гітлера Волошин.

Угорщина змушена була погодитися на німецько-італійський арбітраж. Засідання арбітражної комісії, в якій головну роль відігравали Ріббентроп і Чіано, відбулося 2 листопада 1938 р. у Відні. За її рішенням до Угорщини відійшла частина території Словаччини і Закарпаття загальною площею 11,9 тис. кв. км з населенням понад 1 млн. чоловік, в тому числі міста Ужгород, Мукачеве і Берегове⁵¹. Встановлення спільного польсько-угорського кордону Німеччина, таким чином, не допустила.

В цілому в жовтні—листопаді 1938 р. Чехословаччина втратила 41 098 кв. км території з населенням 4 879 тис. чоловік, серед яких було 1 250 тис. чехів і словаків⁵².

Чехословацький уряд був задоволений рішенням віденського арбітражу, бо сподівався встановити контроль над послабленою словацькою буржуазією і одержати нарешті від Німеччини та Італії гарантії кордонів «другої» республіки.

Угорщина і Польща і після віденського арбітражу продовжували домагатися загарбання решти території Закарпаття. Хорті клявся Гітлеру, що ця територія буде пристосована для «передбаченої у майбутньому діяльності Німеччини на Україні, в союзі з подібними діями Італії і Японії для відвернення «більшовицької небезпеки»⁵³. Але Німеччина тепер вже разом з Італією рішуче дали зрозуміти Угорщині і Польщі, що тільки вони мають право розпоряджатися рештою території Чехословаччини.

Гітлер використовував чехословацьку проблему, щоб зміцнити вісь Берлін—Рим і надійніше прив'язати до неї Угорщину.

13 січня 1939 р. Угорщина приєдналася до антикомінтернівського пакту, а вже 16 січня Гітлер пообіцяв угорському уряду, що в березні з чехословацьким питанням буде покінчено і територіальні домагання Угорщини будуть задоволені.

⁴⁷ Ю. Ю. С л и в к а. Вказ. праця, стор. 28.

⁴⁸ F. L u k e š, K diplomatickému pozadí vídeňské arbitráže, str. 61.

⁴⁹ Там же, стор. 63.

⁵⁰ За цю послугу Бродій мав одержати від угорського уряду сто тисяч пенге, титул барона і маєток. Ю. Ю. С л и в к а. Вказ. праця, стор. 35.

⁵¹ Ю. Ю. С л и в к а. Вказ. праця, стор. 38.

⁵² Přehled československých dějin, díl 3, str. 470.

⁵³ Ю. Ю. С л и в к а. Вказ. праця, стор. 41.

Таким чином, територіальні претензії Угорщини були головним предметом чехословацько-угорських дипломатичних відносин. Серед інших питань основне місце займали безперервні конфлікти на кордонах, під час яких справа доходила до справжніх боїв⁵⁴. Лише в період після арбітражу до 10 січня 1939 р. на кордонах відбулося 19 великих збройних сутичок, спровокованих, головним чином, Угорщиною⁵⁵.

1939 р. «друга» республіка зустріла в обставовці невпевненості і тривожного очікування дальших подій. Питання про гарантії її кордонів продовжувало залишатися на точці замерзання. Німеччина та Італія і після віденського арбітражу не збиралися виконувати дані у Мюнхені обіцянки. Що ж до Англії та Франції, то вони не стільки домагалися цих гарантій, скільки шукали шляхів, щоб позбутися взятих на себе зобов'язань. На нараді англійських і французьких представників, що відбулася у Парижі 24 листопада 1938 р., Чемберлен запропонував, щоб Чехословаччині були надані лише колективні гарантії, дані всіма чотирма державами⁵⁶. Поставивши, таким чином, питання про гарантії в залежність від позиції Німеччини, Чемберлен завідомо вів справу до зриву.

Правда, формально західні держави кілька разів ставили перед Німеччиною питання про гарантії. Так, у грудні 1938 р. міністр закордонних справ Франції Бонне звернувся з цього приводу до Ріббентропа. Останній відповів, що Німеччина ще буде вивчати цю проблему⁵⁷. Коли ж подібне запитання поставив італійський уряд, то Берлін відверто заявив, що Чехословаччина залежить лише від Німеччини і тому гарантії будь-якої іншої держави не мають ніякої цінності⁵⁸.

На початку лютого 1939 р. Хвалковский заявив чиновнику німецької місії у Празі, що при одержанні гарантій Чехословаччина зможе відмовитися від договору з Францією і Радянським Союзом, від статуту Ліги Націй і приєднатися до антикомінтернівського пакту. Берлін взагалі нічого не відповів⁵⁹. Тоді чехословацький уряд наважився направити чотирьом державам спеціальний меморандум з нагадуванням про гарантії і обіцянку повного нейтралітету. Гітлер був обурений самовільством Праги і накинувся на чехословацький уряд з такими грубими доріканнями, що той лише принижено виправдовувався і більше не робив спроб домогтися виконання обіцянок, даних у Мюнхені⁶⁰.

Незацікавленість Англії і Франції у дальшій долі «другої» республіки виявлялася також у тривалому зволіканні питання про надання Чехословаччині економічної допомоги.

Ще 3 жовтня 1938 р., виступаючи в англійському парламенті з оцінкою мюнхенської угоди, Чемберлен заявив: «Ми одержали від чехословацького уряду звернення з проханням допомогти у справі надання позики у розмірі 30 млн. фунтів стерлінгів під гарантію англійського уряду. Я вважаю, що це звернення повинно зустріти сприятливий відгук. Англійський уряд інформував чехословацький уряд, що він готовий негайно наперед надати 10 млн. фунтів стерлінгів, які будуть у розпорядженні чехословацького уряду для покриття найбільш термінових і необхідних потреб, пов'язаних з кризою, яку переживає Чехословаччина»⁶¹. 4 жовтня французький прем'єр Далад'є говорив у палаті депутатів: «Звичайно, мюнхенська угода скоротить розміри чехословацької

⁵⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 83, арк. 67, 115, 138, 188—189.

⁵⁵ Там же, арк. 189.

⁵⁶ Внешняя политика Чехословакии. 1918—1939, стр. 561.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Внешняя политика Чехословакии. 1918—1939, стр. 562.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 31/5, спр. 5, арк. 38—39.

території. Але Чехословацька республіка може продовжувати своє вільне життя, і ми їй у цьому допоможемо»⁶².

Як же виконувалися ці обіцянки?

У перших числах жовтня у Лондон виїхала чехословацька урядова фінансова делегація на чолі з Поспішилом для переговорів про позику. Проте англійський уряд під різними приводами відкладав своє остаточне рішення про надання економічної допомоги Чехословаччині.

На початку листопада Бонне заявив чехословацькому посланику у Парижі, що мова йшла про надання позики нейтральній Чехословаччині, а в зв'язку з її залежністю від Німеччини вирішення питання відкладається⁶³.

В середині грудня чехословацькій делегації дали зрозуміти, що англійський уряд і не думає розробляти далі план надання позики у сумі 30 млн. фунтів стерлінгів⁶⁴. Чехословацька делегація кілька разів залишала Лондон і знову поверталася на уклін до позикодавця⁶⁵.

Лише після тривалих зволікань, 28 січня 1939 р. міністр закордонних справ Англії Галіфакс, французький посол у Лондоні Корбен і чехословацький уповноважений Поспішил підписали угоду про надання Чехословаччині англо-французької позики на суму 8 млн. фунтів стерлінгів⁶⁶.

В зв'язку з цією угодою англійський уряд вніс на затвердження парламенту законопроект, за яким Чехословаччина мала одержати від Англії 4 млн. фунтів стерлінгів у вигляді безпроцентної позички і 6 млн. позики, яку чехословацький уряд повинен був покрити з нової 8-мільйонної позики. Остання після затвердження парламентами Англії і Франції мала бути реалізована чехословацьким урядом у Лондоні⁶⁷.

За підписаною угодою французький уряд брав на себе амортизаційні і процентні платежі по укладеній у Франції в 1937 р. чехословацькій позиці на суму 700 млн. франків⁶⁸. Ця сума і 4 млн. фунтів стерлінгів англійського уряду вносилися до спеціального фонду, з якого повинна була надаватися допомога біженцям з Чехословаччини під контролем представників англійського і французького урядів.

До 15 березня 1939 р. Чехословаччина одержала від Англії всього 3,25 млн. фунтів стерлінгів⁶⁹. Решта позики так і залишилася в Англійському банку.

Позиція Англії і Франції у чехословацькому питанні підтверджувала переконання Гітлера в тому, що він може остаточно загарбати Чехословаччину без будь-якого опору з їх боку.

Розгром Чехословаччини гітлерівці мали намір провести при найменшій затраті сил. Цим і визначалася тактика Гітлера, спрямована на те, щоб загарбання «другої» республіки виглядало, як говорилося в одному з його секретних наказів, «мирним заходом, зовсім не схожим на війну»⁷⁰. Ось чому основну ставку Гітлер робив на те, щоб розвалити Чехословаччину руками словацьких і закарпатоукраїнських сепаратистів. З цією метою він нацьковував автономні «уряди» Словаччини і Закарпаття проти центрального федеративного уряду і водночас підштовхував празький уряд до більш твердої політики щодо словацьких і українських націоналістів.

⁶² ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 31/5, спр. 5, арк. 71.

⁶³ Внешняя политика Чехословакии. 1918—1939, стр. 563.

⁶⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 80, арк. 45.

⁶⁵ Там же, спр. 79, арк. 166; спр. 83, арк. 136.

⁶⁶ Там же, спр. 86, арк. 107.

⁶⁷ Там же, спр. 87, арк. 63—64.

⁶⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 87, арк. 64.

⁶⁹ Там же, спр. 94, арк. 38.

⁷⁰ Ю. Ю. С л и в к а. Вказ. праця, стор. 24.

12 лютого 1939 р. Гітлер прийняв одного з керівників буржуазно-націоналістичного руху в Словаччині Туку і заявив, що майбутнє Чехословаччини здається йому чорним, і словацьким націоналістам слід якнайскоріше організувати «повстання» для виходу з федерації⁷¹.

9 березня була викрита змова словацьких та закарпатських сепаратистів, і президент республіки, підбадьорений порадою Берліна діяти на власний розсуд, звільнив з поста «прем'єра» Словаччини Тісо та кількох міністрів, а з «уряду» Карпатської України — «міністра» Рєвая. Берлін ніяких офіціальних заперечень у Прагу не надіслав.

11 березня угорському посланникові у Берліні була вручена нота, в якій говорилося, що «німецький уряд, виходячи з припущення, що на території Карпатської України матимуть місце певні акції», дає санкцію Угорщині на окупацію Закарпаття⁷².

13 березня Гітлер, не інформуючи Прагу про свої наміри, викликав до себе усунутого чехословацьким урядом Тісо і заявив йому, що Словаччина вела себе не так, як він чекав, і якщо вона не проголосить негайно свою незалежність, то її окупує угорці, війська яких уже зосереджені на кордонах⁷³.

14 березня словацький парламент на закритому засіданні і під посиленою охороною фашистських штурмовиків більшістю голосів прийняв рішення про виділення Словаччини у «самостійну» державу⁷⁴.

Цього ж дня «уряд» Карпатської України також заявив про свою «незалежність» і звернувся до Гітлера і Муссоліні з проханням про визнання і захист⁷⁵. Проте Угорщина о 1 годині дня 14 березня вже почала окупацію Закарпаття⁷⁶. 15 березня німецький консул у Хусті Гофман одержав телеграму від державного секретаря Німеччини Вейцзекера, в якій говорилося: «Будь ласка, поінформуйте карпатоукраїнський уряд усно, що, оскільки угорські війська наступають проти Карпатської України на широкому фронті, німецький уряд радить не чинити жодного опору. У зв'язку з таким положенням німецький уряд жалкує, що він не може надати протекторату»⁷⁷. Так запродавці і зрадники закарпатських українців були самі зражені своїм віроломним хазяїном.

Охоплений панікою чехословацький уряд направив німецькій місії листа з проханням, щоб Гітлер прийняв президента Гаху⁷⁸. О 16 годині 14 березня Гаха у супроводі Хвалковського вилетів у Берлін⁷⁹.

О 1 годині 10 хвилин 15 березня Гаха і Хвалковський прибули до канцелярії Гітлера. При переговорах були присутні Герінг, який перервав на прохання Гітлера свою відпустку в Італії, і Ріббентроп. Після 45-хвилинних переговорів Гаха з Хвалковським перейшли в іншу кімнату для обміну думками і окремих нарад з Гітлером і Ріббентропом. О 3 годині 55 хвилин спільні переговори відновилися, і Гітлер зачитав заздалегідь підготовлений документ, в якому після посилянь на необхідність забезпечити спокій, порядок і мир у Центральній Європі говорилося: «Чехословацький президент заявив, що він для того, щоб служити цим цілям і для того, щоб досягти остаточного умиротворення, передає долю чеського народу і країни у руки фюрера Німеччини з повною довірою.

⁷¹ Ю. Ю. С л и в к а. Вказ. праця, стор. 61.

⁷² Там же, стор. 65.

⁷³ Внешняя политика Чехословакии. 1918—1939, стр. 571.

⁷⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 31/5, спр. 11, арк. 21, 26.

⁷⁵ Там же, арк. 27.

⁷⁶ Там же, арк. 30.

⁷⁷ Ю. Ю. С л и в к а. Вказ. праця, стор. 68.

⁷⁸ Внешняя политика Чехословакии. 1918—1939, стр. 572.

⁷⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 31/5, спр. 11, арк. 29.

Фюрер прийняв цю заяву і висловив своє рішення, що він бере чеський народ під захист Німеччини і йому буде гарантований відповідно його особливостям автономний розвиток»⁸⁰.

Гаха і Хвалковський всупереч волі народу і конституції Чехословаччини підписали документ і зобов'язалися роззброїти чехословацьку армію, передати всю зброю і військове спорядження гітлерівцям при повному збереженні порядку в країні. Акт капітуляції здійснився.

У цей час гітлерівські війська вже наближалися до Праги. Ще о 18 годині 14 березня німецька армія перейшла міст через р. Одер біля Крушау і почала окупацію Остравської області⁸¹. Майже одночасно друга колона німецьких військ рушила з району м. Хеб (Судетська область) у напрямку на Прагу⁸². Вранці 15 березня, коли над містом висіли важкі свинцеві хмари, нацистські війська вступили у Прагу⁸³. Так звана «друга» Чехословацька республіка припинила своє існування.

Однією з найважливіших причин її загибелі була зрадницька антинаціональна політика чехословацької буржуазії і поставленого нею уряду, який замість активної зовнішньополітичної боротьби за інтереси Чехословаччини протягом всього короткого періоду існування «другої» республіки йшов по згубному шляху відвертої капітуляції перед гітлерівською Німеччиною.

А. Ф. КИЗЧЕНКО

ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ТАК НАЗЫВАЕМОЙ «ВТОРОЙ» ЧЕХОСЛОВАЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

Подписание позорного Мюнхенского соглашения положило начало сложным и трагическим событиям в истории чешского и словацкого народов. В статье анализируется внешнеполитическая история так называемой «второй» Чехословацкой республики, ее взаимоотношения с Германией, Польшей, Венгрией, а также отношение к ней Англии и Франции. Основываясь на многочисленных фактах, почерпнутых из архивных источников и зарубежной литературы, автор не только освещает основные направления внешнеполитической деятельности и дает оценку главных внешнеполитических актов ее правительства, но и вскрывает причины ее краха. Важнейшей такой причиной была предательская антинациональная политика чехословацкой буржуазии и выдвинутого ею правительства, которое вместо активной дипломатической борьбы за интересы Чехословакии шло по пагубному пути откровенной капитуляции перед гитлеровской Германией.

⁸⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 31/5, спр. 11, арк. 47—48.

⁸¹ Там же, арк. 46.

⁸² Там же, арк. 39.

⁸³ Там же, арк. 48; История Коммунистической партии Чехословакии, стр. 444.

РУХ СОЛІДАРНОСТІ ТРУДЯЩИХ КАПІТАЛІСТИЧНИХ КРАЇН З РЕВОЛЮЦІЙНОЮ БОРТЬБОЮ БОЛГАРСЬКОГО НАРОДУ В 1925—1929 рр.

Криваві злочини фашизму проти трудящих Болгарії в 1923—1925 рр. і в наступні роки викликали обурення і ненависть до катів болгарського народу з боку пролетаріату і прогресивної громадськості всього світу. З 1924—1925 рр. в окремих країнах і в міжнародному масштабі розгорнувся широкий рух солідарності з антифашистською боротьбою болгарського народу. На чолі його йшов радянський народ. Рух солідарності охопив також капіталістичні країни, насамперед Францію і Німеччину.

У Франції хвиля протестів проти фашистського терору в Болгарії широко прокотилася влітку 1925 р. Перший масовий мітинг трудящих Парижа відбувся 5 червня. На ньому виступили діяч ФКП Ж. Садуль і представники болгарських робітників, яких гаряче вітали присутні¹.

Ще в травні 1925 р. Болгарію відвідав французький адвокат-комуніст М. Виллар, якому вдалося бути присутнім на судовому процесі членів ЦК БКП і зустрітися з рядом опозиційних буржуазних політичних діячів². Свої враження він виклав у книзі «Що я бачив у Болгарії», надрукованій французькою та німецькою мовами³.

Незабаром після цього в Софії під виглядом кореспондента буржуазної газети «Монд» побував журналіст-комуніст Д. Рену. Він встановив зв'язок з редакцією газети «Єдинство», яка виходила під керівництвом БКП, передав кошти для допомоги жертвам фашистського терору, зібрані французькою секцією МОДРу, і одержав широку інформацію про становище в Болгарії⁴. Повернувшись до Франції, Д. Рену почав публікувати в газеті «Юманіте» цикл статей з численними фотографіями про злочини болгарських фашистів⁵.

Ці матеріали допомогли краще ознайомити французьких трудящих з становищем у Болгарії та посилити кампанію протесту.

Спільно з М. Вилларом та іншими громадськими діячами Д. Рену організував комітет, який поставив завдання вести систематичну бороть-

¹ «Известия», 7 червня 1925 р.

² «La federation balkanique», 1925, № 30—31, р. 452.

³ «МОПР», 1926, № 2, стор. 28.

⁴ Централен партиен архив при ЦК на БКП (далі — ЦПА при ЦК на БКП), спомени, № 265, спомени на Асен Бояджиев, арк. 1—2.

⁵ D. Renoull. Comment Tsankof prit de pouvoir — «L'Humanité», 17 вересня 1925 р.; його ж. Deux anneex de terreur blanche. — «L'Humanité», 18 вересня 1925 р.; його ж. L'attentat de la cathedrale. — «L'Humanité», 19 вересня 1925 р.; його ж. La grande epouvante en Bulgarie. — «L'Humanité». 20 вересня 1925 р.; його ж. Ep feuilletant les listes funebre. — «L'Humanité». 21 вересня 1925р.; його ж. Les francaises torturées à Sofia. — «L'Humanité». 22 вересня 1925 р. та ін.

бу проти фашистського терору в Болгарії і на Балканах. До комітету, створеного за ініціативою комуністів, ввійшли також деякі ліберально-буржуазні діячі⁶.

Наприкінці жовтня секція МОДРу скликала в Парижі новий мітинг, на якому виступили П. Вайян-Кутюр'є, Д. Рену, М. Виллар та інші⁷. Французька секція МОДРу звернулась також з протестом проти терору безпосередньо до болгарського уряду⁸.

Велику роль у розгортанні руху солідарності з трудящими Болгарії у Франції та в інших країнах відіграв видатний письменник і гуманіст А. Барбюс. В 1925 р. Г. Димитров звернувся до А. Барбюса з проханням провести обстеження становища в балканських країнах, для того щоб переконливо проінформувати про нього європейську громадську думку. З такими ж проханнями виступили представники болгарських, югославських та румунських політемігрантів, що проживали в різних європейських країнах⁹.

В листопаді — на початку грудня 1925 р. А. Барбюс спільно з секретарем Інтернаціоналу працівників освіти Л. Верноше і бельгійським адвокатом П. Ламі відвідав балканські країни для розслідування фактів терору¹⁰. Ім'я Барбюса змусило болгарських офіційних осіб демонстративно ласкаво прийняти його. Однак вони намагались показати письменникові становище в країні в перекрученому вигляді. Всюди, де з'являлася група Барбюса, її супроводжували поліцейські агенти¹¹. Але А. Барбюс з своїми товаришами зумів розшукати та опитати багатьох, хто постраждав від терору, їх близьких, а також підпільників, які ховались від арешту та загрози смерті¹². Комуністи інформували А. Барбюса через офіціантів, слуг у готелях тощо¹³. Група Барбюса провела бесіди з деякими болгарськими чиновниками, французькими дипломатами в Софії¹⁴. Коли Барбюс, повертаючись до Франції, проїжджав через територію Югославії, політемігранти Б. Вилев і Н. Хрелков передали йому за дорученням ЦК БКП меморандум з численними фактами урядового терору в Болгарії¹⁵.

Повернувшись з поїздки по балканських країнах, А. Барбюс присвятив весь свій талант полум'яного публіциста і революційного борця викриттю терористичної політики урядів балканських держав, насамперед Болгарії. Вже на початку грудня 1925 р. він заявив кореспондентам, що режим у Болгарії є антидемократичним, існування терору не підлягає сумніву і що він має намір опублікувати документальні дані про це в спеціальній брошурі¹⁶. У Відні А. Барбюс виступив з двома доповідями про наслідки поїздки — на мітингу, організованому МОДРом, і на зборах австрійської інтелігенції¹⁷.

Після повернення до Франції А. Барбюс розгорнув велику роботу по мобілізації громадської думки на захист болгарського народу. Співробітниця А. Барбюса А. Видаль згадує: «Після повернення Барбюс багато розповідав нам про свою поїздку, і в його словах відчувалась безмежна тривога з приводу того, що він побачив. Він описував арешти, катування, розстріли, розгін демонстрацій, нечувані дикі розправи уря-

⁶ «La federation balkanique», 1926, № 42, р. 668.

⁷ «Правда», 31 жовтня 1925 р.

⁸ ЦПА при ЦК на БКП, ф. 162, оп. 1, од. зб. 74, арк. 1.

⁹ Иван Крeкманoв. Записки на политемигранта. София, 1962, стор. 112.

¹⁰ Анри Барбюс. Палачи. Белый террор на Балканах. М., 1927, стор. 8.

¹¹ Иван Крeкманoв. Вказ. праця, стор. 113.

¹² Анри Барбюс. Вказ. праця, стор. 15.

¹³ Иван Крeкманoв. Вказ. праця, стор. 113.

¹⁴ Анри Барбюс. Вказ. праця, стор. 15.

¹⁵ Иван Крeкманoв. Вказ. праця, стор. 113.

¹⁶ «Правда», 11 грудня 1925 р.

¹⁷ Анри Барбюс. Вказ. праця, стор. 16; «Коммунист» (Харків), 13 грудня 1925 р.

ду з усіма, хто не підкорювався існуючому режиму»¹⁸. Барбюс писав болгарським робітникам: «Дуже часто, коли я знайомив інших з неймовірними картинами страждань і злиднів, які ви пережили і продовжуєте переживати, я збуджував не тільки їх обурення, але також їх віру в силу класу, який створив таких же численних, як і непохитних, борців. Ваш приклад — не сумнівайтесь в цьому — буде незабутнім і залишиться дорогоцінним для прогресу нашої великої всесвітньої справи»¹⁹. Барбюс почав роботу над книгою, присвяченою викриттю терору на Балканах. Окремі її глави та статті Барбюса про становище на Балканах друкувались в газетах і журналах Франції, СРСР, Німеччини, Англії, Бельгії, Голандії, Австрії, Швеції, Японії та інших країн, а також у міжнародних виданнях²⁰.

Наприкінці 1925 р. А. Барбюс очолив створений раніш комітет, який дістав назву Комітету захисту жертв білого терору в Болгарії і на Балканах. До його складу ввійшли відомі політичні та громадські діячі, письменники, вчені. Активну роботу в комітеті проводили Д. Рену, який був його секретарем, Р. Роллан, П. Вайян-Кутюр'є, адвокати А. Торрес і М. Виллар, вчені П. Ланжевен, А. Матъез, поет Ж.-Р. Блок та багато інших²¹. У комітеті працювали також болгарські політемігранти, які перебували у Франції. Активну участь у його діяльності брав Г. Бакалов. Співробітничала в комітеті безпартійна письменниця А. Каріма, яка, за словами В. Коларова, вела «самовіддану боротьбу проти цанковщини»²². Діяльність по мобілізації французької громадської думки на захист жертв фашистського терору в Болгарії розгорнули партійні групи сприяння БКП у Франції²³.

Вже 5 січня 1926 р. Комітет захисту жертв білого терору в Болгарії і на Балканах опублікував відозву з приводу падіння уряду Цанкова. в якій вимагав відновлення в Болгарії нормального законодавства і загальної політичної амністії²⁴. Цьому ж питанню було присвячено опубліковану незабаром статтю А. Барбюса²⁵. 22 січня 1926 р. комітет організував мітинг у Парижі, на якому були присутні близько 40 тис. чоловік. Головував на ньому П. Ланжевен. А. Каріма, яка виступала на мітингу, розповіла про страждання її співвітчизників, які піднялись на боротьбу проти фашизму. На мітингу виступили також М. Виллар, А. Торрес та інші²⁶. Газета «Юманіте» повідомляла, що «мітинг пройшов з великим успіхом, як за кількістю учасників, які заповнили величезний зал раніше оголошеного часу, так і за своїм моральним і політичним значенням»²⁷. Члени комітету відвідали болгарського посланника у Парижі і передали йому протест проти терору, підписаний А. Барбюсом, Р. Ролланом, П. Ланжевеном, М. Вилларом, А. Матъезом, Ж. Жиромським та іншими²⁸.

¹⁸ А. В и д а л ь. Анри Барбюс — солдат мира. М., 1962, стор. 128.

¹⁹ «Коммунистическо знаме», 1926, кн. 3 і 4, стор. 13.

²⁰ Анри Барбюс. Вказ. праця, стор. 177; А. В и д а л ь. Вказ. праця, стор. 130.

²¹ Анри Барбюс. Вказ. праця, стор. 117.

²² Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади та органів державного управління СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 8265, оп. 1, од. зб. 9, арк. 292. Цанков — прем'єр-міністр Болгарії в 1923—1925 рр., один з головних організаторів фашистського терору.

²³ За спогадами К. Д. Димитрова (Кирила Божикова), записаними в особистій бесіді в Москві 20 жовтня 1965 р.

²⁴ «L'Humanite», 5 січня 1926 р.

²⁵ Henri Barbusse. Tsankof parti, que reste-t-il? — «L'Humanité», 16 січня 1926 р.

²⁶ «La federation balkanique», 1926, № 38, р. 556—557, № 39, р. 580—583.

²⁷ Див. Международная солидарность трудящихся в борьбе с наступлением реакции и военной опасностью (1925—1927). М., 1959, стор. 173—174. Див. також «Коммунистическо знаме», 1926, кн. 5 і 6, стор. 58—60.

²⁸ «La federation balkanique», 1926, № 39, стор. 599—600.

У березні 1926 р. комітет виступив з новою відозвою — протестом проти смертних вироків, ухвалених вже новим фашистським урядом Ляпчева. Знову висувалась вимога загальної політичної амністії. Відозву підписали А. Барбюс, Р. Роллан, ряд політичних діячів і письменників²⁹. 30 березня комітет скликав мітинг трудящих Парижа, на якому виступив Ж. Мале, що незадовго перед цим був визволений з тюрми в Болгарії³⁰.

У червні 1926 р. А. Барбюс видав свою палку книгу «Кати», значна частина якої була присвячена викриттю фашистського терору в Болгарії. Про свою поїздку на Балкани разом з Л. Верноше І. П. Ламі Барбюс писав: «Після ретельного і детального ознайомлення з фактичним матеріалом ми втрюх прийшли до одностайного висновку: у всьому тому, що говориться про терор діячів балканських урядів, немає ані краплини перебільшення. На питання: «Чи правда це?» — треба відповісти: «Правда значно гірша»³¹.

В книзі наводились численні, документально підтверджені дані про тяжке економічне становище трудящих Болгарії. З глибоким знанням справи А. Барбюс характеризував терористичну діяльність фашистських організацій. Він навіть ряд офіційних розпоряджень уряду Цанкова, які свідчили про намір останнього фізично знищити комуністів та інших борців за волю народу. Наводився, зокрема, секретний наказ військового міністра, який пропонував заготовити списки «найбільш здібних і рішучих прихильників комуністичних ідей», щоб «в потрібний момент перебити всіх ватажків...»³². А Барбюс описував катування та знущання, яких зазнавали арештовані, вбивства жінок і дітей, безкарність фашистських терористів.

В заключній главі «До балканських народів» А. Барбюс показав міжнародне значення визвольної боротьби на Балканах та кампанії солідарності за кордоном. Він писав: «Коли я розповідав про вас пролетарям Франції та Центральної Європи, коли за вашим дорученням я говорив їм про почуття дружби і довір'я і описував ваші страждання, я відчув, як під впливом вашого тяжкого досвіду народ набуває більш ясне уявлення про свою власну силу та про глибоку справедливість яскравого лозунга про братерство людей, об'єднаних стражданнями, сірою шинеллю та пролитою кров'ю»³³.

У книзі була опублікована додаткова глава «Пан Ляпчев і законність». Вона була написана в зв'язку з тим, що буржуазна преса західноєвропейських країн намагалась довести, нібито Барбюс описував старі події, що з приходом до влади уряду Ляпчева в Болгарії були відновлені «законність та внутрішній мир». Відповідаючи на ці домисли, А. Барбюс наводив нові дані, що свідчили про продовження фашистського терору при уряді Ляпчева.

Через деякий час книга Барбюса була випущена болгарською мовою у перекладі А. Карімі³⁴. До болгарського видання А. Барбюс дав спеціальну передмову. Він висловлював впевненість, що народ Болгарії завойовує кращу долю³⁵.

²⁹ «L'Humanité», 18 березня 1926 р.

³⁰ «L'Humanité», 30 березня 1926 р.; «La federation balkanique», 1926, № 42, р. 668—670. Французький громадянин Мале обвинувачувався у переховуванні підпільників.

³¹ Анрі Барбюс. Вказ. праця, стор. 17.

³² Там же, стор. 45.

³³ Анрі Барбюс. Вказ. праця, стор. 173.

³⁴ Хенри Барбюс. Палачите (Les bourgeaux). Българска антифашистска библиотека, № 2, 1928.

³⁵ Там же, стор. 9. Учасники болгарського революційного робітничого руху дуже високо оцінювали значення книги А. Барбюса. В. Коларов писав пізніше: «В своїй книзі «Кати» Анрі Барбюс затаврував перед лицем усього світу криваву «цанковщину».

М. Торез відзначав, що допомога боротьбі народів Балкан, які перебували під гнітом фашизму, була нерозривно зв'язана з ім'ям А. Барбюса³⁸.

Під керівництвом Комітету захисту жертв білого терору в Болгарії і на Балканах рух солідарності трудящих Франції з боротьбою болгарського народу продовжувався. Мітинги солідарності паризьких трудящих були проведені 23 червня і 7 жовтня 1926 р. На першому з них виступав А. Барбюс³⁷.

До руху протесту проти фашистського терору приєдналися також інші видатні представники французької інтелігенції. А. Франс направив Цанкову телеграму: «Пане професоре, Ви ще не збожеволіли?». Відомий історик А. Олар під час перебування в Парижі болгарського міністра Калфова заявив йому з убивчим сарказмом: «Коли повернетесь до Болгарії, вітайте мого доброго друга Олександра Стамболійського»³⁸.

Болгарська влада була дуже занепокоєна розгорненням кампанії у Франції, на чолі якої стояв такий авторитетний громадський діяч, як А. Барбюс. У зв'язку з мітингом паризьких трудящих 23 червня 1926 р. в урядовій пресі з'явилися статті, в яких висловлювалась надія, що діяльність Барбюса не вплине на європейську громадську думку³⁹. Під тиском влади та буржуазної преси Болгарська ліга захисту прав людини та громадянина, яка незадовго перед цим надала в розпорядження французької ліги матеріали про урядовий терор⁴⁰, забила відбій та виступила з заявою про підтримку уряду⁴¹. Але зусилля фашистського уряду Болгарії ізолювати комітет на чолі з Барбюсом, незважаючи на підтримку буржуазної преси Франції та інших капіталістичних країн, не мали успіху.

До руху протесту було залучено також деяких буржуазних політичних діячів. Болгарське посольство в Парижі відвідали колишній прем'єр-міністр Ж. Кайо, колишній міністр Ж. Годар та інші особи. Годар заявив послу, що він впевнений у фашистському характері управління в Болгарії. Кайо рекомендував дати широку амністію, необхідну для заспокоєння громадської думки Франції⁴².

28 лютого 1928 р. Комітет захисту жертв білого терору в Болгарії і на Балканах організував новий мітинг у Парижі. В газеті «Юманіте» на видному місці було вміщено повідомлення про його скликання⁴³. На мітингу виступили редактор газети «Юманіте» Г. Пері, член комітету Д. Рену, а також деякі буржуазні політичні діячі. Мітинг ухвалив резолюцію з вимогою повної та безумовної амністії жертв терору в Болгарії, яку було направлено болгарському уряду⁴⁴.

Широкий відгук у Франції викликала голодовка політ'язнів у болгарських тюрмах на початку березня 1927 р. Комітет захисту жертв білого терору розповсюдив афішу, в якій сповіщав про цю подію і заклик

з якою нерозривно зв'язано ім'я царя Бориса» (В. Коларов. Болгарский народ в борьбе за новую Болгарию. «Октябрь», 1945, № 1—2, стор. 131).

³⁶ Морис Торез. Сила международной солидарности рабочего класса. «Правда», 14 лютого 1956 р.

³⁷ «Комунистическо знаме», 1926, кн. 13—14, стор. 69, кн. 15—16, стор. 56—57; «La federation balkanique», № 48, р. 805—806, № 57, р. 1032—1036.

³⁸ Ангел Георгиев. Аврам Стоянов. София, 1954, стор. 12. Стамболійський—керівник Болгарської землеробської народної спілки — був вбитий політичними однопдумцями Калфова ще в червні 1923 р.

³⁹ Див., наприклад, «Слово», 19 липня 1926 р.

⁴⁰ Ці матеріали було використано на мітингу 23 червня.

⁴¹ «Радикал», 15 липня 1926 р.

⁴² Н. Симеонова. Европейската общественост против белия терор в България (1923—1929 г.). «Известия на държавните архиви», кн. 1. София, 1957, стор. 112.

⁴³ «L'Humanite», 28 лютого 1928 р.

⁴⁴ «L'Humanite», 1 березня 1927 р. «Чужбина и фашистка България (материали и документи)». Париж, без року видання, стор. 5.

кав: «В ім'я людської совісті та міжнародної робітничої солідарності ми апелюємо до французької громадської думки стати на бік болгарських політичних в'язнів, які ведуть самовіддану боротьбу проти своїх катів»⁴⁵. У зв'язку з голодовкою телеграми протесту урядові Ляпчева надіслали Центральний Комітет ФКП, Унітарна загальна конфедерація праці, французька секція Міжнародної робітничої допомоги та інші організації⁴⁶.

15 листопада відбувся новий мітинг трудящих Парижа проти фашистського терору та небезпеки війни на Балканах. На ньому виступив діяч УЗКП Симонін, який тільки що повернувся із з'їзду болгарських революційних профспілок. Він поділився своїми враженнями, розповів про тяжке становище трудящих та переслідування їх організацій. Виступили також Г. Пері та Д. Рену⁴⁷.

У грудні 1927 р. в зв'язку з посиленням переслідувань робітничих організацій Комітет захисту жертв білого терору надіслав за підписом А. Барбюса листа Ляпчеву. В ньому говорилось: «Разом з усім болгарським народом, з усім цивілізованим світом ми ще раз вимагаємо амністії в Болгарії.

Ми знаємо, що в цей момент ви розгорнули нову хвилю терору проти професійних організацій робітників.

...Якщо ви відмовитесь дати амністію, боротьба буде продовжуватись. Але ми заявляємо вам, що в цій боротьбі, в якій проти вас виступають болгарський народ і світова думка, раніш чи пізніш ви відступите — відпустите на волю жертви виняткового 9-червневого режиму»⁴⁸.

Тоді ж з листом до громадської ради Софії звернулася велика група членів муніципалітету Парижа та генеральної ради департаменту Сена, яка заявила болгарській владі, що паризьке суспільство з великим полегшенням зустріло б визволення політв'язнів та надання можливості емігрантам повернутись на батьківщину⁴⁹.

В 1928 р. з заявою про повну підтримку боротьби за загальну політичну амністію та скасування надзвичайних законів у Болгарії виступив Р. Роллан⁵⁰. М. Кашен у листі до відомого діяча болгарської демократичної культури Г. Бакалова писав, що єдиним шляхом, який змусить уряд дати амністію, є організація масових виступів трудящих⁵¹.

Рух солідарності з трудящими Болгарії розгортався у Франції й пізніше. На кожний акт терору проти робітничих організацій Болгарії робітничі і демократичні організації Франції відповідали сотнями резолюцій і телеграм протесту⁵². На початку квітня 1929 р. з'їзд Французької комуністичної партії ухвалив спеціальну відозву до революційних борців Болгарії та до жертв фашистського терору, в якій висловлював солідарність трудящих Франції з ними⁵³.

У газеті «Юманіте» публікувались статті П. Вайяна-Кутюр'є, Г. Пері, М. Виллара, Д. Рену, пройняті співчуттям до волелюбного народу Болгарії та ненавистю до його гнобителів⁵⁴.

⁴⁵ Там же, стор. 16; «Комуністическо знаме», 1927, кн. 1—2, стор. 58—59.

⁴⁶ «Чужбина и фашистка България», стор. 17—18.

⁴⁷ «L'Humanite», 16 листопада 1927 р.

⁴⁸ «Новини», 28 грудня 1927 р.

⁴⁹ Софійски градски и окръжен държавен архив (далі — СГОДА), ф. 1к, оп. 2, од. зб. 662, арк. 1—5; «Новини», 27 грудня 1927 р.

⁵⁰ «Новини», 4 серпня 1928 р.

⁵¹ «Новини», 10 серпня 1928 р.

⁵² Див., наприклад, «Правда», 7 січня 1928 р.

⁵³ «Коммунист», 5 квітня 1929 р.

⁵⁴ P. V.—С. А Sofia, avant les élections générales — «L'Humanite», 21 лютого 1927 р.; G. Peri. L'amnestie bulgare. — «L'Humanite», 2 березня 1927 р.; G. Peri. Fin d'année sanglant au pays de Liaptcheff. — «L'Humanite», 1 січня 1928 р.; G. Peri. A Sofia jour d'élections. — «L'Humanité», 3 квітня 1928 р.; G. Peri. Zgovor. —

З 1925 р. у Франції вела роботу група болгарських комуністів-політемігрантів — Г. Бакалов, К. Божиков, І. Стоянов, Б. Вилев та інші. Група підтримувала тісний зв'язок з Французькою комуністичною партією⁵⁵.

Рух за підтримку боротьби трудящих Болгарії активно розгортався в Німеччині. У травні 1925 р. Комуністична партія Німеччини організувала кампанію протесту проти суду над особами, яких фашисти обвинуватили в здійсненні вибуху в Софійському соборі. З телеграмами і заявами протесту болгарському урядові та посольству в Берліні виступили численні організації трудящих. Робітники турбінного заводу Загальної кампанії електрики надіслали делегацію до посольства, яка передала резолюцію протесту. В Галле на багатотисячних зборах червоних фронтників було ухвалено резолюцію протесту проти вбивств робітників і селян у Болгарії. Болгарському посольству було надіслано телеграму з вимогою скасувати смертні вироки. З аналогічною вимогою виступили фабзавкоми золлінгенських металургійних заводів⁵⁶.

14 червня з статтю «Міжнародний пролетаріат допоможе болгарським братам» в радянській газеті «Известия» виступив Е. Тельман⁵⁷. Він викривав підтримку міжнародним імперіалізом кривавих злочинів катів болгарського народу. Говорилось зокрема про те, що берлінська поліція розпорядилась про арешт ряду студентів-болгар, що навчались у столиці Німеччини. «Міжнародний пролетаріат повинен підняти свій голос протесту. Міжнародний пролетаріат повинен допомогти своїм болгарським братам», — писав Тельман.

Х з'їзд КПН (липень 1925 р.) обговорив питання про становище в Болгарії. З листом до з'їзду від імені Балканської комуністичної федерації звернувся Г. Димитров. Висловивши подяку німецькому робітничому класу за солідарність, він писав: «Для остаточного подолання божевільного терору на Балканах підтримка з боку міжнародного робітничого класу має величезне значення. Революціонери на Балканах почувають вашу солідарність... і вони розраховують на неї в майбутньому»⁵⁸. З'їзд звернувся з відозвою до робітників усього світу, закликаючи їх до протесту проти вбивств кращих представників болгарського пролетаріату та селянства⁵⁹. Було ухвалено також резолюцію про повну підтримку організації Червоної допомоги (німецької секції МОДРу) в її роботі по поданню допомоги потерпілим від фашизму в Болгарії⁶⁰.

До руху прилучилось багато представників інтелігенції. Було надруковано ряд брошур та відозв проти терору над робітничими організаціями. Німецька ліга прав людини, головою якої був А. Ейнштейн, випустила брошуру про становище в Болгарії, примірники якої було надіслано політичним і громадським діячам європейських країн⁶¹. У зв'язку з масовими вбивствами селян в Троянській та Ловечській околицях

«L'Humanité», 7 квітня 1928 р.; G. Peri. La Bulgarie et le jeu puissances. — «L'Humanité», 14 квітня 1928 р.; M. Willard. Le bol bulgare sur la «defense de l'état» — «L'Humanité», 28 лютого 1927 р.; M. Willard. Il faut enfoncez les portes des prisons bulgar. «L'Humanité», 15 грудня 1927 р. Статті Д. Рену було опубліковано в «Юманіте» 20 січня, 15 червня, 19, 31 липня, 29 серпня 1926 р., 7 лютого, 16 березня, 24 квітня, 29 травня, 1 червня, 21 липня, 3 серпня, 14 жовтня, 23 листопада 1927 р., 9 червня, 11 липня, 10 листопада 1928 р., 19 січня, 6 лютого 1929 р. тощо.

⁵⁵ ЦПА при ЦК на БКП, ф. 3, оп. 4, од. зб. 169, арк. 2; спомени, № 377, спомени на Георги Петров Стоянов, арк. 3—4; № 1822, спомени на Кирил Димитров Божиков, арк. 18—19.

⁵⁶ «Коммунист», 10 червня 1925 р.

⁵⁷ «Известия», 14 червня 1925 р.

⁵⁸ Документи за революционните връзки между работнически движения в Германия и България през 20-те години на нашия век. — «Исторически преглед», 1956, кн. 6, стор. 85—86.

⁵⁹ «Правда», 26 липня 1925 р.; Документи за революционните връзки.., стор. 86.

⁶⁰ Документи за революционните връзки.., стор. 87.

⁶¹ Централен държавен исторически архив, ф. 370, оп. 2, од. зб. 7, арк. 1—2.

Болгарії в 1926 р. Б. Келлерман, Е. Вайнерт, Е. Мюзам, Е. Толлер, Й. Бе-хер та інші направили уряду Ляпчева телеграму з вимогою допустити в Болгарію комісію у складі відомих громадських діячів ряду країн для розслідування цих фактів.

В 1926 р. до Німеччини прибула група дітей болгарських революціонерів, яких організація Червоної допомоги розмістила в своєму дитячому будинку в Ельгерсбурзі⁶².

Широкий відгук одержала в Німеччині голодовка болгарських політв'язнів у березні 1927 р. 23 березня в Берліні відбулись збори, скликані КПН, Спілкою червоних фронтовиків та організацією Червоної допомоги. Одноставно було ухвалено резолюцію з вимогами скасування виняткових законів, повної і безумовної амністії політичним в'язням і емігрантам, дозволу допомогти жертвам терору⁶³. У зв'язку з голодовкою проводились збори також в Кельні, Дюссельдорфі, Еренфельді, Бреслау та інших містах⁶⁴. Сім організацій, у тому числі Міжнародна робітничка допомога, Червона допомога, Ліга прав людини, Спілка захисту жертв війни та праці, направили болгарському урядові, парламенту, керівним органам опозиційних політичних партій та до болгарської преси листа, в якому говорилось: «Голодовка політв'язнів усіх тюрем країни проти тюремного режиму та виняткових законів і за вимогу амністії сильно потрясла європейську демократію і вона вимушена виступити найенергійніше за повне та швидке виконання цих вимог»⁶⁵. Газета «Роте Фане» відзначала, що в русі солідарності з голодуючими політв'язнями брав участь не тільки пролетаріат, а й широкі верстви буржуазної інтелігенції, ліва буржуазна преса, різні культурні товариства та організації⁶⁶.

У зв'язку з наступним процесом діячів робітничого руху Болгарії — А. Бояджиева, Т. Павлова і П. Напетова — в квітні 1927 р. до Болгарії поїхав німецький юрист, член рейхстагу К. Розенфельд, який запропонував підсудним свої послуги як адвоката⁶⁷. Але болгарська влада не допустила його до участі в судових засіданнях, фактично тримала під арештом у готелі, а потім вислала з країни, як і віденського адвоката О. Ріхтера, що приїхав з тією ж метою⁶⁸. Незабаром після цього К. Розенфельд виступив у рейхстазі з викриттям реакційного режиму в Болгарії⁶⁹.

Ліга прав людини опублікувала у своєму органі в травні 1927 р. відкритий лист болгарському посольству з вимогою амністії політв'язням та відновлення демократичних свобод.

Особливо широким став рух у 1928—1929 рр. В ці роки в багатьох промислових центрах Німеччини відбулись масові збори, мітинги та демонстрації солідарності з болгарським народом. В березні 1928 р. у конференції організації Червоної допомоги західної Німеччини та Рурської області брав участь представник ЦК БКП М. Стоянов⁷⁰. У травні 1928 р. з заявою, в якій висловлювалась симпатія борцям проти фашизму в Болгарії виступив великий німецький фізик А. Ейнштейн⁷¹. 9 січня 1929 р. організація Червоної допомоги у Франкфурті-на-Майні провела

⁶² ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, од. зб. 15, арк. 99, од. зб. 17, арк. 185; «Бюллетень Всеукраїнського Центрального Комітета МОПРа», 1927, № 8, стор. 11.

⁶³ «Чужбина и фашистка България», стор. 18—20.

⁶⁴ Там же, стор. 21—22, 24—26.

⁶⁵ Там же, стор. 28.

⁶⁶ «Чужбина и фашистка България», стор. 45.

⁶⁷ Там же, стор. 51.

⁶⁸ Там же, стор. 55—56, 64—71.

⁶⁹ Архив на Комитета на държавната сигурност, Общо дело 280, т. III, арк. 39.

⁷⁰ ЦПА при ЦК на БКП, спомени, № 237, спомени на Иван Койчев, арк. 1.

⁷¹ «Новини», 1 серпня 1928 р.

демонстрацію, у якій брало участь понад 3,5 тис. чоловік. На зборах 2 тис. робітників Франкфурта 24 січня 1929 р. було ухвалено резолюцію з вимогами негайного звільнення політв'язнів, легалізації БКПІ та інших класових організацій. Висловлювалось палке співчуття братам по класу в Болгарії⁷². Численні протести надходили з Гамбурга, Мюнхена та інших міст. Лише за 2 тижні в січні 1929 р. з Німеччини болгарському урядові було надіслано кілька десятків протестів, що їх підписували поряд з представниками робітничих організацій також вчені, юристи, журналісти, письменники, навіть генерали та священники⁷³. Наприкінці 20-х років вони подали значну матеріальну допомогу жертвам фашистського терору в Болгарії⁷⁴.

Робітники Німеччини включились до кампанії допомоги болгарському страйковому рухові в 1929 р. XII з'їзд КПН, що проходив у той час, направив страйкуючим телеграму, в якій говорилось: «Німецький пролетаріат з величезною симпатією стежить за боротьбою своїх болгарських братів по класу і висловлює своє обурення брутальними переслідуваннями страйкуючих». На з'їзді під бурхливі оплески було ухвалено звернення до революційних робітників усіх країн з закликом взяти під свій захист болгарських братів та підтримати їх морально і матеріально. Звернення підписали делегати з'їзду, а також представники компартій Франції, Англії, Чехословаччини, Польщі, Бельгії, Австрії, Швейцарії, Італії, Швеції, Норвегії, Данії та Балканської комуністичної федерації. Німецькі робітники зібрали на допомогу страйкарям 1250 марок (40 тис. левів)⁷⁵.

До боротьби проти фашистського терору в Болгарії приєднались робітничий клас і громадськість Англії. Викриттю політики уряду Цанкова сприяли поїздки до країни делегацій англійських лейбористів, які Цанков, усвідомлюючи своє німецьке становище, змушений був допускати.

Безпосередньо після вибуху в Софіївському соборі (квітень 1925 р.) до Болгарії прибули члени лейбористської партії Веджвуд, Мак-Кіндер і Мелон (Веджвуд і Мак-Кіндер були членами парламенту)⁷⁶. Вони перебували у Болгарії в той момент, коли кривава хвиля терору досягла найвищого рівня. Повернувшись, члени делегації виступили з заявами про те, що вибух був викликаний політикою уряду і що опозиція в Болгарії поставлена поза законом. Веджвуд опублікував у лейбористській газеті «Дейлі Геральд» статтю, в якій вимагав, щоб британська громадська думка поклала край звірствам у Болгарії⁷⁷. Мелон вмістив у англійській пресі листа, в якому викривав цанківський терор⁷⁸. Наприкінці квітня Веджвуд, Мак-Кіндер і Мелон опублікували звіт про свою поїздку. Вони пропонували протестувати проти страт і арештів без суду в Болгарії, добиватись, щоб дипломатичні представники Англії та США одержали доступ в тюрми для обстеження. Лейбористська делегація налягала на негайному роззброєнні тих додаткових воєнних формувань, що їх союзники дозволили створити болгарському уряду, і на тому, щоб англійський уряд виступив за проведення найближчим часом загальних вільних виборів у Болгарії⁷⁹.

⁷² ЦПА при ЦК на БКП, ф. 162, оп. 1, од. зб. 80а, арк. 1—2.

⁷³ «La federation balkanique», 1929, № 107—108, р. 2376; див. також № 109, р. 2400—2401, № 110, р. 2428—2429.

⁷⁴ ЦПА при ЦК на БКП, спомени, № 237, спомени на Иван Қойчев, арк. 1.

⁷⁵ «Работническо дело», 28 червня 1929 р.; «Единство», 29 червня 1929 р.

⁷⁶ Прибуття до Болгарії цієї групи було відповіддю на лист, надісланий у березні 1925 р. Веджвуду болгарським журналістом, діячем БКП Д. Найденовим (ЦПА при ЦК на БКП, спомени, № 169, доклад на Петър Георгиев, арк. 18).

⁷⁷ «Правда», 25 квітня 1925 р.

⁷⁸ «Правда», 26 квітня 1925 р.

⁷⁹ «Правда», 1 травня 1925 р.

Незважаючи на марність сподівань авторів звіту на підтримку правлячих кіл Англії в справі припинення терору в Болгарії, їх заяви все ж мали позитивне значення. Вони широко інформували громадськість про криваві події в Болгарії. Об'єктивна позиція цих осіб викликала незадоволення офіційної верхівки лейбористів. Макдональд виступив з заявою про те, що Веджвуд, Мак-Кіндер і Мелон перебували в Болгарії як приватні особи, а не як представники партії⁸⁰. Багато лейбористів дуже негативно зустріло цю заяву. Одна з секцій партії надіслала Макдональду листа про те, що цей демарш сприяв «посиленню реакціонерів у їх переслідуваннях болгарських робітників і селян». Лейборист професор Гуд, який повернувся з Болгарії, писав, що заява Макдональда «буде розглядатись як схвалення білого терору».

Внаслідок цього керівництво лейбористської партії змушене було частково переглянути свою позицію. Виконком партії та Генеральна рада тред-юніонів прийняли спільну резолюцію про становище в Болгарії, в якій зокрема говорилось: «На думку англійських робітників, придурення політичного руху силою не сприяє вмиротворенню країни та введенню демократичного розвитку. Об'єднані збори з занепокоєнням констатують постійне існування в Болгарії режиму воєнного суду, цензури для друку, заборонення громадських зборів, свавільних арештів та ув'язнення осіб, які додержуються політичних поглядів, протилежних поглядам уряду, та безкарність актів партійної і особистої помсти»⁸¹.

Певний громадський відгук викликали статті лейбористки С. Лауренс, яка відвідала Болгарію влітку 1925 р. «Я прожила в Софії недовго, — писала вона, — і зібрала незаперечні документи про урядові репресії». С. Лауренс повідомляла про вбивства без суда та катування в'язнів, зазначала, що сільське населення «цілком тероризоване». Вона зробила висновок, що болгарський уряд скористувався вибухом у Софійському соборі для того, щоб покінчити з своїми політичними противниками⁸². Не маючи можливості навести у пресі багато подробиць, С. Лауренс заявляла, що готова назвати англійському міністерству закордонних справ імена свідків⁸³.

Такі ж відомості оголосила вислана з Болгарії жіноча делегація на чолі з керівницею жіночого відділу лейбористської партії М. Філліпс. Делегація їздила для подання матеріальної допомоги вдовам та сиротам. За нею відразу ж був встановлений поліцейський нагляд. Допомогу розподілити не вдалося. Але члени делегації зібрали нові факти урядових репресій. Вони повідомляли, зокрема, що в Софійській тюрмі перебуває в 4 рази більше в'язнів, ніж та кількість, на яку вона розрахована⁸⁴.

У березні 1927 р. до Болгарії прибули депутати англійського парламенту Уайтхайд і Гренфельд. Після відвідання країни вони заявили представникам преси, що терористична політика триває й при уряді Ляпчева, і констатували незадоволення населення. Уайтхайд і Гренфельд були свідками заборони робітничих зборів у Софії. Їм вдалося зустрітись з Ляпчевим, який лицемірно заявив, що проведення амністії не вважає можливим в зв'язку з небезпекою для життя амністованих. У зв'язку з пропозицією цих лейбористів створити легальну організацію допомоги жертвам громадянської війни Ляпчев сказав, що така організація може бути утворена тільки при участі офіційного Червоного Хреста,

⁸⁰ «Правда», 21 травня 1925 р.

⁸¹ «Правда», 5 липня 1925 р.

⁸² «Коммунист», 12 листопада 1925 р.

⁸³ «Правда», 27 серпня 1925 р.

⁸⁴ «Труд», 6 вересня 1925 р.; «Правда», 12 вересня 1925 р.; див. також ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, од. зб. 8, арк. 104.

тобто, по суті, відповів відмовою⁸⁵. Повернувшись з Болгарії, лейбористські депутати опублікували доповідь, в якій заявили, що в Болгарії існує терористичний фашистський режим⁸⁶.

В той час як лейбористи обмежувались надсиланням неофіційних делегацій, Комуністична партія Британії очолила рішучий рух протесту, З ініціативи англійської секції МОДРу на початку травня 1925 р. було створено комісію для розслідування фашистського терору в Болгарії⁸⁷. В зв'язку з судом над особами, обвинуваченими в організації вибуху в Софійському соборі, у Лондоні відбулась робітничка демонстрація під лозунгами припинення терору в Болгарії⁸⁸. Лондонський комітет МОДРу надіслав делегацію протесту до болгарського посольства, в якій брали участь комуністи (в тому числі У. Галлахер) і ліві лейбористи⁸⁹. Через деякий час болгарське посольство відвідала нова делегація МОДРу, яка заявила, що уряд Цанкова поставив поза законом людей, які ведуть боротьбу за інтереси народу⁹⁰.

В серпні 1925 р. у Лондоні було створено Товариство допомоги вдовам і сиротам в Болгарії, яке опублікувало відозву з закликом вносити кошти в фонд допомоги родинам, голови яких пали жертвами фашизму⁹¹.

В 1926 р. було створено Лондонський комітет захисту жертв білого терору в Болгарії і на Балканах на чолі з Веджвудом і Мелоном⁹², який виступив з рядом протестів. На початку березня 1928 р. Комуністична партія Британії надіслала Ляпчеву листа, в якому від імені англійських робітників заявляла, що вони «не припинять боротьби проти болгарської реакції та її господаря — британського імперіалізму — до того часу, доки в Болгарії не буде оголошена беззастережна загальна амністія і всі революційні організації не будуть оголошені законними»⁹³. У лютому 1928 р. керівництво революційного крила англійських тред-юніонів виступило з протестом проти переслідування класових профспілок у Болгарії. Протест підписав Г. Полліт⁹⁴.

З малих європейських країн рух солідарності з болгарськими трудящими був найактивнішим в Австрії та Чехословаччині.

Влітку 1925 р. з заявами і відозвами з приводу фашистського терору в Болгарії виступив ряд демократичних організацій Австрії. Ці документи підписали відомі вчені, письменники та діячі мистецтва⁹⁵. Великий вплив на розвиток кампанії за підтримку болгарського народу справило перебування у Відні А. Барбюса та інших зарубіжних діячів, які повертались з Болгарії на батьківщину через Австрію. Вони розмовляли з кореспондентами, вступали на зборах, викривали терористичну політику болгарського уряду. За прикладом Французького комітету захисту жертв білого терору в Болгарії і на Балканах в Австрії було створено аналогічний комітет на чолі з адвокатом Розенбергом⁹⁶.

Рух солідарності проводився також австрійською організацією Червоної допомоги. Так, 6 листопада 1926 р. ця організація провела у Відні збори, що ухвалили резолюцію протесту проти нових арештів у Болга-

⁸⁵ «Труд», 24, 31 березня 1927 р.

⁸⁶ «Чужбина и фашистка България», стор. 57—64.

⁸⁷ «Известия», 5 травня 1925 р.

⁸⁸ «Правда», 20 травня 1925 р.

⁸⁹ «Правда», 17 травня 1925 р.; «Путь МОПРа», 1925, № 11, стор. 8.

⁹⁰ «Труд», 2 червня 1925 р.

⁹¹ «Правда», 19 серпня 1925 р.

⁹² Анрі Б а р б ю с. Вказ. праця, стор. 112, 117; ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, од.-зб. 15, арк. 69.

⁹³ «Правда», 11 березня 1928 р.

⁹⁴ «Единство», 14 березня 1928 р.

⁹⁵ «Правда», 3 липня 1925 р.

⁹⁶ Анрі Б а р б ю с. Вказ. праця, стор. 112, 117.

рії. Делегація, обрана зборами, з'явилась у болгарське посольство, але там резолюцію прийняти відмовились⁹⁷. Організація Червоної допомоги провела ряд концертів, кошти від яких були використані для підтримки жертв фашистського терору в Болгарії⁹⁸.

18 листопада 1926 р. робітники австрійської столиці провели демонстрацію перед приміщенням болгарського посольства. Демонстрантів розігнала поліція, арештувавши декількох чоловік, але незабаром робітники знову зібрались перед посольством і бурхливо протестували проти терору⁹⁹. Австрійська Червона допомога розповсюджувала відозви з відомостями про становище в Болгарії та про терор¹⁰⁰.

В 1926 р. почала виходити газета «Керкер унд Флюхтлінг» («Тюрма та еміграція»), в якій Червона допомога вміщувала матеріали про фашистський терор у Болгарії¹⁰¹.

В 1927 р. в Австрії розгорнувся рух за амністію жертв болгарського фашизму, зв'язаний зокрема з голодовкою політв'язнів. Організація Червоної допомоги видала й розповсюдила відповідну листівку¹⁰². 8 березня у Відні відбулись збори трудящих. Болгарський робітник Кристев розповів, яких катувань та знущань він зазнав. Виступили також представники австрійської Червоної допомоги італійських пролетарів. Збори ухвалили резолюцію і телеграму протесту болгарському урядові, а також обрали делегацію для вручення протесту болгарському посольству у Відні¹⁰³. Орган Комуністичної партії — газета «Роте Фане» — закликала допомогти болгарським товаришам¹⁰⁴. За дорученням ЦК БКП і МОДРу болгарський письменник-комуніст К. Кюлявков в 1927 р. організував у Відні виставку «Білий терор в Болгарії», на якій було представлено близько 150 експонатів¹⁰⁵. Усій цій діяльності активно допомагали члени болгарських студентських комуністичних груп у Відні, Граці, Інсбруку¹⁰⁶.

Демократичні організації Чехословаччини направили влітку 1925 р. до Болгарії свою делегацію на чолі з діячем КПЧ К. Крейбіхом для розслідування фактів урядового терору. В складі делегації був відомий адвокат-комуніст І. Секаніна. Делегації вдалося відвідати Софійську тюрму і зустрітись з рядом ув'язнених комуністів, в тому числі з Х. Кабакчиевим. Через кілька днів члени делегації були вислані з Болгарії. В бесіді з журналістами вони заявили, що політв'язні зберегли бадьорість. За словами делегатів, навіть ряд буржуазних діячів вважав уряд Цанкова політично неспроможним¹⁰⁷.

Трудящі Чехословаччини виступили з сотнями телеграм протесту, адресованими болгарському урядові і посольству в Празі. 23 травня 1925 р. перед приміщенням посольства відбулась демонстрація¹⁰⁸. Під

⁹⁷ ЦПА при ЦК на БКП, ф. 163, сп. 1, од. зб. 125, арк. 2.

⁹⁸ Там же, спомени, № 16Є9, спомени на Фердинанда Стефанова Стригачева, арк. 4.

⁹⁹ «Чужбина и фашистка България», стор. 79—80; ЦПА при ЦК на БКП, ф. 163, оп. 1, од. зб. 125, арк. 4.

¹⁰⁰ ЦПА при ЦК на БКП, ф. 163, оп. 1, од. зб. 125, арк. 6.

¹⁰¹ Херберт Ш ай н е р. Австрійската червена помощ за пострадалите от фашизма в България през 1926—1928 г. Документи и материали. «Известия на Института за история, т. 13. София, 1963, стор. 140—164.

¹⁰² «Чужбина и фашистка България», стор. 30.

¹⁰³ Там же, стор. 30—36; «Комунистическо знаме», 1927, кн. 1—2, стор. 57—58.

¹⁰⁴ «Чужбина и фашистка България», стор. 42—43.

¹⁰⁵ «Известия на държавните архиви», кн. 5. София, 1961, стор. 299.

¹⁰⁶ ЦПА при ЦК на БКП, спомени, № 1661, спомени на Неделя Кънчева Балевска, арк. 2; № 1662, спомени на Иван Милев Минчев, арк. 2—3.

¹⁰⁷ «Правда», 4 вересня 1925 р.; Матеріали Інституту історії Академії наук СРСР, досьє радянської та закордонної преси, досьє 14, 1925, пакет 11.

¹⁰⁸ Зденек У р б а н. Из историята на чешко-българските културни връзки. София, 1961, стор. 53; див. також Известия на Института по история на БКП, т. 7. София, 1960. стор. 348.

час зборів на підприємствах організовувалось збирання коштів на допомогу в'язням болгарського фашизму ¹⁰⁹.

В 1927 р. трудящі Чехословаччини теж провели ряд зборів протесту проти переслідувань пролетарської преси, проти суду над Т. Павловим, А. Бояджиєвим і П. Напетовим. На них виступав видатний діяч чехословацької демократичної культури З. Неєдли ¹¹⁰. В листопаді 1928 р. З. Неєдли, М. Майєрова, І. Ольбрахт, І. Секаніна та інші представники чехословацької інтелігенції написали Ляпчеву телеграму, в якій заявили про підтримку руху за амністію в Болгарії, протестували проти переслідувань робітничих організацій і вимагали повної та безумовної амністії політв'язням та емігрантам ¹¹¹.

Тяжкі умови реакції, в яких діяли компартії і демократичні організації балканських країн, не дали змоги розгорнути широкий рух солідарності в сусідніх з Болгарією державах. Але у травні 1925 р. робітники Белграда провели демонстрацію біля приміщення болгарського посольства ¹¹². В тому ж році демократичне студентство Румунії направило на адресу конференції соціал-демократичних партій балканських країн, яка засідала в Бухаресті, протест проти терору в Болгарії ¹¹³.

В більшій або меншій мірі рух солідарності з героїчною антифашистською боротьбою болгарського народу охопив і інші країни Європи й Америки.

Мітинги протесту відбувалися в Швеції ¹¹⁴. З відозвою проти терору в Болгарії виступили ЦК компартії Швейцарії, швейцарська секція МОДРу і ряд профспілкових організацій ¹¹⁵. В норвезькому стортингу комуністична фракція виступила з запитанням у зв'язку з телеграмою співчуття, яку надіслав уряд до Болгарії з приводу вибуху в квітні 1925 р. ¹¹⁶. У Бельгії було створено Комітет захисту жертв білого терору в Болгарії і на Балканах ¹¹⁷. Мітинги протесту проходили в США ¹¹⁸. Американський журналіст Ч. Маус випустив брошуру «Що відбувається в Болгарії», яка містила багато фактів переслідування робітничих і демократичних організацій ¹¹⁹. Ця брошура нелегально розповсюджувалась і в Болгарії ¹²⁰. Резолюції солідарності з трудящими Болгарії ухвалювали збори болгарських емігрантів в Аргентині ¹²¹.

Це був широкий демократичний рух, у якому брали участь комуністи, соціал-демократи, безпартійні робітники, деякі буржуазні політичні діячі, представники інтелігенції. Могутній рух за кордоном був однією з тих сил, які змусили болгарський фашизм перейти до більш завуальованих методів розправи з робітничими виступами, замінити уряд Цанкова урядом Ляпчева. Наркомзаксправ СРСР відзначав, що протести і відозви з-за кордону були великою моральною підтримкою боротьби за амністію в Болгарії ¹²².

Рух протесту за кордоном змушував болгарських соціал-демократів висловлюватись за більш широку амністію, ніж це передбачав уряд.

¹⁰⁹ Зденек Урбан. Вказ. праця, стор. 53.

¹¹⁰ Там же, стор. 54.

¹¹¹ «Єдинство», 29 листопада 1928 р.

¹¹² «Правда», 27 травня 1925 р.

¹¹³ ЦПА при ЦК на БКП, спомени, № 1765, спомени на Атанас Павлов Попов, Стефан Чернев Даскалов и Петко Стоев, арк. 9—10.

¹¹⁴ «Известия», 14 червня 1925 р.

¹¹⁵ «Правда», 31 липня 1925 р.

¹¹⁶ «Известия», 1, 14 травня 1925 р.

¹¹⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, од. зб. 15, арк. 30.

¹¹⁸ «Известия», 15 травня 1925 р.

¹¹⁹ Фонди Державного Музею революції СРСР, 18183/1а, б 384—15Е.

¹²⁰ СГОДА, ф. 164 к, оп. 1, од. зб. 201, арк. 232.

¹²¹ ЦПА при ЦК на БКП, ф. 162, оп. 1, од. зб. 76, арк. 1—3.

¹²² Архів зовнішньої політики СРСР, ф. 56, оп. 5, спр. 8, п. 65, арк. 74.

Один з них заявив у парламенті: «Якщо ви приймете законопроект (про амністію. — Г. Ч.) у цій його формі, якщо не розширите його.., щоб дати дійсну політичну амністію, тоді я не знаю, якими очима ми зможемо дивитись і яку відповідь зможемо дати комітету, створеному в Парижі, який називається «Комітет захисту жертв білого терору в Болгарії і на Балканах». Ми повинні зважати на громадську думку»¹²³.

Під тиском міжнародної кампанії за амністію в Болгарії висловився у Лізі Націй навіть такий правий представник соціал-демократів, як Вандервельде¹²⁴.

Уряд Ляпчева, проводячи свою антинародну політику, в той же час змушений був визнати широту кампанії, що проходила за кордоном¹²⁵, і зважати на неї.

Підтримка міжнародного пролетаріату і демократичної громадськості вселяли в серця трудящих Болгарії бадьорість та впевненість у перемозі.

Ця підтримка була джерелом натхнення і мужності для болгарського робітничого класу, зміцнювала його рішучість продовжувати самовіддану боротьбу проти капіталістичного гноблення і фашизму. Орган революційних профспілок Болгарії газета «Єдинство» писала: «В усіх країнах світу робітнича преса підняла енергійний голос протесту проти нового походу болгарського фашизму на робітничий клас. Повсюди відбуваються великі збори і демонстрації... Численні протести відправлені численними робітничими організаціями за кордоном». «Тільки розгорнувши з новою енергією свою боротьбу, — продовжувала газета, — болгарські робітники та робітниці доведуть, що вони заслуговують братерського захисту міжнародного пролетаріату»¹²⁶.

Рух трудящих капіталістичних країн за підтримку революційної боротьби болгарського народу був яскравим прикладом міжнародної пролетарської солідарності.

Г. И. ЧЕРНЯВСКИЙ

ДВИЖЕНИЕ СОЛИДАРНОСТИ ТРУДЯЩИХСЯ КАПИТАЛИСТИЧЕСКИХ СТРАН С РЕВОЛЮЦИОННОЙ БОРЬБОЙ БОЛГАРСКОГО НАРОДА В 1925—1929 гг.

Резюме

На основе архивных материалов, прессы, воспоминаний и других источников в статье прослеживается развитие движения солидарности трудящихся Франции, Германии, Англии и других капиталистических стран с борьбой болгарского народа против фашизма в период частичной капиталистической стабилизации. Рассматривается деятельность комитетов защиты жертв белого террора в Болгарии и на Балканах, выступления видных общественных деятелей, писателей, ученых. Одним из важных результатов этой широкой международной кампании, в которой участвовали социал-демократы, беспартийные рабочие, представители интеллигенции, некоторые буржуазные политические деятели и которой руководили коммунистические партии, был переход болгарских фашистских властей к прикрытым методам расправы с рабочим движением, Поддержка международного пролетариата и демократической общественности вселяла в сердца трудящихся Болгарии уверенность в победе.

¹²³ Дневники (стенографски) на XXI-го обикновено Народного събрание, 3 редовна сесия, кн. 1—2. София, 1926, стор. 529.

¹²⁴ Цей виступ мав місце на засіданні Ради Ліги Націй 10 березня 1927 р. Англійський міністр закордонних справ О. Чемберлен різко обізвав Вандервельде, заявивши, що питання про амністію — це внутрішня справа болгарського уряду («Радикал», 12 березня 1927 р.). Заява Чемберлена викликала захоплення правої буржуазної преси Болгарії (див., наприклад, «Слово», 12 березня 1927 р.).

¹²⁵ Урядова газета «Слово» визнавала, що відозви з-за кордону «валять, як дощ» («Слово», 7 грудня 1927 р.; див. також 11 травня, 12 серпня, 30 грудня 1927 р., 2 лютого 1928 р.; «Льч», 11 травня 1929 р. та ін.).

¹²⁶ «Єдинство», 24 січня 1928 р.

АНТИВОЄННІ ВИСТУПИ В 1-й ПОЛЬСЬКІЙ СТРЕ- ЛЕЦЬКІЙ ДИВІЗІЇ НА ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ ФРОНТІ ВЛІТКУ 1917 року

Антивоєнні виступи в Польській стрілецькій дивізії на Південно-Західному фронті влітку 1917 р. — одна з найбільш яскравих сторінок революційної інтернаціональної солідарності польських і російських солдатів у боротьбі проти імперіалістичної війни, яку продовжував Тимчасовий уряд. Уже це одне визначає актуальність теми. Але значення теми цим не вичерпується. Антивоєнні виступи солдатів польської дивізії зірвали плани російської та польської реакції — створити окрему масову польську армію, яку можна було б використати для продовження війни і в боротьбі з революцією. Ця дивізія повинна була стати базою, на якій формувалася б польська армія в Росії.

Однак, незважаючи на велике значення теми, вона ще спеціально не вивчена радянською історіографією. Окремі питання частково висвітлені в роботах П. А. Голуба, О. Я. Манусевича та автора цієї статті¹. Деякі питання вказаної теми фрагментарно висвітлюють польські історики — Л. Гросфельд, В. Найдус та А. Заторський в роботах, присвячених більш широким темам².

В даній статті автор робить спробу повніше з'ясувати історію антивоєнних виступів в Польській стрілецькій дивізії, показати їх роль в зриві планів реакції, спрямованих на швидке формування польської армії в Росії. Основними джерелами, використаними при вивченні цієї теми, є документи, що зберігаються в радянських та польських архівах, спогади польських учасників подій, польська і російська преса 1917 р.

Польська стрілецька дивізія була створена з ініціативи головнокомандуючого Південно-Західним фронтом генерала Брусилова на базі польської бригади. Остання в січні 1917 р. була передислоційована з За-

¹ П. А. Голуб. Польские революционные войска в России в 1917—1920 гг. «Вопросы истории», 1958, № 3; А. Я. Манусевич. Польские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России (февраль—октябрь 1917 г.), М., 1965; И. И. Белякевич. Революционное сотрудничество польских и российских трудящихся в 1917 г. Львов, 1957.

² Leon Grosfeld. Polskie reakcyjne formacje wojskowe w Rosji 1917—1920, Warszawa, 1956, Walentyna Najdus. Żołnierze Polacy w Rewolucji Październikowej. «Wojskowy Przegląd Historyczny», 1957, N 4; W. Najdus. Polacy w Rewolucji 1917 roku. Warszawa, 1967; Aleksander Zatorski. Dzieje pułku Białgorodzkiego, Warszawa, 1960; A. Zatorski. Żołnierz dywizji strzelców polskich wobec Rewolucji Rosyjskiej (marzec—lipiec 1917 г.), «Z dziejów stosunków polsko-radzieckich», Studia i materiały, Warszawa, 1965. В останній роботі Заторського тема висвітлена більш повно, ніж в інших роботах польських істориків.

хідного фронту в Київський військовий округ³. Формування дивізії повинно було закінчитись до 1 квітня 1917 р.⁴ Після Лютневої революції пропозиція Брусилова про формування польської дивізії була підтримана військовим міністром Гучковим, Верховним головнокомандуючим Алексеевим, начальником штабу Денікіним та ін., які з приводу цього звернулись до прем'єр-міністра Львова⁵.

Формування дивізії в районі Києва проходило швидкими темпами. Цьому сприяло прагнення польських солдатів вступити в польське з'єднання⁶. Ставка навіть намагалася затримати створення дивізії до остаточної розробки положення про формування польських частин головним управлінням Генштабу⁷. Прагнення польських солдатів і офіцерів вступити в Польську стрілецьку дивізію після Лютневої революції пояснюється зростанням національно-визвольних тенденцій серед значної частини поляків, особливо серед польських офіцерів. Значну роль в цьому відіграло і звернення «До польського народу», одностайно прийняте 14 (27) березня 1917 р. Петроградською Радою робітничих і солдатських депутатів, в якому проголошувалося, що «Польща має право бути зовсім незалежною в державно-міжнародному відношенні»⁸. Мала також значення і вимушена відозва Тимчасового уряду до польського народу 16 (29) березня, яка обіцяла створити польську державу після затвердження цього питання Установчими зборами⁹. Допомогала поповненню дивізії агітація реакційного польського офіцера і буржуазно-поміщицьких кіл. Польські ж робітничі партії в Росії СДКПіЛ і ППС-лівіця після Лютневої революції вели порівняно слабку агітацію серед поляків-солдатів в російській армії. Крім того, польські солдати прагнули вирватись з окопів хоча б на час формування частин. Такий настрій переважав у більшості солдатів, що прибули в дивізію з діючої армії¹⁰.

Вже 25 квітня (8 травня) начальник дивізії генерал Білевський на нараді при Генштабі доповів про завершення її комплектування. В полках навіть був «зверхкомплект». Загальна численність дивізії становила 25 тис. чоловік¹¹. Під тиском мобілізаційного відділу Генштабу Алексеев 10 (23) червня змушений був дати згоду і на переформування уланського дивізіону в полк¹². За соціальним станом більшість солдатів були селяни¹³.

В полках дивізії, крім Белгородського запасного полку, панував режим насилля офіцера, зберігався дисциплінарний статут царської армії, відмінений в російських частинах. Подібні порядки насаджував пізніше також і новий начальник дивізії генерал Симон, який був «надто

³ Див. Центральний державний військово-історичний архів (далі — ЦДВІА), ф. 2003, оп. 2, спр. 328, арк. 5—6, 23—24, 58.

⁴ Про плани створення польських частин в Росії див. І. І. Белякевич. З історії створення польських військових формувань в Росії напередодні I Всеросійського з'їзду військових поляків (березень—травень 1917 р.). Вісник Львівського ордену Леніна держуніверситету ім. Ів. Франка. Серія історична, вип. 3, 1965.

⁵ Центральний державний архів Жовтневої революції (далі — ЦДАЖР), ф. 6, оп. 2, спр. 177, арк. 31—32, 35—35 зв.; ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, спр. 328, арк. 52—52 зв., 57.

⁶ Див. ЦДВІА, ф. 2003, спр. 328, арк. 35, 45, 53—53 зв., 70, 81.

⁷ Там же, арк. 27, 36, 79, 83, 106, 151, 152, 161.

⁸ Документи і матеріали по истории советско-польских отношений, т. II, М., 1963, стр. 26.

⁹ Там же, стор. 35—36.

¹⁰ Ці настрої відмічав начальник штабу дивізії (див. W. Najdus. Polacy w Rewolucji 1917 roku, str. 290—291).

¹¹ ЦДВІА, ф. 2000, оп. 2, спр. 1653, арк. 2—2 зв.

¹² Там же, ф. 2003, оп. 2, спр. 328, арк. 163.

¹³ A. Zatorski. Żołnierz dywizji strzelców polskich wobec Rewolucji Rosyjskiej, str. 9.

реакційно настроений»¹⁴. Солдатів били навіть за те, що вони курили в присутності офіцера. Але подібні ексзекуції подекуди викликали опір солдатів. Так в І-му полку за спробу висікти солдата, що, не бажаючи воювати за царя, втік з фронту ще до Лютневої революції, було покарано офіцера, який видав це розпорядження¹⁵. В полках дивізії різко загострюється антагонізм між солдатами і офіцерами, особливо тими, що походили з поміщиків.

Польські солдати зазнавали ідеологічної обробки з боку буржуазної преси, що перебувала в руках ендеків, яких В. І. Ленін називав чорносотенними націоналістами і найоскаженілишими поміщиками і буржуазією¹⁶. Вона прагнула переконати солдатів, що війна до переможного кінця приведе до створення вільної Польщі, а тому участь польських солдатів у війні є благородною справою. Особливу активність в цьому проявляли «Ведомосці войскове», які видавалися в Києві за редакцією ендека Х. Багінського. З метою ідеологічної обробки польських солдатів за наказом начальника дивізії генерала Білевського¹⁷ в Києві було скликано з'їзд делегатів Польської стрілецької дивізії 1 (14)—17 (30) квітня¹⁸. З'їзд повинен був підтримати план створення польської армії в Росії, розробити спеціальну інструкцію по посиленню дисципліни в дивізії і обмежити права солдатських комітетів. Склад делегатів з'їзду був спеціально підібраний. Всього було присутніх 28 чол., з них 6 солдатів, включаючи делегатів поліцейської роти і служби зв'язку, 10 унтер-офіцерів і 12 офіцерів. Головою з'їзду був Х. Багінський¹⁹. Все ж, незважаючи на підібраний склад, на з'їзді протягом двох тижнів точилися суперечки між солдатами і офіцерами. Виступаючи на з'їзді, К. Юзв'як заявив: «Віднині, коли російський солдат піднявся з болота, прагнення затримати нас в ньому не увінчаються успіхом. Разом з ними бідували, разом будемо жити вільними»²⁰. Делегати Белгородського запасного полку виступили проти створення в Росії польської армії²¹, але реакційна більшість з'їзду висловила за її створення. З'їзд прийняв «ідейну декларацію». В ній польська дивізія ставилась «в ряди коаліції», тобто Антанти, як союзниця. В прихованій формі декларація вказувала на необхідність єдиноначальства, виступала проти створення солдатських комітетів. Вона була затверджена начальником дивізії генералом Білевським²². Були затверджені у вигляді наказів по дивізії всі рішення з'їзду. В одному з них говорилось: «Якомога менше політики і як можна більше роботи в сфері лише своєї компетенції»²³. А наказ № 34 обмежував права полкових комітетів, які повинні були складатись з 3 комісаріатів: освіти, спорту і дозвілля та кооперативного. Таким чином, комітети перетворювались в культурно-освітні і господарські комісії при командирах полків. Президія з'їзду розробила «Правила солдатської моралі в дивізії», які зводились до сліпого підкорення дра-

¹⁴ ЦДАЖР, ф. 1318, оп. 1, спр. 1535, арк. 9 зв.—10. Ендек Г. Мішинський писав, що і після Лютневої революції в польських частинах зберігалась дисципліна і віддача честі (див. «Polskie sily zbrojne», 1917, N 9—10, str. 30).

¹⁵ Archiwum Akt Nowych (далі — ААН), zesp. 1/30, APR I с.

¹⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 12, стор. 132; т. 31, стор. 150. Спеціальна резолюція про народову демократію, прийнята на V з'їзді РСДРП, характеризувала її як організацію контрреволюційних елементів польського суспільства, непримиренного ворога пролетаріату і соціал-демократії (див. КПРС в резолюціях..., ч. I, М., 1953, стор. 168).

¹⁷ «Wiadomości wojskowe», 1917, N 4, str. 67.

¹⁸ Н. Вагінський. Wojsko Polskie na Wschodzie, Warszawa, 1921, str. 105—109.

¹⁹ «Wiadomości wojskowe», 1917, N 4, str. 66.

²⁰ ААН, zesp. 1/30, APR I с.

²¹ П. А. Голуб. Вказ. праця, стор. 47.

²² ААН, zesp. 1/30, APR 2d, к. 4, «Wiadomości wojskowe», 1917, N 4, str. 65—66.

²³ «Wiadomości wojskowe», 1917, N 5, str. 86, 87.

конівським порядкам. Нагляд за їх виконанням був покладений на ротні і полкові комітети²⁴.

Таким чином, прикриваючись фразами про громадянські права військовослужбовців в дивізії, президія з'їзду в своїх резолюціях фактично узаконила старий дисциплінарний статут. Демократизація порядків в російській армії відкрито оцінювалась як така, що «суперечить основам армійської дисципліни»²⁵. Створення польських національних частин мотивувалось необхідністю врятування їх від більшовизації²⁶.

Проти спроб польської реакції, яка хотіла перетворити солдатів у слухняну зброю, почали боротьбу польські революційні сили. З квітня 1917 р. польські соціал-демократи²⁷, члени ППС-лівіці і Польського соціалістичного об'єднання почали проводити агітаційно-пропагандистську роботу в полках. Серед них члени СДКПіЛ: І. Фіалек, К. Следовський, Я. Кочмарек²⁸ та окремі члени ППС-лівіці²⁹. Антивоенній роботі протидіяли численні польські націоналістичні буржуазні партії. Вона ускладнювалась ще й тим, що солдати дивізії в основному були забитими і неписьменними селянами³⁰. Головним питанням, навколо якого велась боротьба, було питання про створення справжніх солдатських комітетів у дивізії. Під впливом революційної пропаганди польські солдати мітингували, заявляючи, що не бажають бути слухняною зброєю в руках ендеків, не хочуть воювати в ім'я інтересів російських імперіалістів³¹. Ця боротьба була частиною боротьби за демократизацію армії проти реакційного командування.

Прагнення солдатів і революційних соціал-демократів викликало протидію польського реакційного офіцера, яке намагалось насадити стару царську дисципліну, забуваючи, що «над солдатами вже немає палки...», що «її скинув лютий 1917 р.»³². Ще в квітні за активною участю Багінського реакційне офіцера створює в дивізії таємну організацію — «Польську військову лігу активної боротьби», яка повинна була боротись проти революційних настроїв серед солдатів, проти більшовицької антивоенної агітації і займатись ліквідацією більшовицьких елементів³³. Польська преса різко виступала проти демократичних порядків в російській армії. Навіть наказ № 1 Петроградської Ради було розкритиковано за те, що нібито він був причиною поразки російської армії в квітні 1917 р. під Стоходом³⁴.

Але реакція не обмежувалася агітацією. Справа інколи доходила до побиття антивоєнних агітаторів. Подібний випадок мав місце в уланському полку в Чугуєві, де було побито представника Польського соціалістичного об'єднання. Проти цього факту свавілля виступили робітники заводу Барковського, евакуйованого з Варшави. Під тиском робітників виконком Харківської Ради прийняв рішення про передачу до суду

²⁴ «Wiadomości wojskowe», 1917, N 5, str. 90—91.

²⁵ A. Z a t o r s k i. Dzieje pułku Białgorodzkiego, str. 37.

²⁶ H. B a g i Ń s k i. Op. cit., str. 107.

²⁷ Там же, str. 120.

²⁸ Див. А. Я. М а н у с е в и ч. Вказ. праця, стор. 125.

²⁹ «Głos Robotnika i Żołnierza», 1917, N 9—10.

³⁰ Діяч польської лівіці в Росії В. Щенский писав, що польські селяни і дрібні міщани, призвані в російську армію в 1913—1914 р., були переважно неписьменні. Неписьменність серед населення конгресової Польщі становила від 75 до 80%. (Див. Kwestja Wojska Polskiego w Rosji w 1917 r., oprac. W. Szczęсны, Warszawa, 1936, str. 38).

³¹ M. T u r l e j s k a. Czerwony pułk Warszawy. «Za Wolność i Lud», 1951, N 13, str. 8.

³² В. І. Л е н і н. Твори, т. 27, стор. 7.

³³ L. Grosfeld. Op. cit., str. 35.

³⁴ «Dziennik Kijowski», 30. III (12, IV) 1917.

учасників розправи³⁵, але це рішення так і не було виконано. Коли створення в 4-му полку солдатського комітету було заборонено полковником Знамеровським, солдати відповіли прийнятим на мітингу рішенням про заарештування командира полку і його ад'ютанта, а також послали до генерала Білевського делегацію, яка передала останньому заяву, підписану представниками всіх частин полку. В ній вказувалось, що командир полку порушував накази про демократизацію армії, а також розпорядження, що поліпшували побут солдатів³⁶. Хоч Знамеровського і було звільнено з-під арешту, але його примусили покинути полк.

Незважаючи на опір реакційного офіцерства, солдатські комітети створювались явочним порядком. Так в Белгородському запасному полку полковий комітет було створено 14 (27) березня, а в I-му полку — в кінці березня³⁷. В зв'язку з подіями в 4-му полку генерал Білевський змушений був обнародувати наказ по Київському військовому округу за № 581 від 4 (17) квітня, в якому проголошувались принципи створення солдатських комітетів. Все ж солдатські комітети в польських полках мали значно менші права, ніж в російських частинах. Зламавши опір реакційного командування, солдати Польської стрілецької дивізії добились легалізації комітетів, які стали виразниками їх інтересів. Делегати комітетів заявили командуванню, що не бажають йти на фронт. «Одним словом, — як свідчить Дзержикрай-Стокальський, — більшовицька агітація зробила свою справу і було ясно, що солдати нашої дивізії стали на шлях порушення наказів своїх командирів»³⁸.

Створення солдатських комітетів сприяло посиленню агітаційно-пропагандистської роботи, під впливом якої зростали антивоєнні настрої. Ще в Києві в результаті пропагандистської діяльності соціалістичної лівіції солдати виступали проти відправлення дивізії на фронт³⁹. Преса ендеків кваліфікувала цей факт як непатріотичний «прояв легкодухого лаціфізму»⁴⁰. Перший організований антивоєнний виступ солдатів I-го полку був на мітингу 22 квітня (5 травня) перед відправкою його в Проскурів. На мітингу, крім солдатів, були присутні також робітники-поляки київських підприємств. В прийнятій резолюції відмічалась необхідність спільної боротьби російського і польського народу за свободу. Польський солдат повинен разом з польським і російським пролетаріатом піднятися на боротьбу за торжество демократії і об'єднати свої зусилля з польським пролетаріатом, щоб не допустити до влади в майбутній Польщі клас буржуазії. В резолюції була вимога про припинення війни і проти створення польської армії в Росії. Резолюція викликала «багато шуму і крику серед ендеків у Києві і навіть у дивізії». «Дзенник Київський» прагнув применшити її значення. Він заявив, що за неї нібито голосувала незначна частина радикально настроєних елементів⁴¹. Щоб підняти настрій солдатів, польська буржуазія 23 квітня (6 травня) організувала проводи полку в Проскурів. В них брало участь близько 10 тис. чоловік і навіть представники місцевих есеро-меньшовицьких Рад та міської Думи. З промовами виступили: голова Київського виконкому М. Стародомський, міський голова Бурчак, від

³⁵ «Jedność Robotnicza», N 9, 7/20/V 1917, str. 5.

³⁶ ЦДВІА, ф. 2552, оп. 2, снд. 65, арк. 38.

³⁷ A. Zatorski. *Zolnierz dywyzji strzelców polskich wobec Rewolucji Rosyjskiej*. str. 11.

³⁸ W. Dzierżykraj-Stokalski. *Dzieje jednej partyzantki*, Lwów, 1927, str. 9.

³⁹ «Trybuna», N 22, 28. X (10. XI) 1917.

⁴⁰ «Sprawa Polska», N 19, 21 V (3. VI) 1917.

⁴¹ AAN, zesp. 1/30, APR Ic. «Dziennik Kijowski», 26. IV (9 V), 3 (16), V 1917. A. Zatorski. Op. cit. str. 15—16.

Київської Ради — Смирнов, генерал Свидзінський та інші. Всі вони закликали солдатів хоробро битися, «щоб служити Польщі і принести в жертву їй свою кров і своє життя»⁴².

Але ці заклики мало змінили позицію полку. Про це свідчить резолюція, прийнята від імені 4 тис. солдатів і 90 офіцерів на мітингу, що відбувся в дорозі до Проскурова. Нова резолюція хоч і виражала мовчазну згоду з ідейною декларацією, все ж в ній відмічалась необхідність солідарності з революційним пролетаріатом всіх народів, що визнають право на самовизначення. Вона також не відмежовувалася від резолюції, прийнятої в Києві. Під впливом агітації соціал-демократів антивоєнні настрої солдатів посилюються і в інших полках. Так в 3-му полку (Полтава) Польське соціалістичне об'єднання розповсюджувало листівки, в яких закликало «не йти на фронт». Під їх впливом в дивізії погіршилась дисципліна. В 4-му полку солдати виражали незадоволення відсутністю обмундирування.

Концентрація полків у Проскурові завершилась 26—27 квітня (9—10 травня). Тут посилюється агітаційна діяльність місцевих більшовиків, а також польських соціал-демократів і соціалістів. Зростанню антивоєнних настроїв сприяла також порівняна близькість фронту (60 км). Більшовики з Києва, як свідчить Міцинський, прислали 60 агітаторів, користуючись тим, що солдатів в дивізію приймали без документів. Він же стверджує, що «маса агітаторів тягнулась» за 3-м полком ще з Полтави⁴³. В Проскурові виникли серйозні протиріччя між солдатами і офіцерами. Приводом до цього стала різниця в правах солдатських комітетів у польських і російських полках, а також нестача озброєння та погане постачання⁴⁴. Тут також виник конфлікт між командуванням дивізії і місцевою Радою робітничих і солдатських депутатів. Остання навіть прийняла рішення про негайне розформування дивізії. Це рішення доповідалось Керенському під час його проїзду через Проскурів, але його так і не було виконано⁴⁵.

27 травня (10 червня) 1917 р. дивізія одержала наказ про виступ на фронт і 28 травня вона ввійшла в склад 7 армії Південно-Західного фронту⁴⁶. Прийняте ще в грудні 1916 р. царським командуванням рішення про наступ Тимчасовий уряд під тиском союзників і при підтримці есеро-меншовицької Ради вирішив провести в червні 1917 р. Здійснення наступу покладалось на генерала Брусилова, призначеного з початку червня Верховним головнокомандуючим російської армії. Проводилась робота по мобілізації сил: відмінялись відпустки на польові роботи⁴⁷, заборонялась евакуація легкопоранених⁴⁸ та ін. Між тим «на травень війська майже вийшли з покори. Призначених Тимчасовим урядом комісарів не слухали, відмовлялись виконувати їх розпорядження»⁴⁹. Оцінюючи цей наступ, В. І. Ленін писав, що він означає при будь-якому його результаті політичне зміцнення духу імперіалізму, зміцнення старого командного складу армії, зміцнення основних позицій контрреволюції⁵⁰. В. І. Ленін відмічав, що цей наступ означає відновлення імпе-

⁴² «Wiadomości wojskowe», N 6, 1917 str. 113—115. «Dziennik Kijowski», 24. IV (7 V) 1917.

⁴³ «Polskie siły zbrojne», 1917, N 9—10, str. 130.

⁴⁴ ААН, зесп. 1/30, APR 1 с.

⁴⁵ «Голос солдата», 21. II (6.III) 1918, стор. 4; «Polskie siły zbrojne», 1917, N 9—10. str. 130.

⁴⁶ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, спр. 328, арк. 146.

⁴⁷ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 3, спр. 7, арк. 37.

⁴⁸ Там же, арк. 153.

⁴⁹ А. А. Б р у с и л о в. «Мои воспоминания», М., 1926, стор. 231.

⁵⁰ Див. В. І. Л е н і н. Твори, т. 25, стор. 36.

ріалістичної війни з її наслідками — поширенням шовінізму і передачею влади в руки контрреволюції⁵¹.

Польська буржуазія також посилювала підготовку солдатів дивізії до наступу. Вона не допускала в полки навіть прогресивні газети, не кажучи вже про революційну пресу. Орган ендеків «Газета Польська» насильно видавалася кожному солдатів в руки⁵². Характерними щодо цього є статті генерала Свидзінського, опубліковані в «Ведомостях войскових». В них солдатів закликали до дисципліни, «зразкового порядку в бурхливому революційному морі Росії», виконувати свій високий патріотичний обов'язок. Що ж стосується антивоєнних настроїв, то «для таких не повинно бути місця»⁵³. Не знаючи настроїв солдатів, він закликав їх просити військові власті, щоб дивізію швидше «послали на ворога, а не тримали в резерві»⁵⁴. Далі польський генерал пропонує «вплинути на російських солдатів, щоб вони не порушували порядок» і не вірили польським «крайнім анархістам» (тобто польським революційним демократам)⁵⁵. Але зміст статей генерала Свидзінського не доходив до свідомості солдатів. Антивоєнні ж настрої зростали під впливом їх прояву в російській армії і під впливом агітації більшовиків та польських революційних сил.

В Проскурові частина солдатів відмовилася йти на фронт, висуваючи різні аргументи. Тоді (за даними комісії «Начполя») з дивізії було усунуто близько 800 чол., після чого вона рушила на Тернопіль. Але й тут з'явилися агітатори-поляки пібито з Петрограду, яким з часом вдалося відновити ативоєнні настрої в дивізії. Лише після довгих умовлянь⁵⁶ солдатів дивізія рушила до фронту. З приводу цього в телеграмі Верховного головнокомандуючого голові комісії по формуванню польських частин відмічається: «Польська дивізія, що формувалась в Київському окрузі під різними приводами... затримувала виступ на фронт. Після довгих зволікань вона прибула в Тернопіль, але й тут два полки відмовились йти на фронт, тому що вони недостатньо навчені»⁵⁷.

В районі Струсова в полках дивізії агітатори закликали солдатів чинити опір у випадку її відправки в бій⁵⁸. В Підгайцях дивізія повинна була зайняти місце 25 піхотної дивізії, яка відмовилася йти в наступ. Командування вирішило негайно відправити в бій польську дивізію. Однак солдати її також відмовилися йти на фронт. В даному випадку вплинув приклад 25 дивізії. Вдень і вночі в дивізії проходили мітинги, на яких агітатори закликали не йти в бій. Один з агітаторів, за свідченням члена полкового комітету Юзв'яка, заявив, що «коли російські полки один за другим відмовляються підкоритись, штовхати у вогонь нашу дивізію було б злочинним відношенням до життя тисяч ще живих польських блукачів — солдатів в Росії»⁵⁹. Щоденно в дивізії доходило до ексцесів. Коли підпоручик Михайловський вилаяв солдатів за те, що вони не хочуть йти в бій, вони мало не кинули його у воду. Солдати загрожували офіцерам, заявляючи, що «наші штики нам не зрадять»⁶⁰. Солдати 2-го полку у повному складі відмовилися виконувати наказ про наступ⁶¹. Зрозумівши, що наступ ведеться в інтересах імперіалістів,

⁵¹ Там же, стор. 179.

⁵² AAN, zesp. 1/30, APR 1c.

⁵³ «Wiadomości wojskowe», 1917, N 12, str. 217—218.

⁵⁴ «Wiadomości wojskowe», 1917, N 15—16, str. 266—267.

⁵⁵ «Wiadomości wojskowe», 1917, N 17, str. 285—287.

⁵⁶ Centralne Aschiwum Wojskowe (далі — CAW), 122(99)26.

⁵⁷ ЦДБІА, ф. 2003, оп. 2, спр. 328, арк. 247.

⁵⁸ H. B a g i Ń s k i. Op. cit., str. 57.

⁵⁹ AAN, zesp. 1(30) APR 1c.

⁶⁰ «Prawda», Mińsk, N 12, 16(29). XI 1917, str. 3.

⁶¹ H. B a g i Ń s k i. Op. cit., str. 58.

передова частина солдатів сама відмовилась від участі в ньому і повела за собою основну масу.

В полках польської дивізії не було сформованих організацій С.ДКПіЛ і ППС-лівіці, але солдати, що належали до них, а також члени партії більшовиків закликали відмовитись від продовження війни⁶². Навіть польська буржуазна газета визнавала, що солдатів «піддавали інтенсивній пропаганді польські лєнінці»⁶³. К. Юзв'як також вказує на вплив антивоєнної пропаганди, яку вела більшовицька преса. Так, газета «Соціал-демократ» — орган Московського комітету РСДРП(б) солдатам подобалася, бо вона «виступала на захист прав народу»⁶⁴. За даними преси, в антивоєнній агітації брали участь солдати-поляки, що прибули з Петрограду,⁶⁵ а також кілька десятків моряків-поляків з Кронштадту⁶⁶.

Занепокоєний станом дивізії, главком Південно-Західного фронту генерал Гутор доповідав Ставці, до «дивізія не виконала наказу перейти в окопи в районі Підгайців і взагалі її не можна використати в наступі чи для активних дій»⁶⁷. В штаб фронту в зв'язку з цим прибув генерал Радовський. 1 (14) червня в приміщенні костела в Струсові відбулись збори дивізійного комітету за участю полкових комітетів. Збори були бурхливими. Солдати рішуче відмовились йти в окопи. Кінець кінцем було прийнято компромісне рішення — послати делегацію на Всеросійський з'їзд військовослужбовців-поляків і до її повернення ніяких воєнних наказів не виконувати. Протилежну позицію зайняв уланський полк. Правда, і тут мали місце антивоєнні настрої, але вони не були масовими. Навіть на мітингу полка, де обговорювалось ставлення до наступу, головою було обрано офіцера — ротмістра Жолкевського. Окремі заяви проти наступу потонули в загальному хорі реакційно настроєних офіцерів і солдатів. В резолюції мітингу вказувалося, що майбутнє Польщі знаходиться в руках Антанти, тому полк буде виконувати накази військової влади. Резолюція була направлена російським військовим властям і для опублікування в буржуазних газетах⁶⁸. Революційно настроєні солдати були усунені з полку⁶⁹.

Реакційні польські військові кола боялись, що антивоєнні виступи можуть вплинути на позитивне вирішення питання про створення в Росії великих польських формувань. В зв'язку з цим делегація польських офіцерів виїхала в Ставку, щоб запобігти розформуванню дивізії. Генерал Брусілов дав згоду на відведення дивізії в район Гусятин для проведення чистки і усунення з неї «більшовизованих солдатів» і «висилки неблагонадійних в російські резервні полки»⁷⁰. Очищенням дивізії від революційних елементів займався реакційне польське офіцерство. Про це свідчать їх численні листи «Начполю», в яких, повідомляючи про антивоєнні настрої солдатів, робляться спроби пояснити причини їх і даються поради для їх усунення. В декларації 50 офіцерів дивізії від 7 (20) червня вказувалося, що «очищення дивізії неможливе без залучення зовнішньої збройної сили»⁷¹. Таку ж позицію в листі від 9 (22) червня зайняли 12 офіцерів 2-го полку⁷². В обох листах повідомлялось,

⁶² H. B a q i ń s k i. Op. cit., str. 57.

⁶³ AAN, zesp. 1/30, t. 24, k. 5.

⁶⁴ AAN, zesp. 1/30, APR 1 c.

⁶⁵ AAN, zesp. 1/30, APR 5 d, k. 252.

⁶⁶ AAN, zesp. 1/30, APR 2d, k. 23.

⁶⁷ П. А. Г о л у б. Вказ. праця, «Вопросы истории», 1958, № 3, стор. 50.

⁶⁸ «Wiadomości wojskowe», 1917, N 17, str. 300—301.

⁶⁹ H. B a g i ń s k i. Op. cit., str. 78.

⁷⁰ Там же, стор. 58.

⁷¹ САW, 122(99)6, k. 2.

⁷² САW, 122(99)5, kk. 25—26.

що 3/4 солдатів дивізії не бажають воювати, і стверджувалось, що в разі застосування збройних сил вони будуть чинити опір. В районі Гусятина полки дивізії були розміщені в різних населених пунктах, очевидно, з метою полегшення їх «чистки». «Оздоровлення» дивізії розпочалося з усунення солдатів, що походили з України і Білорусії і лише частково з Королівства Польського. В першій бригаді провести цю операцію не вдалося «в результаті загального обурення солдатів»⁷³. З 3-го полку було усунено 170 і з 4-го — 225 солдатів⁷⁴. Частина цих солдатів перейшла в польський Белгородський запасний полк. Чистка не вирішила справи. В полках і після неї залишилися антивоєнно настроєні солдати⁷⁵. Вона ще більше загострила відносини солдатів і офіцерів. «Польська воєнна ліга активної боротьби» хотіла протиставити антивоєнній агітації виховання в націоналістичному дусі. Але, як свідчать далішні події, це їй не вдалося.

Тим часом делегація дивізії прибула в Петроград на Всеросійський з'їзд військовослужбовців поляків. На одному з перших засідань Головного військового виконавчого комітету («Начполя») було обговорено питання про стан в дивізії. У відповіді, врученій делегації, говорилось, що «скрізь і завжди, і в даному випадку треба виконувати обов'язки солдата і в випадку наказу російських військових властей — точно його виконати»⁷⁶. Таким чином, надії солдатів на те, що з'їзд залишить їх, не здійснилися. Не виправдав їх надії і «Начполь», який солідаризувався з Тимчасовим урядом щодо використання Польської дивізії в наступі.

11(24) червня дивізія виступила з Гусятина в район Дубці в 6 км від фронту. Вона повинна була замінити на фронті 1-шу фінську дивізію, що входила в 22-й корпус⁷⁷. 14(27) червня одержано наказ про зайняття окопів, однак «представники полкових комітетів заявили, що полки далі не підуть» і вимагали відведення дивізії з фронту⁷⁸. Безумовно, що на позицію Польської дивізії вплинули антивоєнні настрої в російських частинах і особливо Варшавського і Остроленського полків, більшість солдатів яких були поляками. Ці полки 14(27) червня відмовились йти в наступ. Командування дивізії, зміцнивши оборону свого штабу, повідомило про це штаб 7-ї армії. Незабаром в дивізію з штабу 7-ї армії прибув комісар Тимчасового уряду в оточенні офіцерів, представника «Начполя» та ін. Вони прибули під охороною декількох ескадронів козаків, дивізійної артилерії і піхотних полків. Ці частини оточили дивізію. Спочатку було зроблено спробу мирно домовитись, але коли це зроби не вдалось, комісар почав загрожувати. Оточені військами солдати змушені були змінити своє рішення. Представники полкових комітетів були заарештовані. За розпорядженням комісара, з кожного полку усувалося по кілька сот солдатів і деякі офіцери. Солдатів попереджували, що у випадку нового антивоєнного виступу вони будуть розстріляні без суду і слідства⁷⁹. Була заарештована значна кількість солдатів, яких командування називало «агітаторами», а також кілька десятків моряків, що в свій час прибули в дивізію з Кронштадта⁸⁰. Арешти в дивізії збіглися з масовими арештами в 7-й та 11-й

⁷³ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, спр. 328, арк. 179.

⁷⁴ H. Bagiński. Op. cit., str. 58.

⁷⁵ «Polskie siły zbrojne», 1917, N 9—10, str. 130.

⁷⁶ САУ, 122(99)5, к. 6; H. Bagiński. Formacje polskie w armii Rosyjskiej, cz. II, Warszawa, 1918, str. 35—36.

⁷⁷ A. Zatorski. Op. cit., str. 21.

⁷⁸ W. Dzierżykraj-Stokalski. Op. cit., str. 10.

⁷⁹ Там же, стор. 10—11; A. Zatorski. Op. cit., str. 21—22.

⁸⁰ ААН, зесп. 1/30, АР 2 д, «Dziennik Polski», 9(22) VII 1917.

російських арміях в зв'язку з антивоєнними виступами в них. Таким чином, виступ солдатів польської дивізії був частиною масового руху російських солдатів проти авантюристичного наступу. Солдати дивізії відмовились виконати наказ про участь в наступі, «не бажаючи бути зрадниками російських братів»⁸¹.

Очищена від «неблагонадійних елементів» дивізія була направлена на фронт. Але застосування репресій не зупинило поширення антивоєнних настроїв. 18 червня (1 липня) на Південно-Західному фронті почався наступ (на Львівському напрямку). Але вже 23 червня (6 липня) він був припинений. 8-а армія, зайнявши Калуш, теж припинила операції⁸². Наступ зривався. 19 червня (2 липня) було видано наказ про включення польської дивізії до складу 11-ї армії. Але невдачі останньої примусили командування змінити плани. 21 червня (4 липня) дивізія знову ввійшла до складу 7-ї армії як резерв 41-го корпусу. В ніч з 22 на 23 червня полки дивізії вийшли на лінію фронту і розташувались в окопах на ділянці Куропатники—Шибалін. Польська дивізія змінила в окопах 113-ту дивізію⁸³. В польських частинах і після чистки не було дисципліни. На заклик офіцерів йти в наступ солдати заявляли: «Почуеш сам, що значить руський штик в польських руках»⁸⁴. На фронті полки зазнавали інтенсивного обстрілу від австрійської артилерії, вогонь якої корегувався авіацією. Польська ж дивізія не мала жодної зенітної гармати і не могла протистояти обстрілу. Обстріл здійснювався снарядами з отруйними газами і привів до значних жертв, бо в більшості солдатів не було протигазів.

В перервах між обстрілами австрійські офіцери вели психологічну обробку солдатів-поляків, заявляючи, що їм немає потреби воювати, бо Польща і Варшава нібито вже вільні, що їх чекають сім'ї і якщо вони перейдуть фронт, то одержать місячну відпустку і легку роботу в тилу⁸⁵. В цих умовах 187 солдатів перейшли через лінію фронту. Зупинити цей процес було майже неможливо⁸⁶. За даними Міцинського, перейшло фронт близько 400 солдатів⁸⁷. Масове дезертирство було викликане антивоєнними настроями солдатів. Йому сприяла також пропаганда ППС-фракції та пілсудчиків, що знаходились в дивізії. Дезертирували в основному мобілізовані з Королівства Польського, які мріяли повернутися додому. Перехід лінії фронту для солдатів-поляків закінчився тим, що замість обіцяного їм відправили в військовий табори.

Поведінка солдатів-поляків тривожила головнокомандуючого Південно-Західним фронтом і він запропонував замінити Польську дивізію на фронті 3-ю Заамурською прикордонною дивізією і роззброїти її. Незадоволення висловив і генерал Брусілов. 28 червня (11 липня) він наказав розформувати Польську дивізію, найбільш «надійних» солдатів послати в 169-ту і 171-шу піхотні дивізії. Решту — перевести в російські частини, а озброєння передати чеським частинам, що формувались⁸⁸. Спроба «Начполя» затримати розформування дивізії, очевидно, запізнилась⁸⁹. Розформуванням Польської дивізії було завдано удару планам польських реакційних сил, що мріяли створити в Росії великі:

⁸¹ «Голос солдата», 21.II (6.III) 1918 р., стор. 4.

⁸² А. Зайончковский. Мировая война 1914—1918 гг., т. 2; Кампания 1916—1918 гг. М., 1938, стор. 133—134.

⁸³ A. Zatorski. Op. cit., str. 22.

⁸⁴ «Polskie siły zbrojne», 1917, N 9—10, str. 130—131.

⁸⁵ САУ, 122(99)26, poz. 5; «Polskie siły zbrojne», 1917, N 9—10, str. 130.

⁸⁶ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, спр. 328, арк. 263.

⁸⁷ «Polskie siły zbrojne», 1917, N 9—10, str. 131.

⁸⁸ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, спр. 328, арк. 234.

⁸⁹ САУ, 122(99)5, poz. 9.

польські з'єднання. Вони почали твердити, що Польська дивізія не є польською, а лише католицькою, що антивоєнні настрої в ній викликані тим, що вона формувалась без участі «Начполя». Генерал Брусилів на це відповів, що він співчуває ідеї створення польських частин і що нові польські дивізії, створені на базі 169-ї і 171-ї дивізій, будуть чисто польськими і на їх основі буде створено перший Польський корпус⁹⁰.

Все ж, незважаючи на наказ про розформування, дивізію спробували кинути в наступ. Але солдати категорично відмовились йти в бій. Тоді дивізію було виведено з фронту. На станціях Денисов і Козова частина солдатів була роззброєна. 2-й полк здати зброю відмовився. Коли ж почався австро-німецький контрнатуп, розформування дивізії припинилось. Але наказ про її розформування викликав великий резонанс за кордоном. Так, польсько-галицьська і варшавська преса повідомляла, що дивізія перестала існувати, що її начальник і офіцери віддані до суду⁹¹. Все це не відповідало дійсності. В зв'язку з наказом про розформування в дивізію прибула комісія «Начполя» на чолі з полковником Ясенським. Вона обговорювала з командуванням події, що мали місце на фронті. Комісія скликала збори представників полків, на яких офіцери вимагали нової чистки дивізії, а солдати виступали проти війни. Під натиском офіцерів було прийнято резолюцію, що виражала повне довір'я і підкорення наказам «Начполя»⁹². Ці збори ще раз викрили глибокий антагонізм між солдатами і офіцерами, який стає очевидним навіть з тенденційно складеної Багінським інформації про їх хід.

Масові антивоєнні виступи в польській дивізії польська буржуазія пояснювала тим, що формування її було дозволено ще урядом старого режиму, що воно нібито «проходило в умовах, які не відповідали її бойовим якостям»⁹³. В ряді документів це пояснювалось тим, що дивізія нібито лише формально залежала від «Начполя» і «дуже довго знаходилася в тилу», що вона була укомплектована «елементами слабо згуртованими», від яких російські командири хотіли звільнитись⁹⁴. Діяч польського демократичного комітету З. Нагурський характеризував масовий наплив в дивізію солдатів-поляків «як втечу з пекла окопів після трилітньої війни в польську частину, що формувалась в тилу». Таку ж саму точку зору висловлював генерал Радовський⁹⁵.

Це були спроби польської буржуазії по-своєму пояснити причини антивоєнних настроїв, що виникли в дивізії, щоб зняти з себе відповідальність. Більш тверезо оцінюється революційний характер антивоєнних виступів у Польській дивізії в секретних документах польського реакційного командування. Так, в меморандумі, призначеному І. Падеревському, його емісар в Росії 22 червня (11 липня) писав: «В старій польській дивізії, створеній ще при царизмі, почалося бродіння і дезертирство. Цей елемент є страшним і грізним не лише тепер, але й у майбутньому, при поверненні в Польщу»⁹⁶ (підкреслення наше.—І. Б.). Польська буржуазія не лише боялася дальшого розвитку масового революціонізування солдатів-поляків в Росії. Ще більше лякало її перенесення його в майбутню Польщу.

«Начполь» уважно стежив за станом в дивізії, що підлягала розформуванню. Ще 18 червня (1 липня) його делегація, що перебувала в

⁹⁰ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, спр. 328, арк. 247—247 зв.

⁹¹ ААН, зесп. 1/30, APR 5е, к. 212. «Nowa gazeta», 8. VIII. 1917.

⁹² «Wiadomosci wojskowe», 1917, № 18, стр. 317—319.

⁹³ ААН, зесп. 11/6, т. 14, к. 9.

⁹⁴ ААН, зесп. 1/30, т. 24, к. 5.

⁹⁵ САВ, 122(99)21; Archiwum zakladu historii partii przy KCPZPR (далі — АЗНР), зесп. 392, т. 14, кк. 14—16.

⁹⁶ ААН, Archiwum Paderewskiego, т. 4, podt. I, к. 26.

дивізії, повідомляла про антивоєнні, революційні настрої і про необхідність «очищення» дивізії від так званого «шкідливого» елементу⁹⁷. 21 червня (4 липня) «Начпол» призначив спеціальну слідчу комісію в зв'язку з відмовою дивізії брати участь у наступі. Очолював комісію полковник Ясенський. В звіті слідчої комісії «Начполу»⁹⁸ відзначались численні факти антивоєнних настроїв солдатів ще перед відправкою її на фронт. Відмічалось, що після Лютневої революції «солдати дивізії потрапили до рук агітаторів, російських більшовиків». В Тернополі з'явилися «агітатори-поляки з Петрограду». За даними комісії з 15 тис. чоловік лише 50% солдатів і 15% офіцерів були більш-менш надійними. Комісія зробила висновок, що причиною масових антивоєнних виступів в польській дивізії було нібито невдале формування її і робота агітаторів. В звіті замовчувались більш глибокі причини антивоєнних настроїв.

В донесенні «Начполу» поручиків Михайловського і Гансевича, що хотіли дати аналіз внутрішнього становища в дивізії, повідомлялось, що в ній виділились три течії: перша — нечисленна, в основному офіцери, що виступали за війну. Друга — ті, хто вибрав дивізію як арену політичної діяльності і дивився на неї, відкидаючи її воєнні завдання, як на політичну організацію. Їх гаслом «було ухилення від будь-яких воєнних дій, невиконання військових наказів і прагнення до звільнення всіх поляків від служби в російській армії». Вони заявляли, що «солдати-поляки можуть підкорятись лише фактично і точно відданим наказам свого народу і особисто його обранцю — Пілсудському». Те, що останній висловився, не питаючись народу, за підтримку центральних держав, — замовчувалося. Третя течія, — найчисленніша—становила 3/4 всіх солдатів дивізії. До неї належали також окремі офіцери. Лозунгів вона не висувала, але гучно і чітко заявляла, що «не бачить ніякого смислу в участі у війні» і що «накази і розпорядження командування для них не обов'язкові». Для оздоровлення дивізії автори пропонували вилучити з дивізії «шкідливий елемент» і навіть «частину офіцерів»⁹⁹.

Між тим контрнаступ австро-німецьких військ, резерви для якого збиралися з інших фронтів, зокрема з французького, розпочався 6(19) липня. Російська армія почала відступати фактично без особливого натиску з боку ворога¹⁰⁰. Не допомогли суди і розстріли, введені за вимогою Корнілова та Савінкова і підтримані Керенським. Лише на кінець липня вдалося стабілізувати фронт.

В час контрнаступу німців Польська дивізія на станції Денисово передавала зброю 2-й чехословацькій дивізії. В склад, де зберігалася зброя, влучили снаряди. Частково роззброєні полки з наближенням фронту підкорилися наказу начальника штабу 41-го корпусу про використання поляків в бою. 3-й майже роззброєний полк почав збирати покинуту зброю по дорозі на фронт. Вже 10(23) липня дивізія зайняла позиції в Лосковицях на північний захід від Черткова. Вона ввійшла до складу 22-го корпусу як резерв. Потім дивізія зайняла ділянку фронту поблизу Гусятина і вела жорстокі оборонні бої. В контратаці 1-й польський полк при взаємодії з російськими частинами відбив дві атаки німців, але в зв'язку з небезпекою оточення змушений був відійти за Збруч. Втрати 1-го полку становили 286 чол., причому 10-та рота втратила 2/3 особового складу: 28 липня (10 серпня) дивізія була знята з фронту і відправлена на відпочинок, але вже 29 липня (11 серпня) була знову відкликана на позицію. Суперечливі накази викликали не-

⁹⁷ Див. САУ, 122(99)5, роз. 6.

⁹⁸ Див. САУ, 122(99)26, роз. 5.

⁹⁹ Див. САУ, 122(99)5, роз. 28, 29.

¹⁰⁰ А. За й о н ч к о в с к и й. Вказ. праця, стор. 134—135.

задоволення солдатів, і 3-й полк відмовився йти на фронт. Т. Міцинський приписує це результатам агітації «двох солдатів», внаслідок якої нібито «весь полк в одну хвилину став революційним і відмовив покоритися». Відмовився виступити і 1-й полк. Вірніше припустити, що в даному випадку солдати стомилися форсованими маршами і безперервними боями. Це можна підтвердити і тим, що на мітингах 350 солдатів і кулеметна рота 3-го полку та 250 солдатів 1-го полку погодились добровільно йти в бій. В результаті контратак 10-го фінського, 2-го і 4-го польських полків і добровільних загонів 3-го і 1-го полку противника було відкинуто за Збруч. Під час бою 110 солдатів було вбито і поранено. Участь польських полків в боях за Збруч була внеском дивізії в ліквідацію наслідків провалу авантюристичного наступу, якому вони рішуче протидіяли. Бої над Збручем дали можливість евакуювати великі військові склади з-під Гусятина ¹⁰¹.

Таким чином, польська дивізія, що відмовилася йти в наступ, організований Тимчасовим урядом, брала активну участь в оборонних боях в час контрнаступу німців на Південно-Західному фронті. Багінський робить спробу пояснити це «страхом перед військово-польовими судами». В дійсності ж це було викликане більш глибокими причинами. Польські солдати відмовилися брати участь в наступі, метою якого була анексія Галичини в інтересах російської імперіалістичної буржуазії, але готові були перешкодити наступу ворожих військ. Цим самим об'єктивно готові були захищати українське і польське населення Східної Галичини перед загрозою нових військових розорень. Вони проявили «інстинктивно більшовицький настрій» ¹⁰², який був у більшості солдатів на фронті — інстинктивне виконання закликів більшовиків, які «армії не розкладали, а говорили: тримайте фронт...» ¹⁰³, які закликали, як підкреслював В. І. Ленін, не до безпорядків і бунтів, а до свідомої революційної боротьби ¹⁰⁴. Ставлячись з недовір'ям і ненавистю до командування, підозрюючи, що корнілівські генерали і офіцери відкрили «фронт німцям навмисне...» ¹⁰⁵, солдати Польської дивізії, як і солдати інших частин російської армії, самі прагнули запобігти дезорганізації на фронті. Виходить, ні «чистки», ні репресії, ні військово-польові суди не змогли змінити негативного ставлення солдатів до наступу. Тільки перехід австро-німецьких військ в контрнаступ змінив відношення солдатів і вони прийняли найактивнішу участь в оборонних боях.

1 (14) серпня дивізія відійшла до Пасічної на Поділлі. Тут її застав новий наказ генерала Брусилова, що скасував попередній наказ про її розформування, покладаючи проведення «чистки» в дивізії на «Начполь». Польська реакція всіма силами домагалася відміни наказу про розформування дивізії, вважаючи його «як міру, образливу для всього польського народу» ¹⁰⁶. В рапорті на ім'я генерала Брусилова «Начполь» намічав план так званого «оздоровлення» дивізії: «Вилучення з її складу шкідливих елементів треба виконати найбільш доцільним способом начальником дивізії за безпосередньою участю комісара Головного польського військового виконавчого комітету. Всі,

¹⁰¹ H. Bagiński. Wojsko Polskie na Wschodzie, str. 73—74; «Polskie siły zbrojne», 1917, N 3, str. 45—46, N 9—10, str. 132; AAN, zesp. 1/30, APR, 2 d, k. 15; A. Zatorski. Op. cit., str. 25—26.

¹⁰² Шестой съезд РСДРП (большевиков), август 1917 г. Протоколы, М., 1958, стор. 85.

¹⁰³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 164.

¹⁰⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 530.

¹⁰⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 39.

¹⁰⁶ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, спр. 341, арк. 71.

хто прагне залишитись в дивізії, підписують відповідне зобов'язання, апробоване цим комітетом, про повне підкорення вимогам військової дисципліни»¹⁰⁷. Генерал Брусилів, ознайомившись з цим, запропонував подати письмову доповідь. 12 (25) липня доповідна записка, підписана головою «Начполя» прапорщиком М. Рачкевичем та головою військової комісії генералом Яциною, була направлена генералу Брусиліву. В ній вказувалося, що дивізія після «очищення» повинна бути передислокована на Західний фронт і ввійти до складу 50-го корпусу під назвою Польської стрілецької дивізії. Матеріальну частину вона повинна одержати від 169-ї піхотної дивізії, залишивши ту, що має зараз, на Південно-Західному фронті. Разом з Польською дивізією передислокуються і приватні польські санітарні установи: 70-й, 71-й передові перев'язувальні загоны і 4-й епідемічний загін Всеросійського земського союзу. У доповідній записці підкреслювалася необхідність старанного вилучення з дивізії «шкідливих елементів», а також повної ліквідації полкових і дивізійних комітетів, пропонувалося залишити лише господарські комітети, що допомагали б у веденні ротного господарства¹⁰⁸. До записки додався текст зобов'язання, в якому попереджувалося про відповідальність за порушення його¹⁰⁹.

Генерал Брусилів, ознайомившись з доповідною запискою, 16 (29) липня видав новий наказ про припинення розформування дивізії і проведення в ній чистки. В наказі була повністю використана доповідна записка «Начполя», а в заключенні вказувалося, що «всі офіцери і солдати, що бажають залишитись в Польській дивізії, повинні підписати декларацію, затверджену «Начполем»¹¹⁰. Польська буржуазна преса з захопленням повідомляла про новий наказ генерала Брусиліва, супроводжуючи його приміткою: «Вище викладене повідомлення остаточно спростовує всі злочинні плітки про розформування дивізії». Повідомлення про наказ було опубліковано і в російській буржуазній пресі¹¹¹.

Коли склад дивізії повідомили про наказ генерала Брусиліва, останній вже не був Верховним головнокомандуючим. На цю посаду було призначено генерала Корнілова. Все ж наказ генерала Брусиліва залишився в силі. Польська стрілецька дивізія підлягала чистці. Не врятував її від цього і масовий героїзм солдатів під час оборонних боїв. Слід відмітити, що з 1011 чоловік 4-го полку, які брали участь у цих боях, було нагороджено георгіївськими хрестами 170 чол. Були також нагороджені 1-й полк, кулеметна команда та інженерна частина¹¹².

Інакше склалася доля уланського полку. Після відмови солдатів дивізії піти в наступ уланський полк, що складався переважно з представників заможних селян, дрібної шляхти і навіть польського дворянства, було виділено з її складу і передано командуванню 2-го кавалерійського корпусу, з яким він брав участь у наступі¹¹³. В час наступу уланський полк допоміг 11-й дивізії і бельгійському дивізіону броновиків вийти з оточення. Полк втратив 82 чол. вбитими і пораненими¹¹⁴. Його було використано і для виконання поліцейських функцій при роз-

¹⁰⁷ САУ, 122(99)17.

¹⁰⁸ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, спр. 341, арк. 137.

¹⁰⁹ Там же, арк. 138.

¹¹⁰ Там же, арк. 137; ААН, зесп. 11/14, т. I к. 71.

¹¹¹ «Dziennik Miński», 23. VII (5. VIII) 1917; «Новое время», 21. VII (2. VIII)

1917.

¹¹² ААН, зесп. 1/30, т. 24, к. 6; «Polskie siły zbrojne», 1917, N 9—10, str. 132.

¹¹³ Див. ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, спр. 328, арк. 333.

¹¹⁴ ААН, зесп. 11/14, т. I, к. 70; зесп. 1/30, т. 24, к. 6; «Wiadomości wojskowe», 1917, N 18, str. 305.

зброєнні двох російських революційних піхотних полків. Він також брав участь у придушенні революційних виступів російських частин в районі Станіславова¹¹⁵. За все це полк одержав поздоровлення і подяку генерала Корнілова. Полк, що складався з 500 чол., одержав 40 Герогіївських хрестів — по 10 на кожний ескадрон. Уланському полку поспались нагороди французькі, англійські, румунські, італійські, бельгійські¹¹⁶. Ці нагороди підтверджували прагнення західних імперіалістів бачити в польських солдатах захисників їх інтересів в боротьбі з австро-німецькими імперіалістами. Буржуазна преса, як польська, так і російська, з великим захопленням вихваляла цю польську контрреволюційну частину.

Польська стрілецька дивізія, відведена на відпочинок, зазнала нових репресій. «Начполь» розробив методи «очищення» дивізії від революційних елементів і хід проведення цієї операції. Підготовка розправи над солдатами дивізії стала відомою Центральному робітничому комітету ППС-лівиці в Росії, який на засіданні 21 липня (3 серпня) доручив Б. Івнському вивчити питання про Польську дивізію¹¹⁷. Але втручання ЦРК ППС-лівиці не могло зупинити репресії. Вилучення «неблагонадійних» солдатів і офіцерів проходило під наглядом начальника комісії «Начполя» і при активній участі ротних командирів. Судячи по списках, що зберігаються в фондах 1-го Польського корпусу в Центральному воєнному архіві в Варшаві, з 1-го полку вилучено 1098 солдатів; з 2-го — 851; з 3-го — 1103 солдати; з 4-го — 1172 солдати. Всього було відчислено 4421 солдат, включаючи інженерну роту, обоз та ін. Серед відратованих солдатів були уродженці литовських, українських губерній, але основну масу становили уродженці Варшавської, Люблінської та інших губерній Королівства Польського. З полків було вилучено також 209 офіцерів¹¹⁸. Але ці дані неповні. Командир 1-го Польського корпусу Довбур-Мусніцький, в розпорядження якого прибули залишки дивізії, писав, що «замість 16 тис. солдатів прибуло 2,5 тис. і 150 офіцерів замість 250»¹¹⁹. За наказом Довбур-Мусніцького в дивізії були ліквідовані солдатські комітети. Залишки дивізії без зброї були переведені в Бихов, де організовувалось поповнення і озброєння.

Масові антивоєнні виступи в Польській стрілецькій дивізії на Південно-Західному фронті влітку 1917 р. завдали удару по планах польської реакції, розрахованих на швидке створення великих військових формувань. Ці сили російська і польська контрреволюція збиралася використати для продовження війни і проти революції, що назривала. Антивоєнні виступи в Польській стрілецькій дивізії були частиною загального процесу революціонування російської армії. Це був частково стихійний протест проти продовження імперіалістичної загарбницької війни. На поведінку польських солдатів, безумовно, впливав приклад масових антивоєнних виступів в російських частинах. Безперервний ланцюг антивоєнних виступів в Києві, Тернополі, Підгайцях, Струсові, Дуббача та ін. був результатом впливу агітації більшовиків, польської соціал-демократії і соціалістичної лівиці, направленої проти відновлення наступу. Без агітаційно-пропагандистської революційної

¹¹⁵ H. B a g i ń s k i. Op. cit., str. 79, 83. J. L i t e w s k i i W. D z i e w a n o w s k i. Dzieje i Pułku ulanów Kriechowieckich, Warszawa, 1938, str. 63.

¹¹⁶ Див. AZHP, zesp. 392, t. I; AAN, zesp. 1/30, t. 24, k. 6; zesp. 11/14, t. 1, k. 70; «Wiadomości wojskowe», 1917, N 18, str. 305—306; H. B a g i ń s k i. Op. cit. str. 83.

¹¹⁷ Див. Центральний партійний архів інституту марксизму-ленінізму, ф. 281, оп. 1, спр. 3.

¹¹⁸ Див. SAW, 122(1)105, кк. 1—160; 122(99)26.

¹¹⁹ J. D o w b ó r - M u s ń i c k i. Krótki szkic do historii i Polskiego Korpusu, cz. I, Warszawa, 1918, str. 16.

роботи антивоєнні виступи не набули б такої масовості. Цей висновок можна підтвердити тим, що переважна більшість солдатів були селянами. Їх участь в антивоєнних виступах була результатом організованої агітаційної роботи, що проводили революційні сили. Антивоєнні виступи солдатів Польської стрілецької дивізії на Південно-Західному фронті влітку 1917 р. були їх посильним внеском в справу майбутньої підготовки російської армії до переможної соціалістичної революції.

И. И. БЕЛЯКЕВИЧ

АНТИВОЕННЫЕ ВЫСТУПЛЕНИЯ В 1-й ПОЛЬСКОЙ СТРЕЛКОВОЙ ДИВИЗИИ НА ЮГО-ЗАПАДНОМ ФРОНТЕ ЛЕТОМ 1917 ГОДА

Резюме

Статья раскрывает причину появления и развития антивоенных настроений среди солдат 1-й Польской стрелковой дивизии и формы их проявления. Последовательно рассматривает антивоенные выступления солдат в местах формирования полков дивизии в период следования к фронту и непосредственно на Юго-Западном фронте в июне—июле 1917 г. В статье освещено отношение к этим выступлениям русского высшего командования и польских реакционных кругов, а также показано значение антивоенных выступлений для срывов планов русского командования и польской реакции, рассчитанных на быстрое формирование в России польских вооруженных сил на базе дивизии. Автор широко использовал материалы советских и польских архивов, польскую прессу, исследования советских и польских историков.

ПРО ПРОГРАМУ «СПІВДРУЖНОСТІ ПОЛЬСЬКОГО НАРОДУ»

Незважаючи на переважно шляхетський характер, національно-визвольний рух польського народу I-ї половини XIX ст. мав прогресивне значення. Саме тому цей рух так високо цінив В. І. Ленін, підкреслюючи його гігантське значення «з точки зору демократії не тільки всеросійської, не тільки всеслов'янської, але і всевропейської»¹.

Цей рух перебував під впливом ідей декабристів, карбонарства, утопічного соціалізму. Значну роль ініціатора і координуючого центра цього руху відіграла основна партія польської еміграції «Польське Демократичне Товариство».

Польське повстання 1830—1831 рр. становило важливий рубіж цього руху і одночасно стимул його активізації, зокрема на багатонаціональних землях колишньої Речі Посполитої, які під назвою Королівства Галичини і Лодомерії² відійшли до Австрійської імперії. На схід від р. Сану ці землі були заселені переважно українцями (головне місто Львів), а на захід від неї переважало польське населення.

В 30-х рр. XIX ст. на цих землях виникли численні підпільні організації, які ставили своєю метою звільнити Польщу з-під влади трьох монархій — Австрійської, Пруської і Російської.

Одною з перших і найважливіших організацій цього типу була «Співдружність Польського Народу»³.

Діяльність цієї організації привертала і привертає увагу австрійських⁴, польських⁵ та радянських істориків⁶. Однак слід сказати, що

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 398.

² Від міст Галича і Володимира Волинського.

³ Далі — «СПН».

⁴ M. Sala. Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846. Wien 1867.

⁵ J. Krajewski. Tajne związki polityczne w Galicji (od r. 1833 do r. 1841). Lwów, 903; J. Bieniarzówna. Z dziejów liberalnego i konspiracyjnego Krakowa (1833—848) Kraków, 1948; S. Kieniewicz. Konspiracye galicyjskie (1831—1845). Warszawa, 1950; M. Tyrowicz. Julian Maciej Goslar. Warszawa, 1953; Його ж. Wizerunki sprzed stulecia. Warszawa, 1955, а також друге видання цієї праці у Кракові в 1968 р.; В. Łopuszański. Region Tarnowski jako ośrodek ruchu spiskowego w Galicji w latach 1834—1837. «Studia historyczne», zesz. 2, 1968. Дуже цінною для висвітлення історії «СПН» є робота Р. Роздольського «Do historii «Stowarzyszenia Ludu Polskiego». «Kwartalnik historyczny», 1936, t. 50. s+r. 712—726.

⁶ И. С. Миллер. Накануне отмены барщины в Галиции. Уч. записки Ин-та славяноведения т. II, 1949, стор. 119—240; История Польши, т. I, 1956, (гл. XI); Г. М. Лебедева. Новые материалы о «Содружестве Польского Народа» и Шимоне Конарском в кн. «Из истории общественно-политического движения в России XIX века», М., 1967, стр. 5—33. Стаття Г. М. Лебедевої подає інформацію про багаті матеріали з історії «СПН» і Ш. Конарського, що зберігаються у Відділі письмових джерел Державного історичного музею (ОПИГИМ) у Москві.

програмою «СПН» в нашій історіографії спеціально ніхто не займався⁷. Саме тому автор цих рядків ставить своїм завданням розглянути статут і програму цієї організації, спираючись на повний текст їх, що зберігається в матеріалах колишнього Краєвого суду у Львові⁸. Крім того, використовуються зізнання численних арештованих за приналежність до «СПН» та інших організацій, які подали багатий матеріал в цій справі⁹.

Незважаючи на те, що судові зізнання становлять дуже суб'єктивний, часто ненадійний матеріал, слід відмітити, що австрійські судові органи зуміли скласти собі правдиву картину польського національно-визвольного руху. В цьому багато допомогли їм речові докази — письмові матеріали, які потрапили їм до рук, а також їхня агентура, що проникала до польських організацій, та обмін інформацією, зокрема з російськими царськими чиновниками в Варшаві¹⁰.

Австрійський коронний край — Галичина 30-х рр. XIX ст. — це одна з найбільш відсталих провінцій Австрії щодо соціально-економічного становища і розвитку продуктивних сил. Це була винятково аграрна країна, в якій понад 80% населення становили кріпосні селяни, польські — в Західній і українські — в Східній Галичині. Головним протиріччям в соціальних відносинах, яке треба було вирішити, було протиріччя між селянами і поміщиками-експлуататорами. На користь поміщиків селяни відробляли панщину, причому норми були встановлені ще в 80-х рр. XVIII ст. Вони передбачали три дні панщини від селянського наділу. Користуючись неписьменністю і затурканістю галицьких селян, поміщики намагалися ще збільшити кількість панщини. Крім того, вони захоплювали кращі селянські і громадські землі, посилюючи, таким чином, табулярну, тобто панську, власність.

Великим гнобителем селянства була австрійська феодально-абсолютистська монархія Габсбургів. Правда, вона часто заgravала з селянством, бажаючи поширити і зміцнити серед нього віру в «добро-го цесаря», причому це їй часто вдавалося здійснити.

Селянин платив податки на користь держави, які йшли на утримання бюрократичного апарату, армії, поліції, двору. Селянин-кріпак терпів важку рекрутчину, яка по суті була даниною крові, особливо в часи воєн, які Австрія часто вела з Туреччиною, Францією, в Італії, Німеччині тощо.

⁷ Вже після написання цієї статті автор познайомився з цінною роботою Г. І. Марахова: Діяльність «СПН» на Правобережній Україні в 1835—1839 рр., вміщеної у зб. «Связи революционеров России и Польши в XIX — начале XX в.» М., 1968, стр. 166—193, в якій подано виклад і оцінку програми «СПН» на основі архівних матеріалів м. Києва. Даючи в цілому оцінку цієї програми, Г. Марахов піддав аналізу її примірник, що був відібраний при арешті в Ш. Конарського. Цей примірник, однак, щодо повноти значно поступається примірникові, який зберігається у Львівському архіві.

⁸ Центральний Державний Історичний Архів (далі — ЦДІА) у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 2818, арк. 25—49.

⁹ Багатий матеріал австрійській владі подали арештовані Фр. Смолька, ф. 152, оп. 2, спр. 1729—1755; В. Геллер Там же спр. 2166—2178; Л. Лукашевич, спр. 2061—2065; І. Вітовський спр. 2581—83; М. Герш спр. 263—37, 2668—75, 2700—2712; Р. Чижевич спр. 874 1577 та інші. Серед цих арештованих провокаторами були Р. Чижевич і В. Геллер. Не зовсім ясна роль М. Герша.

¹⁰ Австрійська і російська влади обмінювалися копіями зізнань арештованих у Варшаві, Вільно, Львові. Так, наприклад, австрійська влада у Львові одержала копії зізнань Ш. Конарського російською мовою, а вже у Львові вони були перекладені на німецьку мову урядовцем Л. Сосновським. Див. ф. 152, оп. 2, спр. 1569.

Католицька церква також була великим експлуататором селянства. На її користь воно платило десятину та різні податки натурою.

Церква виконувала особливу роль в сфері ідеології. Користуючись своїм впливом, вона намагалась зберегти соціальні відносини феодалізму 1-класове панування поміщиків.

Тому стає зрозумілим, чому польські політичні організації і групи в своїх планах боротьби за незалежну Польщу звернули таку пильну увагу на аграрне питання. Реалістично настроєні керівники польського національно-визвольного руху бачили, що без вирішення цього основного питання не можна і мріяти про успіх. Крах польського повстання 1830—1931 рр. був щодо цього найкращим уроком.

На виникнення «СПН» вплинули як загальноєвропейські фактори, так і місцеві. До перших належить діяльність організації «Молода Європа», секцією якої стала «Молода Польща». Так, арештовані Ф. Смолька і Р. Геферн зізналися, що від емісарів «ПДТ» — С. Гошинського, С. Маліновського та Я. Щепановського — їм стало відомо про намір розпустити в 1834 р. найвище товариство карбонаріїв, керівний центр якого був у Швейцарії, тому що воно застаріло. На основі нових форм товариство мало бути відроджене під назвою «Молода Європа». Метою нового товариства було ввести демократичні форми правління в Європі¹¹. Ця організація повинна була бути «Союзом народів» проти «Союзу королів»¹². Під останнім, очевидно, розумівся ненависний «Священний союз». «Молода Європа» ставила своїм завданням організувати для головних народів Європи таємні політичні товариства, які б мали таку ж мету, але які могли б вносити зміни в діяльність і програму залежно від специфічних умов організації тощо¹³.

В «Молоду Європу» повинні були входити секції «Молода Німеччина», «Молода Італія», «Молода Польща», «Молода Франція», «Молода Іспанія» та «Молода Росія»¹⁴.

Щодо засновників «Молодої Європи», то Ф. Смолька довідався від С. Гошинського, що ними були Мадзіні і Штольцман. Натомість Р. Геферн вважав, що в заснуванні цього товариства співробітничали французькі, польські, німецькі та італійські емігранти. Керівництво його нібито знаходиться в Парижі.

Щоб організувати таке товариство в Польщі, до Кракова були відправлені емісари, які, як повідомив Ф. Смолька, були забезпечені статутами «СПН», бо «центральный орган европейского товариства вже виробив проекти статутів для всіх національних секцій»¹⁵.

В Галичині обстановка теж сприяла виникненню нової революційної спілки. Так, у Львові і у Кракові вже існували організації, які підготовляли ґрунт для її виникнення.

У Львові існували організації карбонарського типу «Товариство друзів народу» і «Союз-21». В Кракові, який як вільне місто-держава¹⁶ мав більшу свободу і тому притягав свободолюбиві елементи,

¹¹ ЦДІА у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 2823, арк. 2.

¹² Там же, оп. 1, спр. 237, арк. 229, 230.

¹³ Там же, оп. 2, спр. 2823, арк. 2.

¹⁴ Говорячи про існування «Молодої Росії», польський демократ Ш. Конарський, арештований у Вільно в 1838 р., не назвав членів цієї організації. Див. ЦДІА УРСР у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 1569, арк. 4. Пор. ЦДІА у Львові, ф. 152, оп. 1, спр. 237, арк. 230.

¹⁵ ЦДІА у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 2723, арк. 3. Твердження Ф. Смольки не відповідає дійсності, бо, як побачимо нижче, у виробленні статуту «СПН» активну участь брали Ш. Конарський, А. Залеський і сам засновник С. Гошинський.

¹⁶ Загально прийнято вживати термін «вільне місто Краків». В той же час в документах мова йде про «вільну державу Краків» (Der Freistaat Krakau).

існували такі організації, як «Нума» та «Сини світу», що також були під сильним впливом карбонарства.

Зокрема товариство «Сини світу», яке існувало вже в 1834 р. і яке очолював орендатор з Дембна В. Вельюгловський, має безпосереднє відношення до майбутньої організації «СПН». Воно гуртувало представників місцевої шляхти, двірських та міських приватних службовців¹⁷.

Це товариство поширювало демократичні ідеї і впливало на селян, виховуючи в них ненависть до уряду¹⁸.

Таку обставинку застали в країні емісари брати Адольф і Леон Залеські, С. Гошинський та інші, що повернулися з еміграції. 11 лютого 1835 р.¹⁹ з ініціативи поета Северина Гошинського виникла спілка «СПН». Вона об'єднала членів товариства «Сини світу» та інших організацій.

Серед членів «СПН» як у Кракові, так і пізніше у Львові переважали представники міщан. Значну роль в ній відігравали шляхетські елементи.

Засновниками «СПН» були Гошинський, Янушевич, Богуш, Зенкович, Жебравський та Лукашевич. Вони мали найбільший вплив²⁰.

Для діяльності «СПН» характерними були слов'янофільські тенденції. Їх виразниками виступали Северин Гошинський та Леслав Лукашевич. Цей останній навіть прийняв до «СПН» чеха з Брно Франца Кирила Кампеліка і організував дружню зустріч чеської та польської молоді в Кракові²¹.

Створення програмних і організаційних документів «СПН» відбувалось так. У лютому чи березні 1835 р. Тадей Жабіцький привіз до Кракова статут «Молодої Польщі» та відозви Лелевеля²². Саме вони стали основою статутів «СПН». Творчу обробку цих матеріалів на протязі від лютого (березня) до липня 1835 р., пристосування їх до специфічних польських умов здійснили С. Гошинський, А. Залеський, Л. Зенкович і Л. Лукашевич²³. Заарештований у Вільно Ш. Конарський також визнав свій вклад в цю справу, додавши, що йому і Адольфу Залеському допомагав в цьому Бобінський²⁴.

Австрійській владі вдалося двічі перехопити статuti «СПН» — в с. Міколайовіце в Ю. Тетмаера і в Гурках у Яна Русоцького²⁵. Крім того, російський уряд інформував Австрію про матеріали, знайдені в Ш. Конарського²⁶.

Програма «СПН», яка наводиться нижче, спирається на текст, знайдений в Яна Русоцького.

Програмний документ «СПН» мав лозунг: «Через народ для народу — свобода, рівність, братерство».

У вступі говориться, що «СПН» є організацією (уособленням) всіх моральних і фізичних сил Польщі, початком її є віра в майбутнє

¹⁷ В. Łopuszański. Вказ. праця, стор. 182.

¹⁸ ЦДІА у Львові, ф. 152, оп. 1, арк. 227.

¹⁹ S. Kiepiewicz. Вказ. праця, стор. 119.

²⁰ ЦДІА у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 2823, арк. 29. Керівний орган — Головні збори з місцеперебуванням у Кракові часто мінявся. Невдовзі видатну роль в ньому почали грати Станіслав Бем (Малиновський) та Ян Щепановський, що становили ліве крило «СПН».

²¹ M. Tyrowicz. Wizerunki..., стор. 53—57; J. Bieniarzówna. Вказ. праця, стор. 63. Слід відмітити, що Ф. К. Кампелік був студентом медицини, а не учнем богослов'я, як подає Я. Б'єняжувна; див. ф. 152, оп. 2, спр. 2823, арк. 28.

²² ЦДІА у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 2823, арк. 28.

²³ Там же.

²⁴ Там же, спр. 1569, арк. 8. Ш. Конарський виступав тоді під псевдонімом Януш Немрава.

²⁵ ЦДІА у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 2818, арк. 25—49.

²⁶ Там же, оп. 1, спр. 237, арк. 232.

і прогрес, основою — не застарілі права людства, засобами — пожертва для неї без меж, мета — забезпечення абсолютного і рівного процвітання для всіх членів польського суспільства ²⁷.

Перша частина містила так звані статті віри (або кредо), складені повністю в буржуазно-демократичному дусі. Там говориться, що влада і повне панування народу, а також законодавча влада повинні випливати з волі народу. Під словом «народ» розумілася вся кількість індивідуумів даної нації. Суверенітет народу непорушний і необмежений. В результаті вродженого права всі люди вільні, рівні між собою і брати, і тому існує свобода, яка дає можливість кожній людині розвивати свої фізичні і моральні сили за своєю волею, не порушуючи прав другої людини.

Персональне покликання кожної людини повинно бути узгоджено з покликанням ²⁸ народу, а покликання народу — з покликанням всього людства, тому свобода людини не повинна виходити за межі свободи людства. Рівність полягає в тому, щоб права і обов'язки були рівні для всіх, а кожна людина повинна користуватися з спільного добра згідно з вкладом своєї праці.

Братерство полягає в тому, щоб іншим людям не робити того, чого не хочеш собі самому. Будь-які привілеї мають в собі рису насильства проти рівності, кожна самовільна дія має рису насильства проти свободи ²⁹. Тому кожна людина має священний обов'язок виступити проти тих, що самоволею, привілеями і самолюбством знищують гармонію в соціальних відносинах. Ця боротьба є не тільки обов'язком кожної людини, а й обов'язком усієї нації ³⁰.

З принципу свободи витікає особиста свобода, самостійність громад, свобода релігії, торгівлі, (асоціацій), преси і взагалі політичного життя. Політична рівність містить в собі забезпечення доброго і рівного існування для всіх членів нації, введення податкової системи за рівнем потреб і прибутків кожного, цілком рівної публічної освіти, прав і обов'язків людини і громадянина.

Необмежене віддання себе для справи нації, взаємна любов між її членами, взаємна допомога, чесна відмова від егоїзму є результатом братерства.

Не може бути жодної силою поставленої влади чи касти. Ніхто не може діяти на свою користь, а частини нації — на шкоду цілій нації. Кожна влада, яка не походить з народу, є узурпованою владою. Всі посади і почесті не можуть вважатися нагородами, а є лише обов'язками. Вони є тимчасові і витікають з вибору ³¹. Всякі порушення і злочини урядовців повинні суворо каратися. Кожний громадянин вибирає і може бути обраним на кожний пост, а його здібності, заслуги і довір'я народу до нього є для цього єдиною рекомендацією ³².

Кожний громадянин має право брати участь і слідкувати за справедливим виконанням законів. Народ має невід'ємне право творити і міняти закони, згідно з якими ним правлять ³³.

«СПН» виступає за однопалатну систему парламенту, виходячи з тих міркувань, що дві законодавчі палати суперечили б єдності народу.

²⁷ Там же, оп. 2, спр. 2818, арк. 25.

²⁸ В § 6 статуту вжито слово «rowołanie» — покликання, що також можна перекласти словом «професія». Так принаймні витікає із змісту.

²⁹ ЦДІА у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 2818, арк. 26.

³⁰ Там же.

³¹ Там же, арк. 27.

³² Там же.

³³ Там же, спр. 2823, арк. 6.

Кожна нація, крім обов'язків щодо себе самої, має також обов'язки щодо всього людства. Одна нація має обов'язок допомагати іншій нації в завоюванні і захисті свободи. Тут же є пояснення, що справжнє об'єднання може існувати тільки між вільними і рівними людьми, тим самим об'єднання польського народу може бути об'єднанням вільних і рівних між собою людей.

Під поняттям «польська нація», згідно статуту і програми треба розуміти жителів всіх провінцій, які входили до Польської держави до 1772 р., і «СПН» ставить своїм завданням забезпечити народові належні йому права саме в таких кордонах³⁴.

Як бачимо з наведеного і особливо з 32 параграфу статуту, «СПН» визнавала кордони Польщі 1772 р., тобто стояла на великодержавних позиціях.

Це означало, що вона відмовляла українському, білоруському і литовському народам, які до 1772 р. були в складі Речі Посполитої у праві на самовизначення. В цьому питанні позиція «СПН» збігалася з позицією «ПДТ», яке сформулювало свою програму в Маніфесті від 4 грудня 1836 р. В ньому говорилося про неіснуючий тоді 20-мільйонний польський народ³⁵.

Враховуючи те, що хронологічно статут «СПН» був написаний раніше Маніфесту «ПДТ» більше ніж на цілий рік, можна вважати, що «СПН», будучи під ідейним впливом «ПДТ», одночасно і сама впливала на розробку ідеології цього Товариства, яка не виходила, по суті, поза принципи буржуазної демократії. В першій половині статуту «СПН» (35 параграфів) говориться про завдання цієї організації. В другій частині статуту розглядаються суто організаційні питання.

Так, згідно 36-го параграфу статуту, мета «СПН» полягає не тільки в тому, щоб звільнити Польщу, але і в тому, щоб омолодити націю. Для здійснення цього наміру потрібні фізичні і моральні сили. «СПН» буде старатися, щоб під своїм прапором на засаді свободи, рівності і братерства згуртувати всіх поляків, які вірять в майбутнє Польщі і віддані згаданим принципам. З цих принципів витікає також необхідність бути в тісному союзі з усіма народами Європи, тому треба порозумітися з такими ж організаціями цих народів³⁶.

Організація «СПН» включає: а) збори; б) солтисів; в) членів союзу; г) комітет зв'язку.

Збори утворювались так. Польща поділяється на землі або провінції, кожна з яких об'єднує певну кількість округів. Згідно з цим були так звані головні, земські і окружні збори³⁷.

Головні збори — це найвища влада Союзу «СПН». Вони склалися з депутатів зборів земель і забезпечували їх скликання, затверджували окружні збори, давали їм загальні вказівки, забезпечували організацію пропагандистськими матеріалами, поширювали принципи союзу, виробляли плани дій, давали узагальнення всієї роботи на основі матеріалів зборів, вступали в зв'язки з іншими товариствами в Європі. Отже, вони керували і координували діяльність всієї організації³⁸.

Земські або провінційні збори були посередником між головними і окружними зборами та підпорядкованими їм землями. Окружні збори повинні складатися бодай з трьох, найбільше — п'яти членів. Вони

³⁴ ЦДІА у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 2818, арк. 28.

³⁵ Demokracja polska na emigracji. Biblioteka pisarzy polskich. T. 35. Lipsk, 1866, str. 3—13. Див. И. С. Миллер. Вказ. праця, стор. 155 і «История Польши», т. 1, стр. 596.

³⁶ ЦДІА у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 2818, арк. 29 (§ 38).

³⁷ Там же.

³⁸ Там же, арк. 30.

керували революційною діяльністю в своїй окрузі, встановлювали псевдоніми для членів, передавали розпорядження головних або земських зборів членам округи, подавали місячний звіт земським зборам про зростання своєї організації, про число членів, матеріальне становище, вносили свої пропозиції.

Лише один член головних зборів — їх секретар — міг бути відомий всім земським зборам, а секретар земських зборів — окружним зборам. Інші члени повинні бути законспірованими³⁹.

Секретарі окружних зборів повинні подати свою адресу окружним зборам, щоб ці могли підтримувати з ними зв'язок⁴⁰.

Солтиси були керівниками громад. Вони призначалися окружними зборами, проводили роботу від імені «СПН» і подавали звіти окружним зборам. У звітах подавалася інформація про моральний стан членів союзу, матеріальні засоби, зброю, інші товариства, про погляди членів громади та їх думку з приводу того, як поліпшити революційну справу.

Солтис повинен збирати членські внески і після відрахування потрібних для справ організації видатків передавати їх окружним зборам і подавати про це звіт раз на місяць. Він повідомляє членів про інструкції та постанови, які надходять від окружних зборів, а також пропагує принципи організації.

Приймаючи нового члена, солтис повинен перевірити його політичні погляди, порівняти їх з принципами товариства. Коли солтис переконався, що кандидат відповідає вимогам організації, він вносить відповідну пропозицію до окружних зборів, які остаточно вирішують питання⁴¹.

Згідно з постановами організації союзу, кожний член повинен пропагувати її принципи, читати літературу організації⁴², залучати до неї нових членів і т. п. Кожний член організації повинен мати зброю для боротьби з гнобителями у відповідний час. Кожний учасник повинен заявити, скільки грошей він платитиме щомісяця. Для бідних передбачалося звільнення від внесків.

Члени організації вибирають собі воєнне ім'я, яким підписуються в окружних документах. Вони повинні придержуватися інструкцій свого солтиса і не знатися між собою.

Зв'язуючою ланкою між «СПН», емігрантськими та іншими європейськими організаціями, які стояли на спільній політичній платформі, був так званий кореспондентський комітет. Членів його могли знати лише представники найвищої влади — її головних зборів⁴³.

В третій частині, яка мала назву «Загальні розпорядження» говорилося, що той, хто вступає до організації, мусить скласти відповідну присягу. В ній після короткого повторення принципів товариства мова йшла про те, що лише єдність дає силу. Союз гнобителів можна перемогти спільними виступами. «СПН» бореться за завоювання незалежності батьківщини. Для досягнення цієї мети будуть використані всі засоби. Вступаючий зобов'язується зберігати тайни товариства, а у випадку розголошення таємниці він буде виключений з нього і затаврований як зрадник⁴⁴.

³⁹ ЦДІА у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 2823, арк. 8.

⁴⁰ Там же, арк. 9.

⁴¹ Там же, арк. 31, 32.

⁴² Під поняттям літератури треба розуміти як друковану, так і рукописну продукцію, тобто книжки, агітаційні відозви революційного змісту. В оригіналі йде мова про «письма». ЦДІА у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 2818, арк. 32.

⁴³ Там же, арк. 33—34.

⁴⁴ Там же, арк. 34.

Під час прийняття присяги вступаючий повинен держати в руці кусок рідної землі. Після цього йому вручали відзнаку і гасло «Союзу СПН». У цих формулах фактично було стисло викладено всі статті статуту «СПН».

В останніх параграфах статуту (їх було 71) мова йшла про можливість змін у ньому і доповнень, якщо цього вимагатимуть обставини. Датовано цей виправлений статут 22 липня 1835 р.⁴⁵

Після цього йдуть статті, в яких говориться про діловодство, засідання і т. п.⁴⁶ Всього є 55 параграфів. В кінці маємо дату виникнення як цієї частини статуту, так і самого «СПН» — 11 лютого 1835 р. З метою конспірації це число зменшено на 10 років, вказано 1825 р.⁴⁷ Підписали цей документ 7 чоловік: Яків Батько, Конюша, Владивой Зброя, Богдан Скала, Войцех Добай, Станіслав Всьбекли і Станіслав Плу-жак⁴⁸. Це псевдоніми С. Гощинського і його товаришів. В кінці статуту викладені статті карного кодексу «СПН». Кодекс налічує 19 параграфів⁴⁹. Всього маємо 145 параграфів, які слід вважати результатом значної творчої праці.

Карний кодекс був прийнятий 1 грудня 1835 р. на засіданні головних зборів у Кракові. Підписали його: Доброслав Брона, В'єнчислав Штельбош, Железняк, Скорбіміл, Яромір Зожа, Пшеслав Гонта і Пшемислав Глуня⁵⁰. Це також псевдоніми. Деякі з цих псевдонімів, особливо «Железняк» і «Гонта» недвозначно виражають радикальну ідеологію, яка вказує на ідейний зв'язок з еміграційною організацією польського народу «Умань». Остання нагадувала про великий соціальний і національний рух на Україні — Коліївщину 1768—1772 рр.⁵¹. Крім того, із псевдонімів виразно видно слов'янофільство окремих членів «СПН», зокрема таких, як Леслав Лукашевич і Северин Гошинський.

В статуті «СПН» згадується також про селянський комітет, орган, який в рамках головних зборів повинен був слідкувати за селянськими справами, захищати інтереси селянства і тим залучати їх до боротьби за незалежну Польщу. Головними захисниками селян вважалися брати Адольф і Леон Залеські та Шимон Конарський. Вони добилися утворення при головних зборах окремого селянського відділу, який очолив підполковник Францішек Бобинський (учасник польського повстання 1830—1831 рр.), відомий під псевдонімом «Вуяшек»⁵².

Згідно статуту Селянський комітет складався з: 1. Селянського відділу. 2. Депутатів. 3. Апостолів⁵³.

Передбачалося, що Селянський комітет під час революції займатиметься селянськими справами. Він повинен також мати свої організації за кордоном, щоб за допомогою їх забезпечити для селян в країні так званих «апостолів».

Депутати комітету організують провінціальні селянські товариства. Вони посилають між селян «апостолів», щоб впливати на селян у

⁴⁵ ЦДІА у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 2818, арк. 36. В архіві зберігається ще один примірник, який належав Ш. Конарському, на ньому є дата 21 липня 1835 р. Пор. ЦДІА у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 2640, арк. 30.

⁴⁶ В оригіналі названо «Rozwinięcie ustawy «SLP».

⁴⁷ R. Rozdolski. Вказ. праця, стор. 713.

⁴⁸ ЦДІА у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 2818, арк. 43.

⁴⁹ Там же, арк. 45—49.

⁵⁰ Там же, арк. 49; Див. S. Kiepiewicz. Вказ. праця, стор. 130.

⁵¹ S. Kiepiewicz. Вказ. праця, стор. 128; ЦДІА у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 2823, арк. 31. Див. повідомлення Ф. Стебля в цьому ж випуску.

⁵² «Вуяшек» — дядечко (польське).

⁵³ ЦДІА у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 2823, арк. 22.

дусі підготовки до повстання, шукають між ними таких, які могли б стати на чолі повстання⁵⁴.

Апостоли⁵⁵ повинні пропагувати серед селян принципи свободи і рівності, готувати їх до «завоювання в найближчому майбутньому прав людини і громадянина».

Дещо пізніше, коли вже «СПН» сформувалася, у Львові виник комітет для роботи в духовних семінаріях, для розповсюдження як у латинській, так і в уніатській семінаріях революційних ідей та брошур⁵⁶.

В цей комітет надійшла від К. Ценглевича⁵⁷ на ім'я окружних зборів скарга, в якій говориться про національно надто вузьку назву «СПН». Така назва, згідно з скаргою, не відбиває прав українського народу. Тому товариство повинно прийняти назву «Співдружність польського і українського народу»⁵⁸.

Скарга пішла на розгляд земськими зборами, які відбувалися на квартирі Ф. Смольки. Доповідачем був юрист М. Дилевський. Рішення зборів було негативне. Вимоги українців не були враховані, хоч вони в той час брали дуже активну участь в польських революційних організаціях⁵⁹.

Щоб не дати приводу для нових розходжень між поляками і українцями, рішення це пояснювалось тим, що польська і українська народність не є різні. Вони походять від спільного племені хробатів, тому необхідно усувати національні відмінності, щоб вони не стали перешкодою для досягнення взаємного порозуміння.

Далі наводилося багато прикладів з історії, було, зокрема, вказано на приклад Франції, де революція усунула всі провінціальні відмінності, і французька нація завдяки цьому зміцніла⁶⁰.

«СПН» позитивно відносилося до вирішення проблеми рівноправності єврейського населення. Вона прагнула зрівняти євреїв в правах з польським населенням, проводила політичну роботу серед єврейських ремісників у Кракові⁶¹, намагаючись залучити їх до боротьби за незалежну Польщу.

Революційна організація «СПН», прагнучи до перебудови Польщі, об'єктивно стояла на принципах буржуазної демократії. Вона перебувала під ідейним впливом французької буржуазної революції 1789—1794 рр. та її лозунга — свобода, рівність і братерство. В програмних

⁵⁴ На краю аркуша є примітка, написана олівцем, що селянських статутів у Львові немає тому, що їх було відіслано до краківської судової комісії, звідки їх не повернули.

⁵⁵ Назва викликає аналогію до болгарських «апостолів», які виступали в період національно-визвольного руху в Болгарії проти турецького поневолення.

⁵⁶ ЦДІА у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 2823, арк. 54—55.

⁵⁷ Там же, арк. 56; К. Ценглевич, відомий революційний діяч і агітатор, автор багатьох яскравих революційних брошур, які він писав українсько-галицьким діалектом латинським шрифтом і розповсюджував їх серед селян та в українській духовній семінарії. В його діяльності є елементи революційно-демократичної ідеології, яка напевно впливала і на діяльність відомого польського революційного демократа Ю. М. Госляра. На жаль, і К. Ценглевич також придержувався лозунга так званої історичної Польщі, вважаючи українців і литовців складовою частиною польської нації.

⁵⁸ В тому часі вживали термін «руський» або «рутенський».

⁵⁹ Див. К. Ст у д и н с ь к и й. Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831—1846 з «ЗНТШ», т. 80 і 82.

⁶⁰ ЦДІА у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 2823, арк. 56, 59.

⁶¹ R. R o z d o l s k i. Вказ. праця, стор. 726. «СПН» проводила також організаційну роботу серед жінок, студентів та вчених, надавала великого значення патріотичному вихованню молоді, однак в рамках цієї статті немає змоги висвітлити це питання.

документах організації було досить слів про рівне користування національними багатствами, про людське ставлення до селян і т. п., однак відсутня чітка позитивна позиція в цьому питанні. Боячись відштовхнути від себе шляхту радикалізмом, «СПН» проголошувала класовий мир в ім'я завоювання Польщею політичної незалежності. Все ж таки заслуговує на увагу факт утворення при цій організації окремого селянського комітету для захисту інтересів селянства, який очолили брати Адольф і Леон Залеські та Франц Бобинський.

Найбільш революційними були такі діячі, як С. Малиновський, Я. Щепановський, Л. Залеський, С. Мариновський і інші, які в 1837 р. відкололись від «СПН» і утворили в Західній Галичині «Загальну конфедерацію польського народу» або «Мазурський тобто селянський. — В. Б.) союз».

Що стосується вирішення національного питання в майбутній вільній Польщі, то «СПН» стояла на великодержавних позиціях так званої історичної Польщі в межах 1772 р. В Галичині, наприклад, вона не бажала враховувати двонаціональний склад населення навіть в своїй назві, знехтувавши вимоги членів «СПН»-українців.

«СПН» стояла на прогресивних позиціях щодо єврейського населення, визнаючи його юридичну рівноправність, прагнучи таким способом залучити його до польського національно-визвольного руху.

Основні організаційні документи «СПН» і політична програма становлять цікавий і видатний пам'ятник суспільно-політичної думки 30-х років XIX ст.

В. А. БОРИС

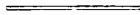
О ПРОГРАММЕ «СОДРУЖЕСТВА ПОЛЬСКОГО НАРОДА»

Резюме

На основании литературы и архивных материалов в статье дается краткий генезис революционного союза «Содружество Польского Народа», излагается полное содержание его статута.

Автор подчеркивает буржуазный характер программы, отмечая ее положительные и отрицательные стороны. Прогрессивной, в частности, была попытка решения аграрного вопроса. С другой стороны, требование восстановления Польши в государственных границах 1772 г. свидетельствует о великодержавных тенденциях организаторов и теоретиков «СПН».

При всей своей идейной ограниченности программа является важным памятником польского национально-освободительного движения 30-х гг. XIX ст.

О. С. БЕЙЛІС

СУЧАСНА БОЛГАРСЬКА МАРКСИСТСЬКА ІСТО- РІОГРАФІЯ ПРО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК БОЛГАРІЇ В ЕПОХУ НАЦІОНАЛЬНО- ГО ВІДРОДЖЕННЯ

Болгарські буржуазні історики в силу своєї класової обмеженості і порочності методологічних позицій були неспроможні не тільки вирішити складні проблеми соціально-економічного розвитку Болгарії в епоху Відродження, а й навіть поставити їх. У порівняно численній історико-економічній літературі, що була видана до 9 вересня 1944 р., розглядалися лише окремі питання економічного розвитку Болгарії XVIII—XIX ст. (до визволення), а самі праці болгарських буржуазних істориків та економістів, за визнанням відомого болгарського економіста І. Кінкеля, носили виключно описовий характер¹. Вчений змушений був констатувати, що в працях його колег відсутня будь-яка соціологічна обробка і висвітлення історико-економічного матеріалу, без чого економічна історія деградує до простої економічної хронології². Вже в силу самої цієї слабкості буржуазна історіографія не змогла дати науково вірного визначення тих соціальних процесів, які мали місце в історії Болгарії другої половини XVIII ст. і трьох чвертей XIX ст.

Д. Благоев був першим, хто не тільки дав відсіч буржуазним фальсифікаторам історії, показав порочність їх методології та історичних концепцій, але і протиставив їм свою марксистську концепцію болгарської історії. За цією концепцією соціально-економічною основою національно-визвольного руху болгарського народу і національно-демократичної революції, яка назрівала в ту епоху, став процес розкладу турецького феодалізму і визрівання нових буржуазних відносин. Розроблена Д. Благоевим марксистська концепція знайшла свій дальший розвиток у працях видатних діячів болгарського революційного руху — Г. Димитрова, В. Коларова та ін. Розробка соціально-економічних проблем болгарського національного Відродження була здійснена і в роботах марксистських істориків — Г. Бакалова, Т. Павлова, М. Димитрова і Ж. Натана, які не припиняли своєї наукової діяльності навіть в умовах монархо-фашистської диктатури.

Успіхи, досягнуті болгарськими марксистами в період між двома світовими війнами, і вплив радянської історичної літератури в 30-х і на початку 40-х років створили певну базу марксистської історичної науки в Болгарії, яка після соціалістичної революції 1944 р. досягла

¹ І. Кінкел. По въпроса за характера на българското народно стопанство и неговото развитие през XVII—XIX векове до освобождението. Списание на Българското икономическо дружество, кн. 7, 1938, стор. 437.

² Там же, стор. 437—238.

значних наукових результатів у висвітленні всього процесу історичного розвитку країни.

Після 9 вересня 1944 р. значно зріс інтерес до соціально-економічних проблем болгарської історії. Марксистські історики намагалися по-новому вирішити багато важливих питань національного Відродження, однак у перші роки все ще відчувався певний вплив праць буржуазних авторів. Давалась взнаки вузькість джерелознавчої бази, що було серйозною перешкодою для швидкого розгортання наукових досліджень з соціально-економічної проблематики.

З другої половини 40-х років болгарські історики ставлять принципові питання соціально-економічної історії болгарського Відродження: про класову структуру болгарського суспільства, про генезис капіталізму і первісне нагромадження капіталу, про аграрні відносини у XVIII—XIX ст., про формування болгарської нації тощо. Висунення і постановка цих питань свідчили про теоретичну сміливість ще небагатьох істориків — марксистів (Т. Павлов, М. Димитров, Ж. Натан, Д. Косев) і швидко еволюціонізувавших до марксизму прогресивних вчених (А. Бурмов, Хр. Гандев та ін). Істотне значення мала й та обставина, що навколо старих кадрів марксистських вчених почали об'єднуватися молоді історики, які успішно оволодівали марксизмом-ленінізмом.

Наукова розробка соціально-економічних проблем могла бути здійснена лише при умові оволодіння болгарськими істориками марксистсько-ленінською методологією і в першу чергу вченням про класову боротьбу та суспільно-економічні формації.

Соціально-економічна проблематика, як і раніше, продовжувала займати центральне місце в працях Ж. Натана. Не випадково, що саме він взявся за систематичний виклад марксистсько-ленінського вчення про суспільно-економічні формації³. Така праця потрібна була як молодим спеціалістам, так і історикам старшого покоління, які поступово підходили до марксизму-ленінізму. Автор не тільки показав закономірність зміни формацій, але й зробив спробу застосувати метод діалектичного та історичного матеріалізму при дослідженні суспільно-економічних формацій в Болгарії. Особливо значний інтерес щодо цього становлять розділи про феодалізм у Болгарії, про первісне нагромадження капіталу й розвиток капіталізму в цій країні.

Важливе значення для історичної науки мала розробка Ж. Натаном питання про мануфактурне виробництво і первісне нагромадження капіталу. Відомо, що буржуазна наука рішуче відмовлялася визнавати капіталістичну мануфактуру однією з стадій у розвитку капіталістичного способу виробництва⁴. Між тим Ж. Натан показав, що в Болгарії з кінця XVIII ст. існували форми господарства приблизно однакові з формами господарства Західної Європи, хоч мануфактурне виробництво й не мало таких складних форм розподілу праці, як в західноєвропейських країнах⁵. У цьому автор справедливо бачив одну з особливостей мануфактурного періоду в Болгарії. Не менш важливою є спроба Ж. Натана вияснити джерела нагромадження капіталів, необхідних для капіталістичного виробництва. Він вважав, що нагромадження вільних грошей проходило в Болгарії двома шляхами: по-перше, шляхом нагромадження лихварського капіталу і, по-друге, нагромадженням торговельного капіталу⁶. З'ясувавши ці обставини, автор все-таки

³ Ж. Натан. Марксистско-ленинското учение за общественно-икономическите формации, С. 1946.

⁴ Н. Кинкел. Вказ. праця, стор. 443.

⁵ Ж. Натан. Вказ. праця, стор. 267.

⁶ Ж. Натан. Вказ. праця, стор. 275.

ставити під сумнів виникнення процесу первісного нагромадження в Болгарії наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. «Ми не можемо твердити, — пише він, — що в той період проходив процес первісного нагромадження капіталу, як це описано у Маркса у першому томі «Капіталу»⁷. Правильно, що в Болгарії він відбувався дещо інакше, ніж у інших країнах. Але це ще не доводить, що цей процес взагалі не міг проходити в означений період, тому що він може протікати у різних формах. Маркс відзначав, що історія первісного нагромадження «в різних країнах має різне забарвлення, проходить різні фази в різному порядку і в різні історичні епохи»⁸.

У 1954 р. Ж. Натан пише спеціальну статтю, в якій розглядає питання про первісне нагромадження. В ній він робить крок вперед порівняно з попередніми своїми роботами. Тут він визнає, що друга половина XVIII ст. і три чверті XIX ст. — це період зародження капіталістичних відносин, коли складався капіталістичний базис, який, проте, не став пануючим до визволення Болгарії⁹. У той же час Ж. Натан схильний вважати цей період початком процесу первісного нагромадження. Значний інтерес являє спроба автора показати деякі особливості цього процесу в болгарських умовах.

Слідом за Благоевим Ж. Натан почав розробляти питання про класи і класові відносини в епоху Відродження¹⁰. Проте, поставивши такі кардинальні питання, він не зміг їх правильно вирішити. Перш за все це стосується оцінки чорбаджійства, яке Натан зараховував до феодального класу. Це твердження червоною ниткою проходить через всі роботи історика¹¹. Найбільш повно питання про класову структуру Болгарії в період Відродження розглянуто у великій і найкраще аргументованій роботі з історії економічного розвитку Болгарії. Автор вважає, що в цей період виник, розвивався і формувався клас буржуазії, який був носієм нових буржуазних відносин. Другий клас, за думкою Натана, становили заможні болгари — чорбаджії, що були носіями феодального способу виробництва¹². Звертає на себе увагу та обставина, що Ж. Натан на відміну від своїх попередніх робіт, в яких він називає селянство найбільш численною соціальною групою болгарського суспільства¹³, тепер згадує про нього лише у зв'язку з швидким процесом пролетаризації селянського населення після Кримської війни. Таким чином, з розстановки класових сил випадає селянство, яке, мабуть, Натан вже не схильний вважати окремим класом. Погодитися з цим неможливо. Хоч процес диференціації у болгарському селі й мав місце, але «розселянування» селянства ще не зайшло так далеко, щоб не можна було говорити про нього як про клас епохи Відродження.

Питання про класи і класові відносини в Болгарії в період Відродження було предметом наукової дискусії, організованої інститутом історії БАН у грудні 1950 р. З доповіддю на цю тему виступив Д. Косев, чия активна і плідна наукова робота розпочалася зразу ж після

⁷ Там же, стор. 278.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, стор. 677.

⁹ Ж. Натан. Към въпроса за първоначалното натрупване на капитала в България. Известия на икономическия институт, кн. 1—2, 1, С. 1954.

¹⁰ Ж. Натан. Класи и класови отношения в епохата на българското възрождение. «Исторически преглед», г. 1, 1945, кн. 1 (далі — «ИП»).

¹¹ Ж. Натан. Болгарское возрождение, Переклад з болгарської, М., 1949; Його ж. Отново по въпроса за класите и класовите отношения в България през Възраждането. «ИП», г. 7, 1950—1951, кн. 4—5; Його ж. Васил Коларов за икономическата и социално развитие на България. С., 1951; Його ж. История экономического развития Болгарии. Переклад з болгарської, М., 1961.

¹² Ж. Натан. История экономического развития Болгарии, стор. 189, 190.

¹³ Ж. Натан. Болгарское возрождение, стор. 161.

соціалістичної революції в Болгарії. Розробляючи соціально-економічну проблематику, Косев спочатку також дотримувався точки зору Благоєва на чорбаджійство як на новий клас, який виник у зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин після Кримської війни. Він підкреслював, що прискорений розвиток товарного господарства потягнув за собою значні зміни в аграрних відносинах. Земля перетворилася в товар, який почали купувати багато торговців, лихварів та відкупників податків. З них і створився, на думку Косєва, численний клас чорбаджіїв¹⁴.

Поки що розбіжності між Косєвим і Натаном були незначними. У той час коли останній визначав чорбаджійство як феодалний клас, Косєв, також виділяючи його в окремий клас, не вважав його ні феодалним, ні буржуазним класом. Проте більш поглиблене вивчення цього питання привело Косєва до інших висновків, ніж у Натана. У своїй доповіді на дискусії і у наступних працях Косєв більш ґрунтовно розглянув різні аспекти класової структури болгарського суспільства і класових відносин.

В ході дискусії визначилося і деяке зближення точок зору Д. Косєва і Ж. Натана у питанні про час виникнення чорбаджійства. Якщо нещодавно Косєв відносив його до періоду, який наступив після Кримської війни, то тепер він погоджується з Натаном, що виникнення і оформлення чорбаджійства відноситься до другої половини XVIII і першої половини XIX ст.¹⁵. Однак на цьому зближення точок зору закінчується. Косєв прийшов до висновку, що економічну основу чорбаджійства становили перш за все торгівля й лихварство. Тому чорбаджії представляли торгово-лихварський капітал, а не крупне землевладіння. Отже, вони були не феодалами, а вищою верствою болгарської буржуазії в епоху Відродження¹⁶.

Відмовившись від виділення чорбаджійства в окремий клас, Косєв запропонував свою схему класової структури болгарського суспільства, про що буде сказано нижче.

Значну увагу в доповіді було приділено селянству. Косєв і болгарські історики, що його підтримували (Х. Гандєв, І. Снегаров, С. Димитров та ін.) вважали, що в Болгарії ще до визволення значна частина оброблюваної землі була власністю болгарських селян, які, проте, страждали від малоземелля, важких податків, від пограбування і насильства турків, у зв'язку з чим єдиний вихід вони бачили в революції.

Дискусія просунула вперед вирішення важливих проблем болгарського Відродження. Разом з тим виявилися і певні слабкості дискусії, зв'язані з тим, що її учасники не мали достатнього документального матеріалу. Дискусія показала необхідність додаткових досліджень, побудованих на більш широкій джерелознавчій базі.

Незабаром після дискусії з'явився курс лекцій Д. Косєва з історії нового часу (1951 р.), цілком присвячений характеристиці болгарського Відродження. Книга стала помітним явищем в болгарській історичній науці. В ній показано широкий розвиток торгівлі та ремесла в Болгарії, починаючи з другої половини XVIII ст. Автор вважає, що деякі ремесла досягнули великого розвитку, тому що став можливим перехід до капіталістичної мануфактури. Він зазначає, що розвиток ремесла й торгівлі відіграв важливу роль в процесі швидкого зростання міст

¹⁴ Д. Косєв. Отражението на Кримската война (1853—1856 г.) в България. «ИП», г. III, 1946—1947, кн. 2, стор. 198.

¹⁵ Д. Косєв. Класовите отношения в България през Възраждането. «ИП», г. VII, 1951, кн. 4—5, стор. 451.

¹⁶ Там же, стор. 453.

та їх болгаризації. Але для цього процесу, вказує автор, мало також значення посилення експлуатації селянства, наслідком чого був безпервний приплив у міста селян¹⁷.

У курсі лекцій коротко, але досить переконливо змальовані аграрні відносини в країні до і після Кримської війни. Типовою формою землеволодіння, пише Косев, стає чифлик, який як «господарство, що виробляло товари на ринок, мав капіталістичний характер»¹⁸. У цьому двоїстому характері чифликів автор вбачав причину того, що «вже з самого моменту їх появи розпочався і процес їх розкладу»¹⁹, який особливо посилювався після Кримської війни. Д. Косев наполегливо проводить думку про поступовий перехід поміщицьких земель до рук болгарських селян, вважаючи, що «більша частина оброблюваної землі ще до визволення належала болгарським селянам»²⁰. Ця теза поширилася в болгарській історичній науці, хоч, як зазначає Ж. Натан, який дотримується іншої точки зору, «ніхто до цього часу не навів доказів, що підтверджували б розміри землі, яка належала селянам, питомо вагу самостійних сільських господарств»²¹.

В лекціях з болгарської історії Косев дає більш чітку характеристику класів і класових відносин в Болгарії, ніж у своїх попередніх і, що досить дивно, у наступних роботах. Він відмічає, що в Болгарії після Кримської війни існували три класи: 1) пануючий клас турецьких феодалів; 2) клас болгарської буржуазії (крупної, середньої і дрібної); 3) клас селянства, яке знаходилося у стадії постійного розшарування. Крім того, у цей період дещо зростає кількість передпролетаріату, якого Косев не зовсім правильно називає пролетаріатом і навіть робітничим класом²².

Запропонована Косевим схема класової структури болгарського суспільства здається найбільш історично вірною. Проте деякі важливі питання не знайшли необхідного висвітлення ні в цій книзі Косева, ні в інших роботах історика. Зокрема, не було вияснено питання про формування болгарської нації²³, була відсутня чітка постановка питання про первісне нагромадження капіталу. Цю прогалину Косев намагався заповнити у великій статті, що була присвячена виясненню деяких проблем болгарської історії (1956 р.). Але й тут він розглядав її побіжно, у зв'язку з обґрунтуванням вже відомої нам точки зору з питання про аграрні відносини в Болгарії.

Дискусія викликала ще більший інтерес болгарських істориків до соціально-економічних проблем і зокрема до питання про класи та класові відносини. Проте певну перешкоду на шляху до швидкого й правильного вирішення цих проблем створювали дві обставини: поперше, культ особи В. Червенкова, який посилено насаджувався в Болгарії на початку 50-х років, і зв'язаний з ним догматизм, і, по-друге, небажання деякої частини болгарських істориків самостійно збирати й вивчати джерела.

У полоні догматичних тверджень В. Червенкова про те, що болгарська буржуазія з моменту свого виникнення викинула за борт народний прапор, опинився навіть такий серйозний історик як Олександр Бурмов, який виступив у 1953 р. з кількома статтями про роль класових

¹⁷ Д. Косев. Новая история Болгарии. Перев. с болгар. М., 1952, стор. 107.

¹⁸ Там же, стор. 111.

¹⁹ Там же, стор. 115.

²⁰ Там же, стор. 245.

²¹ Ж. Натан. История экономического развития Болгарии, стор. 123.

²² Д. Косев. Новая история Болгарии, стор. 247.

²³ Див. рецензію: К. Струкова. Д. Косев. Новая история Болгарии: «Вопросы истории», 1954, № 1.

сил в Болгарії в епоху Відродження. На його думку, історики, які вважають, що в Болгарії з кінця XVIII ст. починають зароджуватися і розвиватися буржуазно-капіталістичні відносини, ставлять питання антиісторично і антимарксистськи. Він категорично заперечує можливість переходу землі з рук турецьких землевласників до рук болгарських селян у скільки-небудь широких розмірах. Історик оголошує, що це не тільки не відповідає фактам, а й невірно з методологічної точки зору(?). «Виявляється, — пише з приводу цих поглядів Бурмов, — капіталізм переміг у нас шляхом мирного вростання в феодалізм, буржуазна революція здійснена мирно, а наявність турецької феодальної системи є чимсь другорядним, що не визначає характеру епохи»²⁴.

Важко зрозуміти, що дало Бурмову підстави для цих висновків. Тільки недостатнім ще засвоєнням марксизму-ленінізму у той час можна пояснити, що турецький феодалізм, який швидко розкладався, став у нього, як це можна зрозуміти з наведеного вище уривку, першорядним і визначальним при характеристиці епохи національного Відродження. Історичний матеріалізм формулює інший принцип визначення історичного характеру епохи, пов'язуючи його з піднесенням певного класу, який, являючись прогресивною силою, виступає і як представник суспільства в цілому. Підкреслюючи цей критерій, Ленін вказував, що «метод Маркса полягає насамперед в тому, щоб врахувати об'єктивний зміст історичного процесу в даний конкретний момент, в даний конкретний обстановці, щоб насамперед зрозуміти, рух якого класу є головною пружиною можливого прогресу в цій конкретній обстановці»²⁵.

О. Бурмов запропонував свою схему класової структури болгарського суспільства кінця XVIII — трьох чвертей XIX ст.: селяни, ремісники, буржуазія і представники торгово-лихварського капіталу. У середовищі останніх, вважає автор статті, зародилася буржуазія, яка «залишалася від початку й до кінця (до визволення. — О. Б.) надто не численною і не оформленою як клас»²⁶. Отже, на основі схеми Бурмова більш-менш певно класом можна вважати лише селянство. Щодо буржуазії автор дотримується тієї думки, що в економічній галузі вона була прогресивною, а в політичній являла разом з представниками торгово-лихварського капіталу реакційну силу, об'єктивно спрямовану проти прогресивного історичного розвитку²⁷.

Якими б не були значними втрати, що їх зазнала історична наука у зв'язку з поширенням культу особи в Болгарії, навіть в першій половині 50-х років з'являються статті, монографії і загальні праці, в яких був зібраний новий документальний матеріал, зроблені цікаві спостереження і висновки. У цьому зв'язку звертають на себе увагу праці Х. Гандева, чия наукова діяльність розпочалася ще до вересня 1944 р. Проте як історик-марксист він почав формуватися тільки після встановлення в Болгарії народно-демократичного ладу. Процес оволодіння марксистсько-ленінською методологією був для нього далеко не рівним, про що свідчать певні зриви в окремих працях Гандева²⁸. В цілому ж його роботи з соціально-економічної проблематики заслуговують на увагу.

Вже у 1954 р. Гандев виступив з статтею, в якій правильно поставив питання про те, що дослідження промислового капіталізму в Бол-

²⁴ А. Бурмов. За ролята на класовите сили в България през епохата на Възраждането. «Отечествен фронт», 1953, бр. 2706.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 116—117.

²⁶ А. Бурмов. Вказ. праця, бр. 2743.

²⁷ Там же.

²⁸ Див. рецензію: С. Никитин. В плену порочних концепцій буржуазних істориків. «Славяне», 1950, № 1.

гарії слід розпочинати з вивчення мануфактури у всіх її формах²⁹. Він справедливо зауважує, що кількість мануфактур не вичерпується відомими з літератури прикладами. Гандев зробив вдалу спробу розглянути робітниче питання у зв'язку з великим поширенням мануфактур перед визволенням³⁰. Він показав, що ще до визволення промислові підприємства виникають в таких містах, як Габрово, Слівен, Казанлик, Карлово та інших, тобто в тих районах, де існував надлишок робочої сили і її можна було одержати по надзвичайно низьких цінах. Автор правильно твердить, що при наявності й інших факторів дешевий ринок робочої сили був вирішальною умовою виникнення капіталістичної промисловості в Болгарії в період Відродження³¹.

У першій половині п'ятдесятих років з'являються також окремі дослідження, присвячені вивченню окремих галузей промисловості. Не випадково у першій такій статті розглядалося питання розвитку найстарішої в Болгарії галузі промисловості — текстильної³². Розклад цехових організацій в період Відродження став предметом дослідження С. Цонева³³.

Майже не вивчається робітниче питання у другій половині XVIII—трьох чвертях XIX ст. Йому присвячена тільки одна стаття Х. Хінкова, в якій містяться цікаві матеріали³⁴, та стаття П. Делірадева про перший страйк в Болгарії на Слівенській суконній фабриці в 1853 р.³⁵

У ці ж роки з'являються роботи, в яких з'ясовано характер турецького феодалізму та його характерні прояви в болгарських землях³⁶.

У 1954 р. вийшов перший том колективної узагальнюючої праці з історії Болгарії, в якому вже знайшли місце нові дані, що були одержані за десятиріччя розвитку марксистської історичної науки в країні. Місце цієї праці в болгарській історіографії визначається тим, що вона була першим досвідом цілісного викладу історії Болгарії з позицій марксизму-ленінізму. У двотомнику відбилися як успіхи, так і недоліки болгарської історичної науки. В значній мірі це стосується і параграфів з історії соціально-економічного розвитку Болгарії в період Відродження, авторами яких були Х. Гандев і М. Димитров. Тут, як і у спеціальних дослідженнях, не знайшли необхідного відображення питання промислового розвитку, процесу первісного нагромадження капіталу, не дано чіткої відповіді на питання, яким же був ступінь капіталістичного розвитку Болгарії після Кримської війни. Немає необхідної ясності у формулюваннях і визначеннях. Так, наприклад, Х. Гандев правильно зазначає, що болгарський буржуазний клас був розділений на прошарки³⁷, а М. Димитров пише так, що нібито після Кримської війни в Болгарії існували три буржуазних класи: дрібна,

²⁹ Х. Гандев. Към историята на промишления капитализъм у нас през Възраждането. «ИП», 1954, кн. 4, стор. 83.

³⁰ Там же, стор. 112—116.

³¹ Там же, стор. 115.

³² З. Златанов. Очерк върху развитието на текстилната промишленост в България. Трудове на Висшия Икономически ин-т К. Маркс, кн. 2, 1954.

³³ С. Цонев. Към въпроса за разложението на еснафските организации у нас през периода на Възраждане. Трудове на Висшия ин-т за народно стопанство в гр. Варна, кн. 1, 1955—56.

³⁴ Х. Хинков. Работническият въпрос в занаятчийското производство през епохата на турско робство. Трудове на ин-т за социални проучвания, т. 4, 1948.

³⁵ П. Делирадев, Първата работническа стачка в България. «Изгрев», бр. 1291.

³⁶ Б. Цветкова. Характерни черти на Османския феодализъм в български земи «ИП», г. 7, 1950—1951, кн. 4; її ж. Турският феодализъм и положението на българския народ до началото на XIX в. «ИП», 1955, кн. 1; її ж. Към въпроса за класовите различия в българското общество през епохата на турско владичество. «ИП», г. 8, 1951—1952, кн. 2, тощо.

³⁷ История на България, т. 1, С. 1954, стор. 304.

середня й крупна буржуазія. Щодо селянства, яке він класом не називає, але, очевидно, вважає таким, Димитров вживає термін прошарок³⁸. У книзі досить часто згадується про розшарування селянства, але залишається не ясним, чим воно викликане: проникненням в сільське господарство капіталістичних відносин, чи іншими причинами. Між тим добре відомо, що хоч господарська або майнова нерівність існує і при феодальній формації, проте сама по собі вона не призводить до розшарування селянства. Цей процес характерний саме для розвитку капіталістичних відносин. Гандев, однак, вживає термін «майнове розшарування» без необхідних пояснень.

Квітневий пленум ЦК БКП 1956 р. поклав кінець культу особи Червенкова і тим сприяв визволенню болгарської історичної науки від багатьох догматичних схем. В другій половині 50-х років появляються цікаві публікації, монографії, дослідницькі статті і науково-популярні роботи з історії національного Відродження. Вони ознаменували новий важливий етап у розвитку болгарської історичної науки, що характеризується широким засвоєнням теоретичної спадщини класиків марксизму-ленінізму. Це зокрема проявилось в розробці питання про генезис капіталізму. Дослідницька робота істориків, які займалися історією Відродження, була зосереджена навколо кількох проблем: аграрних відносин, генезису капіталізму, класової структури болгарського суспільства, формування болгарської нації та ін.³⁹

У центрі уваги істориків, що вивчали національне Відродження, з кінця п'ятдесятих років знаходиться проблема розвитку аграрних відносин. Як і раніше найбільш істотним було питання про виникнення і характер чифликчийського землеволодіння, але воно могло бути вирішено тільки на основі використання нового документального перш за все — архівного матеріалу. Щодо району Русе така робота була виконана С. Димитровим. Досліднику вдалося встановити більш-менш точне число чифликів та їх устрій в XVII—XVIII ст. У зв'язку з інтересом Димитрова до чифликчийського господарства слід розглядати і його статтю про скасування спадкової системи в болгарських землях⁴⁰. Автор приділив найбільше уваги вивченню питання про оформлення верстви самостійних сільських господарів після аграрної реформи 1832 р. Він підкреслює, що ця верства існувала і раніше, оскільки це стосувалося володіння землею, а після реформи самостійність її виразилася у тому, що над селянином — власником більше не тяжіла залежність від спадія. Ця верства і становила, на думку Димитрова, основну масу в болгарському пореформеному селі⁴¹.

Класове розшарування, що розпочалося серед селянства, він показав в іншому своєму дослідженні⁴². В ньому він зробив важливі висновки щодо класового розшарування селянства наприкінці 60-х — початку 70-х років XIX ст. Воно, пише автор, зайшло так далеко, що вже на початку 70-х років можна чітко констатувати існування класів на селі⁴³. Аналіз статистичних даних по Північно-східній Болгарії і Добруджі дозволив Димитрову прийти до висновку, що понад чверть селян були безземельними або малоземельними. Найбільш численною була верства середняків і приблизно 4% від загальної кількості госпо-

³⁸ История на България, т. 1, С., 1954, стор. 401.

³⁹ Див. Д. Косев. За състоянието и задачите на българската историческа наука. «ИП», 1964, кн. 4, стор. 13.

⁴⁰ С. Димитров. Към въпроса за отменяването на спадковата система в нашите земи. «ИП», 1956, кн. 6.

⁴¹ Там же, стор. 57.

⁴² С. Димитров. За класовото разслоение сред селяните в Североизточна България през 70-те години на XIX в. Известия на ин-та за история, т. 8. С. 1960.

⁴³ Там же, стор. 266.

дарств становила сільська буржуазія. Все це, вважає автор, було «найвірнішою ознакою глибокого проникнення капіталістичних відносин в село»⁴⁴.

У спеціальній статті Димитров широко розглянув також питання про аграрні відносини в Болгарії у XVIII ст.⁴⁵. Майже не користуючись новими джерелами, автор намагався відтворити картину земельних відносин на основі досліджень інших авторів, до деякої міри переглянув висновки про розвиток землеволодіння і землекористування в XVIII ст., що вже укорінилися в літературі. Так, він вважає, що процес створення чифликів здійснювався різними шляхами (закабалення селян лихварським капіталом, пряме загарбання селянських або державних земель, купівля землі міськими жителями, продаж державою конфіскованих та хасових земель тощо)⁴⁶. Проте Димитров нічого не говорить про можливість перетворення ленних володінь у приватну спадкову власність, а спahiїв у чифликciїв. Мабуть, вважаючи цей шлях нереальним, він без всяких доводів вважав за можливе виключити цей шлях створення чифликів.

З'ясуванню питання про справжній характер чифликчийського господарства у XVIII—XIX ст.ст. сприяли праці В. Мутафчієвої з історії османського феодалізму. Вперше звернувши увагу на турецькі джерела, які вказують на існування чифликів у XIV—XVI і початку XVII ст., вона прийшла до висновку, що не можна ставити знак рівності між ними і чифликами початку XIX ст., типовими для періоду розкладу османської феодальної системи. Автор чітко розмежував ранні види чифликів, у яких виробничі відносини були феодальними (а подекуди навіть дофеодальними), і вказав на неприпустимість будь-якої модернізації поняття чифликів⁴⁷. Аргументовані висновки Мутафчієвої дали змогу дослідникам подивитися на чифлики, що почали виникати з другої половини XVIII ст., як на нове явище. Інші роботи Мутафчієвої і особливо її монографія на тему аграрних відносин в Османській імперії у XV—XVI ст.ст.⁴⁸ були, як правильно зазначив Н. Тодоров, творчим внеском марксистської наукової думки у висвітлення складних аграрних відносин османського суспільства⁴⁹.

Особливо важливим для вивчення усієї проблеми розвитку капіталізму в Болгарії є питання про час і форми проникнення капіталістичних відносин в село. Вивченню цих питань декілька років присвятив Гандев, який у 1962 р. видав цікаву монографію.

Звернувшись до історії чифликчийського землеволодіння, Гандев прийшов до важливих висновків, що мають принципове значення для соціально-економічної історії болгарського Відродження. Вже в XVIII ст. у північно-західній частині Болгарії виникає капіталістичне-чифликчийське господарство, у якому земля якщо не формально, то фактично являла буржуазну приватну власність. Наявність безземельних селян дозволила чифликчиям широко використати їх працю за надзвичайно малу грошову винагороду, тобто жорстоко експлуатувати

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ С. Димитров. За аграрните отношения в България през XVIII. У зб. «Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762—1792)» С. 1962.

⁴⁶ Там же, стор. 145—151.

⁴⁷ В. Мутафчиева. Към въпроса за чифлиците в Османската империя през XIV—XVII в. «ИП», 1958, кн. 1, стор. 37, 56.

⁴⁸ В. Мутафчиева. Феодалната рента, присвоявана от ленния държател в Османската империя с оглед на нашите земи през XV—XVI в. Известия на ин-та за българска история. Кн. 7, 1957; її ж. За състоянието на спахилъка през XV—XVI в. «ИП», 1959, кн. 3; її ж. Откупуването на държавните приходи в Османската империя през XV—XVII в. и развитието на аграрните отношения. «ИП», 1960, кн. 1; її ж. Аграрните отношения в Османската империя през XV—XVI в. С., 1962.

⁴⁹ Див. рецензію Н. Тодорова. «ИП», 1963, кн. 5, стор. 104.

батраків. Чифликчі нагромаджували капітал, створювали торговельні компанії, займалися банківськими операціями або лихварством⁵⁰.

Вказуючи на існування капіталістичного способу виробництва у великих чифликчийських господарствах, автор нагадує, що чифликчийська земля була одночасно й десятинною землею. Це було виразом феодалної власності на землю. «Отже, — пише Гандев, — у крупному чифлику проявляється економічна двоїстість: «знизу» — практична буржуазна власність на землю, капіталістичний спосіб виробництва і привласнення капіталістичної ренти, а «зверху» — феодалний спосіб привласнення поземельної ренти як вираз верховної феодалної власності на землю. Виходить якийсь-то економічний симбіоз між двома видами власності і двома видами привласнення додаткового продукту»⁵¹. Гандев вважає, що становлення капіталізму в сільському господарстві Болгарії у XVIII ст. «аналогічне» як в окремих його елементах, так і в цілому, з процесом, який відбувався в першій половині XVII ст. в Англії»⁵². Він підкреслює, що процес вrostання капіталістичних елементів у феодалну систему з наступною видозміною економічної суті феодалного землеволодіння є спільним як для європейського Сходу, так і для європейського Заходу. Відповідно до умов Османської імперії в XVIII ст. це означало: 1) створення приватновласницького поземельного фонду майже на правах буржуазної власності; 2) здійснення повністю або частково капіталістичного способу виробництва (хоч і в елементарних формах) на цьому поземельному фонді⁵³.

Таким чином, дослідження Гандева відкривають у певній мірі шлях до вирішення питання про так зване «первісне нагромадження» в Болгарії, про ринок робочої сили, про розшарування селянства тощо. З цих тем болгарська марксистська історіографія поки ще не створила фундаментальних праць.

На початку 60-х років у болгарських періодичних виданнях було вміщено кілька дискусійних статей, в яких розглядалися соціально-економічні проблеми.

У 1961 р. з великою статтею виступив Хр. Христов⁵⁴. Він розглянув найбільш важливі питання переходу від феодалізму до капіталізму в Болгарії. Автор звернув увагу на те, що перехід від натурального до товарного виробництва є однією з важливих умов переходу від феодалізму до капіталізму. Однак питання полягає в тому, до якого часу можна віднести початок розкладу османського феодалного суспільства. Христов вважає, що вже в кінці XVI ст. розпочався розклад воєнно-феодалного землеволодіння і були створені передумови для виникнення капіталістичного способу виробництва в промисловості та сільському господарстві. Але роль товарного виробництва в народному господарстві Болгарії в XVI ст. була ще дуже незначною. Мабуть, не набагато більшою була вона і в першій половині XVII ст. В. І. Ленін вказував, що для «широкого розвитку товарного землеробства потрібен широкий розвиток неземлеробського населення»⁵⁵. Однак у Болгарії, де розвиток продуктивних сил всіляко гальмувався турецькою державою, передчасно говорити про появу неземлеробського населення в XVII ст. Звичай-

⁵⁰ Х. Гандев. Зараждане на капиталистически отношения в чифлишкото стопанство, С., 1962, стор. 98—99. Див. також його статтю: К истории чифликчийского землевладения в Болгарии в период до освобождения. Краткие сообщения Ин-та славяноведения, № 29, М., 1960, стор. 61. (далі — КСИС).

⁵¹ Там же, стор. 110; там же, стор. 62.

⁵² Там же, стор. 182.

⁵³ Г. Гандев. К истории чифликчийского землевладения..., стор. 65.

⁵⁴ Х. Христов. Некои проблеми на преходе от феодализъма към капитализъма в историята на България. «ИП», 1961, кн. 3.

⁵⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 296.

о, Христов правий, коли твердить, що метою турецьких феодалів було збільшення сільськогосподарського виробництва з наступним продажем частини продуктів на ринку. Проте, нам здається, що для XVI і частини XVII ст. мова може йти тільки про продаж лишків сільськогосподарських продуктів у крупному феодальному господарстві. Розвиток товарного виробництва ще не набрав незмінного характеру і не став загальною тенденцією в соціально-економічному розвитку турецького феодалізму принаймні до середини XVII ст. Тому, нам здається, не зовсім правильно віднести час переходу від феодалізму до капіталізму на кінець XVI ст., оскільки тоді ще не було основного фактору цього переходу: широкого розвитку товарного виробництва і зв'язаного з ним розкладу феодальної системи господарства. Натурально-кріпосницькі відносини зберігалися ще порівняно тривалий час, що було зв'язане з значною живучістю натурального господарства, з приводу якого В. І. Ленін говорив, що воно «особливо повільно уступає місце торговому землеобробству»⁵⁶.

Хр. Христов вважає, що неправі ті історики, які зв'язують процес переходу до чифликчийського землеволодіння з зародженням капіталістичних відносин в сільському господарстві. На його думку, чифлики виникають внаслідок розвитку товарного виробництва, а їх поширення відбувалося одночасно з потребами внутрішнього ринку, який розширювався протягом всього періоду їх існування з XVI по XIX ст.⁵⁷. По суті Христов хоч і з деякими змінами повернувся до точки зору Ж. Натана (від якої той вже відмовився) про те, що чифлики є лише новою формою феодального землеволодіння⁵⁸.

У зв'язку з питанням про створення чифликів Христов вирішує й питання про обезземелення селянства та перетворення його в робочу силу в чифликчийських господарствах. Автор цілком правий, коли пише, що не всяке обезземелювання селян було проявом так званого первісного нагромадження капіталу⁵⁹. Цьому питанню Христов приділяє багато місця, розглядаючи його у нерозривному зв'язку з процесом розшарування селянства і створення ринку робочої сили. Але з статті не можна вивести, що саме автор розуміє під розшаруванням і які воно має етапи. Необхідно було чітко розмежувати майнову або господарську нерівність, не зв'язану з розвитком капіталістичних відносин і класове розшарування селянства, яке було викликане глибоким проникненням капіталістичних відносин у сільське господарство, що, мабуть, в Болгарії мало місце лише перед самим визволенням.

Твердження Христова, що нібито «ступінь розкладу старих феодальних відносин не відповідала ступені розвитку нових капіталістичних відносин» методологічно не точне⁶⁰. В дійсності, як правило, розклад феодальної системи господарства і зародження, а пізніше і розвиток капіталістичних відносин відбувається одночасно, являючи собою єдиний процес руйнування старого і становлення нового. І тільки у виняткових випадках, коли така відповідність порушується, відбуваються історичні катастрофи. Приклад такого економічного катаклізму наводить Маркс, звертаючись до історії Індії у початкову епоху британського панування. Інша річ (і тут автор цілком правий), що основна причина повільного розвитку капіталізму в сільському господарстві полягала в існуванні турецької феодальної системи, яка створювала умови для збереження феодального способу виробництва, привласнення

⁵⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 83.

⁵⁷ Х. Христов. Вказ. праця, стор. 92.

⁵⁸ Там же, стор. 107.

⁵⁹ Там же, стор. 87, 102.

⁶⁰ Там же, стор. 106.

додаткової селянської праці і здійснення найбільшого насильства та свавілля над селянами⁶¹.

Той факт, що Христов у своїй статті висунув ряд спірних положень, не тільки не знижує її теоретичного рівня, а, навпаки, сприяти-ме новим науковим шуканням в галузі соціально-економічної історії Болгарії.

У 1964 р. вийшла монографія Хр. Христова про аграрні відносини в Македонії в XIX ст. і на початку XX ст., у перших трьох розділах якої розглянуті питання, зв'язані з зародженням, розвитком і розкладом чифликчійської системи господарства та її характером. Відзначаючи посилений процес створення чифликів наприкінці XVIII і у перші десятиріччя XIX ст., Христов пояснює його дальшим розвитком товарно-грошових відносин, обезземелюванням селян і визволенням їх від феодальної залежності⁶². Разом з тим чифлики для нього це тільки нова форма крупного феодального землеволодіння, де «організація сільськогосподарського виробництва, виробничі відносини між чифликчійцями і селянами, форми і спосіб привласнення відріткової, натуральної і грошової ренти тощо зберегли свій феодальний характер»⁶³. Автор випускає з уваги, що перехід до грошової ренти, як на це вказував Маркс, безпосередньо зв'язаний з товарно-капіталістичним розвитком усєї системи господарства, коли змінюється сама форма земельної власності.

Христов пише, що чифлики з другої половини XIX ст. стали приходити в занепад і розкладатися. Вони стали перешкодою для господарського, політичного та суспільного прогресу, у зв'язку з чим їх ліквідація була необхідною умовою для розчищення шляху для капіталізму в сільському господарстві. Ця закономірність, на думку автора, характерна не тільки для Македонії, а й для всієї Болгарії, що видно з його статті 1961 р. При цьому автор допускає, що капіталістичні відносини могли зародитися лише в деяких чифликах, і то «в дуже обмеженому, не повністю «чистому» вигляді»⁶⁴.

Очевидно, що концепції і висновки Хр. Христова і Х. Гандева з аграрних проблем виявилися діаметрально протилежними. Нічого дивного тут немає. Мабуть, поки не буде закінчене вивчення аграрного питання в масштабах усєї країни для XVIII і XIX ст.ст., такі розходження будуть закономірним явищем.

Соціально-економічні проблеми болгарської історії в період розкладу феодалізму і генезису капіталізму привернули увагу Н. Тодорова. У 1961 р. він також виступив з дискусійною статтею, у якій трактувалися найважливіші питання зародження і розвитку капіталізму в Болгарії під турецьким пануванням⁶⁵. Намагаючись дещо просунути вперед вирішення цих складних питань, автор всебічно розглянув їх. У визначенні часу переходу від феодалізму до капіталізму Тодоров пішов ще далі Христова, який датував початок цього процесу кінцем XVI ст. Тодоров відносить початок товарного виробництва ще до XV—XVI ст. ст., але робить при цьому застереження, що важко сказати «у якій мірі сільський виробник був у XV—XVI ст. ст. дрібним товаровиробником, зв'язаним з ринком, і наскільки глибокою була майнова диференціація села»⁶⁶. Проте він виявляє слабкість своєї концепції, бо, не знаючи сту-

⁶¹ Х. Христов, Вказ. праця, стор. 107.

⁶² Х. Христов, Аграрните отношения в Македония през XIX и началото XX в. С. 1964, стор. 45.

⁶³ Там же, стор. 68.

⁶⁴ Там же, стор. 65.

⁶⁵ Н. Тодоров, По някои въпроси за икономическото развитие и за зараждането на капитализма в българските земи под турското владичество. «ИП» 1961, кн. 6.

⁶⁶ Там же, стор. 90.

леню розвитку дрібного товарного виробництва і руйнування замкнутості селянських господарств, говорити конкретно про товарне виробництво взагалі неможливо. Тодоров намагається, очевидно, встановити її апріорно і негативно, наполягаючи на відсутності серйозних феодальних перешкод на шляху розшарування безпосереднього сільського виробника, його права розпоряджатися собою. Але відсутність особистої залежності селян не була й не могла бути вирішальною умовою розшарування селянства. Тут важливим моментом було «перетворення натурального господарства безпосередніх виробників у товарне»⁶⁷. Проте цей процес надзвичайно складний і тривалий і вимагає, за словами Маркса, більш значного розвитку торгівлі, міської промисловості і грошового обігу⁶⁸. Очевидно, Тодоров мав це на увазі, коли твердив, що у XV—XVI ст.ст. була вже порівняно розвинена міська економіка і торговельні зв'язки, що сприяло розширенню сфери товарно-грошового обігу⁶⁹. Автор спростовує думки, які були висловлені раніше, про майже цілковиту аграризацію міст та їх занепад в Османській імперії у XV ст., вважаючи, що в містах вже були розвинуті товарно-грошові відносини, торгівля і грошовий обіг. За його підрахунками в Болгарії в кінці XV—на початку XVI ст. налічувалось близько 90 (?) міст з розвиненою цеховою структурою, яка, однак, не змогла перешкодити появі і становленню капіталістичних відносин в промисловості⁷⁰.

З цього, очевидно, виходить, що в Болгарії ремесла, які розвивалися і удосконалювалися, не прийшли, як на це вказував Маркс і Енгельс, у конфлікт з феодальними путями цехів⁷¹. Якщо б це було справді так, то одна з перешкод на шляху до швидкого просування капіталістичних відносин в промисловості Болгарії була б знята і, незважаючи на наявність інших перепон, промисловий розвиток країни на момент визволення, можливо, був би дещо іншим.

Переносячи час переходу від феодалізму до капіталізму на XV сторіччя, Тодоров пише, що «ряд явищ, які розглядаються як якісно нові у наступних сторіччях (розкріпачення, наявність товарно-грошових відносин, товарне виробництво, нагромадження капіталів) відомі або мали чималий ступінь розвитку ще в XV—XVI ст.ст.»⁷². Він навіть вважає, що характер економіки та організація держави перебували у певній відповідності, інакше кажучи, що османська держава сприяла розвитку «передових економічних відносин»⁷³. Слід думати, що тут ми маємо справу з очевидним перебільшенням ролі турецької держави як фактора прогресу. Адже саме існування військово-феодальної деспотії, подібної до турецької, можливе за таких суспільно-історичних умов, які кореняться у застійному натуральному господарстві. На це звернув увагу Маркс, підкреслюючи, що саме таке натуральне господарство придатне для того, щоб «служити базисом застійних суспільних відносин, як це спостерігається, наприклад, в Азії»⁷⁴. У свою чергу і Д. Благоєв підкреслював, що турецьке панування на Балканському півострові стільки ж перешкоджало розвитку підкорених народів, скільки сприяло консервації первісних форм їх життя⁷⁵. Не може бути сумніву, що після турецького завоювання розвиток продуктивних сил болгарського на-

67 В. І. Ленін, Твори, Т. 1, стор. 75.

68 К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 25, ч. II, стор. 332.

69 Н. Тодоров, Вказ. праця, стор. 92.

70 Там же, стор. 91—93.

71 К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, Т. 19, стор. 206.

72 Н. Тодоров, Вказана праця, стор. 94.

73 Там же, стор. 94—95.

74 К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 25, ч. II, стор. 331.

75 Д. Благоєв, Свч. т. 2, стор. 209—210.

роду не зупинився. Інша річ, який простір для свого розвитку вони могли одержати в умовах турецького панування. Увагу Тодорова привернуло також питання про первісне нагромадження. Здається, вперше в історичній літературі було висловлено погляд, відповідно до якого первісне нагромадження не обов'язкове, хоч і «становить епоху в історії людства, яка (епоха — О. Б.) стверджує капіталістичний спосіб виробництва в основних вирішальних країнах світу, а разом з тим і світову суспільно-економічну формацію»⁷⁶. Для Тодорова це тільки система обставин, викликаних життям ще у дитячій стадії капіталізму з метою прискорити створення необхідних умов для зміцнення капіталістичної формації. Такі умови склалися, на його думку, лише в країнах, які назвав Маркс у XXIV розділі першого тому «Капіталу» (Іспанія, Португалія, Голландія, Франція та Англія), тому що там використовувалася державна влада для широкого здійснення насильства. Якщо додержуватися такої логіки, то виявиться, що процесу первісного нагромадження не було й у таких країнах, як Італія, Росія, Німеччина, США, Японія тощо.

Звернемося до Маркса, щоб побачити, що він розумів під первісним нагромадженням, до чого він зводив його історичний генезис. Для Маркса первісне нагромадження означало «лише експропріацію безпосередніх виробників, тобто знищення приватної власності, яка ґрунтується на власній праці»⁷⁷. Саме ця, за висловом Маркса, жахлива і важка експропріація народної маси створює пролог історії капіталу, що включає цілий ряд насильницьких методів, з яких у «Капіталі» розглянуті лише «епохальні методи». Ця експропріація, продовжував далі Маркс, здійснюється «під тиском найбільш підлих, найбільш брудних, найбільш дріб'язкових і найбільш шалених пристрастей»⁷⁸. У зв'язку з цим виникає питання, чи існували інші форми експропріації виробників, ніж, скажімо, в Англії? Відповідь на нього дав сам Маркс у першому на черку листа до В. Засулич «Щоб експропріювати землеробів, немає потреби вигнати їх з їх земель, як це було в Англії та в інших країнах; так само немає потреби знищити спільну власність указом. Спробуйте більше міри відбирати у селян продукт їх сільськогосподарської праці — і, незважаючи на вашу жандармерію і вашу армію, вам не вдасться прикувати їх до полів»⁷⁹. Але те, що Маркс вважав можливим для Росії, мабуть, могло бути реальним і для Болгарії в умовах турецького панування.

Тодоров вважає, що не можна говорити про первісне нагромадження капіталу, коли немає у наявності жодного з методів первісного нагромадження, встановленого Марксом, і не досягається основний результат первісного нагромадження — утвердження капіталістичного способу виробництва як пануючого⁸⁰. Хоч і з застереженнями, але він погоджується, що процес експропріації селянства все-таки мав місце. Проте Тодоров тим рішучіше підкреслює, що в Болгарії до визволення капіталістичний спосіб виробництва ще не став пануючим. Однак констатація цього безумовного факту ні у якому випадку не суперечить тому, що вже з кінця XVIII ст., тобто з часу становлення мануфактурної стадії виробництва основний зміст соціально-економічного процесу болгарської історії полягав саме в первісному нагромадженні капіталу, яке тут тривало понад сто років. Навіть у такій класичній країні капі-

⁷⁶ Н. Тодоров. Вказ. праця, стор. 104.

⁷⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, стор. 715—716.

⁷⁸ Там же, стор. 716—717.

⁷⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 19, стор. 394.

⁸⁰ Н. Тодоров. Вказ. праця, стор. 105.

талізму, як Англія, цей процес розпочався ще до перемоги капіталістичного способу виробництва і закінчився багато десятиріч після його утвердження.

Можна погодитися з Тодоровим і в тому, що роль турецької держави в мобілізації капіталу була незначною, хоч взагалі заперечувати її було б невірним. Проте і такий випадок не є чимсь особливим. Якщо звернутися, наприклад, до історії Італії, де процес первісного нагромадження розпочався раніше від інших країн, то й тут можна побачити, що у силу політичної роздрібленості країни роль держави була досить обмеженою. Можна було б також вказати на велику роль в цих країнах торгового і лихварського капіталу, як головних джерел первісного нагромадження. Щодо цього певна аналогія існує і між Болгарією та Росією.

У своїй статті Тодоров торкається різних аспектів генезису капіталізму в Болгарії, намагаючись обґрунтувати тезу, що між цим поняттям і первісним нагромадженням не може бути тотожності. Звичайно, перше поняття значно ширше від другого, бо включає у себе не тільки зародження, джерело, але й розвиток капіталізму. Однак зрозуміти і обґрунтувати генезис капіталізму без первісного нагромадження просто неможливо. Маркс, який розкрив механіку капіталістичного виробництва, показав, що весь рух обертається там у порочному колі, з якого не можна вибратися інакше, як тільки припустивши, що «капіталістичному нагромадженню передувало нагромадження «первісне» — нагромадження, що є не результатом капіталістичного способу виробництва, а його вихідним пунктом»⁸¹.

Дещо далі Маркс пояснює, що процес нагромадження є «первісним», бо становить передісторію капіталу і відповідного йому способу виробництва»⁸². Проте якщо первісне нагромадження становить передісторію капіталістичного способу виробництва, то воно без сумніву було у всіх країнах, де восторжествував капіталізм. Не могло його не бути і в Болгарії. Можна, правда, припустити, що там цей процес проходив надто нерівномірно: уповільнено в кінці XVIII—першій половині XIX ст. і дуже бурхливо у 80—90-х рр., коли в Болгарії вже відбувся аграрний переворот і були створені сприятливі умови для порівняно швидкого розвитку капіталізму.

Таким чином, доводиться констатувати, що відмовлення від визнання обов'язковості процесу первісного нагромадження для усіх країн при переході від феодалізму до капіталізму не тільки не полегшує визначення генезису останнього, а лише утруднює.

Багато питань, які порушені Тодоровим у цій статті, в тій чи іншій мірі були предметом вивчення в його попередніх роботах⁸³. Їх аналіз переконує нас у тому, що в них було закладено значно більше конструктивних ідей, які сприяли вирішенню проблеми генезису капіталізму в Болгарії, ніж у його дискусійній статті, де деякі твердження суперечать досить переконливим висновкам його попередніх досліджень. У цілому ж праці Тодорова, включаючи останні статті по історії

⁸¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, стор. 674.

⁸² Там же, стор. 675.

⁸³ Див. Н. Тодоров. Зарождение капиталистических отношений в текстильном производстве Болгарии в первой половине XIX в. КСИС, 1958, № 23; його ж. За някои промени в характера на цеховата организация у нас през първата половина на XIX в. «ИП», 1958, кн. 4; його ж. К развитию мануфактуры в Болгарии во второй четверти XIX в. Ученые записки Ин-та славяноведения. т. 16. 1958; його ж. Из историята на Карловското абаджийство и гайтанджийство (30—70-те година на XIX в.). Известия на Ин-та Ботев—Левски, кн. 3, 1959; його ж. За наемния труд в българските земи към средата на XIX в. «ИП», 1959, кн. 2, тощо.

балканського міста⁸⁴, є, без сумніву, успіхом болгарської марксистської історіографії.

Багато дає для розуміння характеру міського господарства у XVIII ст. і генезису болгарської буржуазії цікава робота В. Паскалевої, що була надрукована у 1962 р. Автор показала, що вже у XVIII ст. почав складатися болгарський національний ринок, для потреб якого працювало все ремісниче виробництво. Разом з тим розвивалася як внутрішня, так і зовнішня торгівля. Все це створювало умови для класового розшарування міського населення, серед якого почали відособлюватися перші елементи болгарської буржуазії⁸⁵.

Паскалева показала, що молода болгарська буржуазія зародилася в специфічних суспільно-економічних умовах. Одна її частина походила від кількох поколінь міських жителів, а друга — від вільних селян, які переселилися в міста і міські поселення. Незначна верства розбагатілих елементів виникла і у селі. Особливість процесу зародження болгарської буржуазії полягала у тому, що, з одного боку, болгарські землі були включені до європейського капіталістичного господарства і розвиток внутрішніх економічних процесів пробивав дорогу для нового способу виробництва, а, з другого — феодална турецька держава гальмувала прогресивний розвиток економіки. Автор правильно підкреслює, що з самого свого зародження болгарська буржуазія не була однорідною. Проте не можна погодитися з поділом її на чотири групи, як це робить Паскалева. Особливе заперечення викликає поділ крупної торгової буржуазії на дві групи: зовнішню і внутрішню. За своїм соціальним значенням, а саме це нас цікавить, вона становила одну групу. Навряд чи буде правильно, як це робить автор, зводити роль середньої буржуазії переважно до посередництва⁸⁶. Зовсім не окреслено ставлення цієї частини буржуазії до турецьких властей та її місце у суспільному житті болгарського народу. Разом з тим цілком виправдане прагнення автора виділити і показати роль різних верств буржуазії з самого моменту їх зародження⁸⁷.

Викладений в роботі матеріал, як і сама тема, не тільки дозволяли, але і вимагали від автора зупинитися на процесі первісного нагромадження капіталу, але Паскалева не з'ясувала цього питання без достатніх підстав. Крім того, автор вживає не зовсім правильну термінологію. Не зрозуміло, для чого потрібно було їй воскрешати поняття, запозичене з арсеналу болгарської буржуазної науки про «господарські фактори Відродження»⁸⁸, які ця наука досліджувала в дусі еkleктичної «теорії факторів» паралельно, а не у зіставленні з іншими надбудовними історичними явищами. Автор не робить різниці між класовою групою і прошарком, вживаючи обидва ці терміни у однаковому значенні. Проте робота Паскалевої, мабуть, перша, де чітко поставлене питання про зв'язок соціально-економічного розвитку Болгарії в XVIII ст. з зародженням болгарської буржуазії.

⁸⁴ Н. Тодоров. Българското население на град Лом през 40-те години на XIX в. У зб. «Изследования в чест на Марин Дринов». С. 1960. Його ж. По някои въпроси на Балканския град през XV—XVII в. «ИП», 1962, кн. 1. Його ж. Социално икономически облик на Провадия през 60-те и 70-те години на XIX в. «ИП», 1963, кн. 2.

⁸⁵ В. Паскалева. Развитие на градското стопанство и генезисът на българската буржуазия през XVIII в. У зб. «Паисий Хилендарски и неговата епоха», С. 1962, стор. 81.

⁸⁶ Там же, стор. 125.

⁸⁷ Г. Тодоров, наприклад, заперечує проти будь-якого поділу болгарської буржуазії на прошарки, очевидно, вважаючи, що процес диференціації треба віднести до пізнішого часу. Див. його ст. Нови изследования за Паисий Хилендарски. «ИП», 1963, кн. 2, стор. 113.

⁸⁸ В. Паскалева. Вказ. праця, стор. 76.

Висвітленню основних причин, які перешкождали розвитку капіталізму в болгарському міському господарстві в 60—70-х роках XIX ст присвятив своє дослідження молодий історик К. Косев. Серед чотирьох причин, які перешкождали розвитку капіталістичного способу виробництва, автор не називає цехову організацію, приєднуючись у цьому питанню до точки зору Н. Тодорова⁸⁹. Однак автор не є послідовним. Говорячи про те, що іноземна конкуренція мала і деякі позитивні сторони, він перш за все вказує на її роль «у розкладі цехової системи, яка згідно з Марксом є твердиною феодального ладу в містах»⁹⁰, а далі він вже прямо говорить, що цехові пута були перешкодою для нових буржуазних відносин. Однак на початку статті він писав протилежне: «цехові організації у нас в 60—70-х роках минулого сторіччя не можна розглядати як серйозну перешкоду для розвитку капіталістичних відносин»⁹¹. Проте, якщо виключити подібні невідповідності в оцінці одних і тих же явищ, К. Косев вірно виділив усю сукупність причин і факторів, які затримували розвиток капіталістичного способу виробництва в Болгарії.

Різнобічне висвітлення соціально-економічних проблем болгарського Відродження у монографічних дослідженнях та журнальних статтях дало змогу більш правильно поставити їх в кількох узагальнюючих працях з історії Болгарії, виданих за останні роки⁹².

У стислій формі і в основному правильно змогли автори відповідних розділів з історії Відродження (Б. Цветкова і К. Шарова) висвітлити в короткій історії Болгарії (1958 р.) процес розкладу турецької феодальної системи та зародження капіталізму. Б. Цветкова вказує на відособленість крупних товарних землеробських господарств (чифликів), пристосованих до умов товарного виробництва, що швидко розвивалося. Викликає, однак, подив її твердження, що тільки з другої половини XVIII ст. нові поземельні власники — чифликчії докладають зусилля до того, щоб перетворити свої маєтки з самозабезпечуваних феодальних одиниць в господарства, які зв'язані з ринками та виробляють для ринку⁹³. Таке твердження може викликати лише хибне уявлення про ступінь і час проникнення товарно-грошових відносин у сільське господарство. Слід думати, що у дійсності наприкінці XVIII ст. залишалось вже мало господарств, які б зберегли свій натуральний характер.

Правильно, але теж коротко викладає К. Шарова економічні зміни, які відбулися в Болгарії після Кримської війни. І тут ряд важливих питань, як, наприклад, аграрні відносини, диференціація селянства, роль різних прошарків болгарської буржуазії були висвітлені недостатньо.

Значною подією в болгарській історичній науці був вихід переробленого видання історії Болгарії у трьох томах (1961—1964 рр). Написанням цієї праці було здійснене одне з відповідальних завдань, поставлених перед істориками Болгарії Г. Димитровим після 9 вересня 1944 р. Тому цілком правомірною є заява, зроблена на сторінках журналу «Исторически преглед», що це основна праця болгарських істори-

⁸⁹ К. Косев. Пречки за развитие на капиталистически отношения в българското градско стопанство през 60-те и 70-те год. на XIX в. «ИП», 1964, кн. 5, стор. 54.

⁹⁰ Там же, стор. 57.

⁹¹ Там же, стор. 36.

⁹² Кратка история на България. М., 1958, История на България. Второ преработано издание в три тома, т. 1, С. 1961. Академ. Д. Косев, проф. Хр. Христов, проф. Д. Ангелов. Краткая история Болгарии. Изд-во литературы на иностранных языках. С. 1963.

⁹³ Кратка история на България, стор. 102.

ків за два десятиріччя⁹⁴. На жаль, в розділі з історії Відродження були внесені лише незначні доповнення і уточнення. Вони, головним чином, стосуються розділів, що їх написав Х. Гандев. Що ж до М. Димитрова, то він ніяких змін у свою працю не вніс, залишивши навіть таке неточне твердження, як існування трьох класів буржуазії⁹⁵.

Досягненням болгарських марксистських істориків у створенні узагальнюючих праць стала коротка історія Болгарії, написана відомими болгарськими істориками — Д. Косевим, Хр. Христовим, Д. Ангеловим. Книга розрахована, в основному, на зарубіжних читачів. Автори наважилися включити у свої розділи навіть питання, з яких ще не досягнуто єдності поглядів серед марксистських істориків. Так, Христов включив до V розділу основні тези його дискусійної статті. Деякі формулювання одержали новий зміст в зв'язку з уточненнями, внесеними у книгу. Нам здається, що визначення чифликчийства як перехідної форми крупного землеволодіння від феодалізму до капіталізму, у якому пізніше зароджується капіталістичний спосіб виробництва⁹⁶, є більш точним і правильним, ніж ті, що були дані Христовим у вище розглянутих роботах. Автор показав, що перехід до нової форми землеволодіння означав обезземелення селян і перетворення їх в сільськогосподарських робітників (батраків) або половинщиків (кесимджіїв)⁹⁷. Безперечно, цей перехід призводить до різкого погіршення становища селян, але занадто категоричним і децю передчасним (для кінця XVI—XVII ст.ст.) є твердження Христова про посилення класового розшарування між ними⁹⁸. Може виникнути питання, коли ж почалося класове розшарування, якщо в період виникнення чифликчийства воно вже посилюється? Чи взагалі правомірно вживати це поняття стосовно до простого товарного виробництва? Чи не шукає дослідник класового розшарування там, де його ще бути не могло і чи не утруднює тим самим визначення часу переходу від феодалізму до капіталізму?

Автором VI розділу, присвяченого національному Відродженню, є Д. Косев. Його виклад характеризується лаконічністю і науковою вагомістю. Усе найбільш цінне, що дала марксистська історіографія Відродження Болгарії знайшло відображення в роботі Косева. Він вказує на основні причини, які прискорили процес розкладу турецької військово-феодальної системи і в першу чергу «розвиток нових продуктивних сил в Болгарії, розширення товарно-грошових відносин в міському і сільському господарстві, зародження капіталістичних виробничих відносин в надрах військово-феодальної системи»⁹⁹. Так, Косев підводить читача до розуміння того, що в епоху Відродження поступово визрівають умови для болгарської національно-демократичної революції, одним з основних питань якої стає аграрне питання. Саме селянство, пише автор, визначило масовий антифеодальний характер болгарської національної революції¹⁰⁰. Тим більш дивно, що Косев тепер включає селянство з класової структури болгарського суспільства періоду Відродження.

Аргументуючи свою точку зору, Косев пише, що до XVIII ст. в Болгарії існувало два основних класи: турецьких феодалів і болгарських селян. Але з другої половини XVIII ст. картина, на його думку,

⁹⁴ В. Топалов, С. Лишев, П. Цанев, Г. Георгиев, С. Великов, Н. Жечев. Основен труд на българските историци през двате десятилетие «ИП», 1964, кн. 2—3.

⁹⁵ История на България, т. 1, стор. 400—401.

⁹⁶ Краткая история Болгарии, стор. 118.

⁹⁷ Там же.

⁹⁸ Там же.

⁹⁹ Там же, стор. 136.

¹⁰⁰ Там же, стор. 138.

змінюється: «Основними класами в Болгарії стали пануючий турецький феодальний клас і болгарська буржуазія. Серед болгарських селян наступило розшарування, і вони перестали бути однорідним класом»¹⁰¹. Цей висновок є щонайменше поспішним, і погодитися з ним ніяк неможливо.

Справді, під дією законів товарного виробництва вже в цей період виділяються різні категорії селянства за їх майновим становищем і за їх відношенням до ринку, але в цілому селянство продовжувало залишатися класом, який протистояв класу турецьких феодалів. В. І. Ленін вважав, що процес руйнування старовинної гармонії і спільності інтересів селянства, який розпочався ще в середні віки, не закінчився в Росії і на початку ХХ ст.¹⁰². Лише в пореформенній Росії розпочалося масове вторгнення капіталу в землеробське господарство і тільки тоді, пише Ленін, «виявився цілком ясно розклад селянства на сільську буржуазію і пролетаріат»¹⁰³. Таким чином, не викликає сумніву, що в Росії навіть після реформи 1861 р. селянство далеко не зразу втратило свої класові риси. У зв'язку з цим В. І. Ленін в статті про аграрну програму російської соціал-демократії (1902 р.) підкреслював, що там, де панують «відробітки і кабала, станова і громадянська неповноправність селянина, його підкореність озброєному різкою привілейованому землевласникові, побутова приниженість, яка робить селянина справжнім варваром»¹⁰⁴, там проти цього виступає все селянство як ціле. Продовжуючи далі свою думку, Ленін пише, що «проти кріпосництва, проти кріпосників-поміщиків і держави, яка служить їм, селянство все ще лишається *класом*, саме класом не капіталістичного, а кріпосного суспільства, тобто класом-станом»¹⁰⁵.

Якщо це все справедливо для Росії початку ХХ ст., то наскільки ж воно буде вірним для Болгарії кінця ХVІІІ — трьох чвертей ХІХ ст., коли головним противником селянства виступала варварська турецька феодальна держава. Навіть якщо припустити, що розшарування селянства зайшло так далеко, як думав Косев, то й у такому випадку перед лицем смертельної загрози воно продовжувало б виступати як єдине ціле. У свою чергу, існування цього класового противника виявляє певну структуру таких виробничих і, в цілому, соціально-економічних відносин, при яких селянство існує як визначений суспільний клас.

Нам здається, що тут позначається поширене серед частини істориків дещо однобічне розуміння проблеми соціальної «стратифікації» в цілому. Це веде до того, що часто, особливо коли мова йде про селян, якщо не прямо формулюється, то припускається така постановка питання: якщо перед нами певний клас, то він повинен бути повністю однорідний, якщо ж яка-небудь соціальна група не є однорідною, то вона не може створювати класу. При цьому розшарування класу розуміється як його розпад. Між тим всередині будь-якого суспільного класу завжди існують, послаблюючись або посилюючись, збільшуючись або спрощуючись в залежності від конкретних умов певні градації, але ніде і ніколи вони не означають ліквідації класу як такого без певної зміни тих виробничих відносин, з яких виростають класи.

Отже, відмовлення Косева від попередніх своїх поглядів на селянство як найбільш численний клас болгарського суспільства в період Відродження є невиправданим і помилковим.

¹⁰¹ Краткая история Болгарии, стор. 143.

¹⁰² В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 91. Див. також стор. 215.

¹⁰³ Там же, т. 1, стор. 424.

¹⁰⁴ Там же, т. 6, стор. 92.

¹⁰⁵ Там же, стор. 92.

Заслугує на увагу чітка характеристика, що її дав автор буржуазії та її ролі у національно-визвольній боротьбі. У цілому правильно показано розстановку класових сил в Болгарії напередодні буржуазно-демократичної революції, яка назріла в країні.

Такі короткі підсумки вивчення болгарськими марксистськими істориками соціально-економічних проблем періоду національного Відродження. Вони з впевненістю свідчать про значні успіхи, яких вдалося добитися болгарській марксистській історіографії у вивченні надзвичайно важливих проблем періоду національного Відродження. За минулих двадцять п'ять років пророблена значна робота по виявленню, виданню і вивченню нових джерел з генезису капіталізму в землеробстві і промисловості, чим закладено фундамент для створення капітальних марксистських праць з історії болгарської мануфактури, включаючи передісторію пролетаріату, з історії землеробства, селянства тощо.

Але це, мабуть, справа наступних років. Те, що вже пророблене болгарськими істориками, зокрема вивчення класової структури болгарського суспільства, аграрних відносин, розвиток мануфактурного виробництва, початковий етап у формуванні болгарської буржуазії тощо, безперечно сприятиме дальшій успішній розробці соціально-економічних проблем переходу від феодалізму до капіталізму.

Поряд з успіхами, досягнутими болгарськими істориками, закономірно виявилися і певні прогалини. Так, ще лише належить розробити такі складні проблеми, як створення болгарської нації, становище мануфактурних і фабричних робітників, а також різних категорій селянства, їх ролі в економіці сільського господарства та деякі інші. Дискусії і суперечки з таких корінних проблем, як час переходу від феодалізму до капіталізму, ступінь капіталістичного розвитку Болгарії і первісне нагромадження капіталу поки ще не привели до єдності поглядів. Внаслідок цього одні автори готові дещо перебільшити ступінь і темпи капіталістичного розвитку Болгарії, а інші, навпаки, всіляко їх применшують. Нам здається, що це відбувається внаслідок того, що методика, на якій базується вивчення цих питань, не завжди буває достатньо чіткою. Болгарські історики, на жаль, не використовують розроблене В. І. Леніним поняття капіталістичного укладу¹⁰⁶. Запровадження його дозволило б більш точно диференціювати появу перших капіталістичних елементів, формування й розвиток капіталістичного укладу в надрах феодального суспільства і, нарешті, перетворення останнього у нову соціально-економічну формацію. Далі, досить важливим і плідним є (поряд з поглибленим вивченням розвитку Болгарії в системі турецького феодалізму) більш повне використання історико-порівняльного методу для багатьох важливих процесів болгарської історії. Зіставлення, наприклад, первісного нагромадження капіталу в Болгарії з такими ж процесами в країнах Західної Європи і Росії може дати новий матеріал для вирішення проблем національної історії.

Не має сумніву, що в найближчі роки історична наука в Болгарії зможе вирішити ще нерозв'язані проблеми соціально-економічної історії. Переконливим доказом тому є значні успіхи, які досягнуті болгарськими істориками в оволодінні марксистсько-ленінською методологією і творчим застосуванням її до вивчення болгарського історичного процесу.

¹⁰⁶ Про це поняття у В. І. Леніна див. статтю: В. К. Яцунский. Ленин как историк-экономист. «Известия АН СССР», серия истории и философии, 1949, т. VI, № 1.

**СОВРЕМЕННАЯ БОЛГАРСКАЯ МАРКСИСТСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ
О СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ БОЛГАРИИ
В ЭПОХУ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ**

Резюме

Болгарские буржуазные историки в силу своей классовой ограниченности и порочности методологических позиций были не в состоянии не только разрешить сложные проблемы социально-экономического развития Болгарии в эпоху Возрождения, но даже поставить их.

Разработка социально-экономических проблем болгарского национального Возрождения была осуществлена в работах Д. Благоева и других болгарских марксистов. Особенно возрос интерес к социально-экономическим проблемам болгарской истории после 9 сентября 1944 г., когда марксистские историки выдвинули на первый план принципиальные вопросы: о классовой структуре болгарского общества, о генезисе капитализма и первоначальном накоплении капитала, об аграрных отношениях в XVIII—XIX вв., о формировании болгарской нации и др.

В решении этих вопросов болгарская историческая наука добилась значительных успехов, но наряду с этим закономерно выявились и определенные пробелы, которые еще предстоит восполнить в ближайшем будущем. Значительные успехи, достигнутые болгарскими историками в овладении марксистско-ленинской методологией и творческом применении ее к изучению болгарского исторического процесса, являются убедительным доказательством того, что историческая наука в Болгарии в самый краткий срок сможет разрешить еще не решенные проблемы социально-экономической истории.

А. І. ЧЕРНІЙ

ЕКОНОМІЧНА ДОПОМОГА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ БОЛГАРІЇ В ПЕРШІ РОКИ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1944—1947 рр.)

Питання економічної допомоги Радянського Союзу народній Болгарії в перші роки соціалістичної революції ще недостатньо висвітлене в радянській історико-економічній літературі. В болгарській історіографії воно розроблено значно повніше. Йому присвячено ряд статей¹, воно глибше розкривається також і в узагальнюючих працях². Але це не дає підстави зробити висновок про те, що це питання досліджене повністю.

Перемога соціалістичної революції мала велике значення для дальшого розвитку і зміцнення дружби болгарського і радянського народів. Яскравим проявом болгаро-радянської дружби є економічна допомога Радянського Союзу Народній Республіці Болгарії.

Головним змістом економічної допомоги нашої країни в перші роки соціалістичної революції в НРБ було якнайшвидше забезпечення розвитку Болгарії по шляху соціалізму. Одна з характерних рис цієї допомоги полягала в тому, що вона була дешевою і технічно першокласною.

Щира допомога Радянського Союзу Болгарії мала різноманітні форми і надавалася різними шляхами. Зовнішня торгівля, надання довгострокового і дешевого кредиту — були головними формами допомоги в перші роки соціалістичної революції в НРБ. Кожна з цих форм економічних зв'язків Болгарії з Радянським Союзом служила в той час єдиній меті — допомогти болгарському народу швидко і успішно справитися з завданням відбудови і розвитку народного господарства.

Для встановлення міцних економічних зв'язків між СРСР і НРБ першорядне значення мали торговельні відносини, які почали поступово налагоджуватися відразу після перемоги революції. Вже на перших торговельних переговорах між Радянським Союзом і новою Болгарією, які відбувалися в Москві на початку листопада 1944 р., була досягнута домовленість про поставку в Болгарію товарів, необхідних для задоволення її господарських потреб³. І вже в кінці 1944 р. Радянський Союз поставив Болгарії товарів на суму 1 млрд. левів⁴.

¹ П. Горанов. Икономическата помощ, оказана от Съветския Съюз за развитието на нашето народно стопанство. «Исторически преглед», кн. 4, 1959; И. Йорданов. Стопанското строителство в НРБ и съветската икономическа помощ. «Трудове на Висшия икономически институт «Карл Маркс». София, 1964, кн. 2 та ін.

² Е. Каменов. Икономическата помощ на Съветския Съюз — решаващ фактор за изграждането на социализма в България. София, 1955.

³ «Изгрев», 1944, 2 ноември.

⁴ А. Н. Киришевская. Отечественный фронт и аграрный вопрос в Болгарии в первый период развития народной демократии (1944—1947 гг.). «Ученые записки Института славяноведения». М., 1952, т. 5, стр. 313.

Перша болгаро-радянська торговельна угода була підписана 14 березня 1945 р. Газета «Работническо дело» писала з цього приводу: «СРСР поставить болгарському народу найнеобхідніші товари, щоб задовольнити його насущні потреби. Договір показує особливу прихильність братнього Радянського Союзу до трудового болгарського народу і влади Вітчизняного фронту, а також велику готовність полегшити процес економічної відбудови країни»⁵.

Народна влада видала спеціальний декрет, який узаконив договір⁶. З метою своєчасного виконання угоди була створена спеціальна рада, функціями якої було контролювати виконання договору, розподіляти товари, що ввозилися, виробити план переробки сировини і виробництва товарів відповідно до потреб і попиту радянського ринку⁷.

Виконання торговельної угоди почалося відразу після її підписання. Уже в кінці березня 1945 р. чорноморські порти Болгарії приймали перші радянські судна з товарами. В 1945 р. Радянський Союз поставив Болгарії 215 тис. т товарів першої необхідності, в тому числі 120 тис. т нафтопродуктів, 73 тис. т металу, 11 тис. т бавовни⁸, 11 800 т хімікатів, 30 830 одиниць сільськогосподарських машин і реманенту, 200 електромоторів та ін.⁹. Крім того, в тому ж році Болгарія одержала 20 тис. т пшениці і 30 тис. т кукурудзи. Загальна вартість товарів, поставлених Радянським Союзом, становила 15 млрд. левів¹⁰. Товарооборот між СРСР і Болгарією в 1945 р. досягнув 28 млрд. левів¹¹.

Характеризуючи велике значення цієї болгаро-радянської угоди для народного господарства країни, газета «Отечествен фронт» писала: «До поставок сировини Радянським Союзом каучукова, текстильна, металургійна та інші галузі промисловості працювали на 12—25% своєї потужності. Після поставок радянської сировини наша промисловість збільшила виробництво в три рази»¹².

Значення і вартість допомоги Радянського Союзу можна повніше оцінити, якщо взяти до уваги ту обставину, що ще тривала Вітчизняна війна, і народна Болгарія, зрозуміло, не могла більше ні від кого одержати товари першої необхідності. Нарешті, радянське народне господарство само мало гостру потребу в цих товарах.

Шира допомога Радянського Союзу ще виразніше видна на фоні важкої економічної спадщини, яку залишив народній владі фашизм. Народне господарство, розорене і розграбоване як фашистською Німеччиною, так і правлячою монархо-фашистською клікою, стояло на краю безодні. Війна перервала економічні зв'язки Болгарії з західними країнами, внаслідок чого припинився ввіз сировини, напівфабрикатів, машин та іншої продукції. Залишившись майже без сировини і палива, промисловість працювала на 15—20% своєї потужності. Найбільш розвинута галузь промисловості — текстильна — давала лише 31,8% від рівня 1939 р., консервна — 54,8%, металообробна — 73,6%¹³. А в цілому промислове виробництво у 1944 р. становило 36% довоєнного рівня¹⁴. На 6 жовтня 1944 р. Дирекція розподілу, в руках якої

⁵ «Работническо дело», 1945, 12 март.

⁶ «Държавен вестник», 1945, 15 октомври.

⁷ «Работническо дело», 1945, 5 април.

⁸ Внешняя торговля стран народной демократии. М., 1955, стр. 262.

⁹ П. Г о р а н о в. Вказ. праця, стор. 67.

¹⁰ К. Л а з а р о в. Стопанската помощ на Съветския Съюз и нейното значение. «Планово стопанство», 1947, кн. 9, стр. 401.

¹¹ «Работническо дело», 1946, 10 май.

¹² «Отечествен фронт», 1945, 15 септември.

¹³ Т. Х р и с т о в. География на промишленоста в България. София, 1962, стр. 33.

¹⁴ П. Г о р а н о в. Вказ. праця, стор. 65.

знаходилося постачання країни товарами першої необхідності, мала в своєму розпорядженні лише 8605 кг шкіри, 403 т цукру (по 70 г на людину), мізерну кількість заліза, сталі, машинного мастила, ні граму каучуку, шерстяного прядива і т. д.¹⁵

Завдяки поставкам Радянського Союзу була забезпечена безперервна робота болгарської промисловості, народ був врятований від голоду. «Торговий договір між братнім Радянським Союзом і Болгарією від 14 березня 1945 р., — констатувалося в передовій статті газети «Работническо дело», — мав вирішальне значення в справі врятування нашого народного господарства від загрожуючої йому катастрофи»¹⁶.

В наступні роки економічна допомога Радянського Союзу Болгарії постійно збільшувалася. В квітні 1946 р. в Москві була підписана додаткова торговельна угода між СРСР і Болгарією, за якою Радянський Союз поставив Болгарії 3 тис. т бавовни і 300 т льону¹⁷.

27 квітня 1946 р. між Радянським Союзом і Болгарією була підписана нова торговельна угода, згідно з якою Радянський Союз поставив Болгарії в 1946 р. в 2,5 раза більше товарів, ніж в попередні роки, в тому числі 89 тис. т чорних металів, 2,1 тис. т кольорових металів, 112,1 тис. т нафтопродуктів, 6,9 тис. т коксу, 22,1 тис. т добрив, 1,3 тис. т каучуку, 11 тис. т бавовни¹⁸, 1 тис. т шерсті, 300 тракторів, жаток та інших сільськогосподарських машин, 500 грузових автомобілей, 9 тис. комплектів автомобільних покришок, 20 тис. велосипедів, 25 тис. т целюлози і паперу, 2 тис. т мідного купоросу, 40 тис. т пшениці та кукурудзи¹⁹, 130 локомотивів і 6 тис. вагонів²⁰, рейки, труби, кабель, залізобетон, електропечі та ін.²¹

«Торговий договір 1946 р., — писала газета «Работническо дело», — є новим серйозним вкладом у зміцнення і розвиток господарських відносин між двома братніми слов'янськими країнами, він вілє новий могутній животворний струмінь в наше господарство і буде одним з головних важелів для його скорішої відбудови, заліковування ран, нанесених фашизмом, і дальшого його розвитку»²².

В 1946 р. Радянський Союз поставив Болгарії товари, загальною вартістю 33 млрд. левів²³, а товарооборот між країнами становив 542 млн. крб., в тому числі експорт СРСР — 335,5 млн. крб., імпорт — 206,5 млн. крб.²⁴. Поставки товарів проводилися по цінах на 20% нижчих, ніж в 1945 р.

Ще більш широкі перспективи для розвитку економічних відносин між Радянським Союзом і Болгарією відкрила угода про товарооборот і платежі від 5 липня 1947 р. Угода передбачала, що обсяг болгаро-радянського обороту визначається щорічними протоколами про взаємні поставки товарів і угодами про поставки Радянським Союзом Болгарії в кредит промислового устаткування. Списки взаємних поставок були визначені на два роки.

На основі цієї угоди Болгарії було поставлено 360 видів товарів, в тому числі 11 тис. т бавовни, 81 тис. т металу, 103 тис. т нафтопродуктів, 200 тракторів, 860 автомашин, велику кількість хімікатів, міне-

¹⁵ «Работническо дело», 1949, 4 декември.

¹⁶ «Работническо дело», 1946, 10 май.

¹⁷ «Работническо дело», 1946, 16 април.

¹⁸ Внешняя торговля СССР с социалистическими странами. М., 1957, стр. 154.

¹⁹ «Работническо дело», 1946, 10 май.

²⁰ «Транспортен глас», 1947, 28 януари.

²¹ «Работническо дело», 1946, 8 май.

²² Там же.

²³ К. Л а з а р о в. Вказ. праця, стор. 401.

²⁴ Внешняя торговля СССР с социалистическими странами. М., 1957, стр. 151.

ральних добрив, сільськогосподарських машин²⁵. Завдяки допомозі Радянського Союзу було відбудовано 72 і підготовлено до пуску 42 підприємства.

За три роки (1945—1947 рр.) Радянський Союз поставив Болгарії 329 тис. т нафтопродуктів, 217 тис. т чорних і кольорових металів, 33 тис. т сировини для текстильної промисловості, 74 600 т целюлози і паперу, 36 100 т каучуку, 74 712 т гумових виробів, 42 800 т мінеральних добрив, 34 800 т хімікатів, 2020 штук моторів, автомашин, тракторів, різне устаткування вартістю в 1,7 млрд. левів²⁶.

За період 1945—1947 рр. доля Радянського Союзу в усьому зовнішньоторговому обороті Болгарії була найбільшою — 90% в 1945 р., 74,5% в 1946 р. і 55,9% в 1947 р. На Радянський Союз припадало в 1945 р 79,6%, в 1946 р. — 82%, в 1947 — 60,6% всього болгарського імпорту і відповідно 95%, 66% і 51% болгарського експорту. Тенденція зменшення частки Радянського Союзу в зовнішньоторговому обороті Болгарії — відносна. Вона є наслідком розширення товарообміну Болгарії з другими країнами соціалістичного табору. Абсолютні ж розміри товарообороту НРБ і СРСР постійно зростали, досягнувши 147% в 1946 р. і 157% в 1947 р. в порівнянні з 1945 р.²⁷

В цілому за період 1945—1948 рр. Радянський Союз поставив Болгарії промислової сировини на 2 млрд. левів, металу на 20 млрд., нафти і нафтопродуктів на 5 млрд., кольорових металів на 2,5 млрд., сільськогосподарських машин на 1,5 млрд., хімікатів на 1 млрд., кабелю і дроту на 1,5 млрд., каучуку і гумових виробів на 1 млрд., паперу і целюлози на 3 млрд. левів²⁸. Тільки на основі торговельних угод Радянський Союз поставив Болгарії в ці роки найнеобхідніших товарів на 41 977 500 тис. левів, що становило понад 58% всіх капіталовкладень за період 1947—1948 рр.²⁹. Завдяки цьому болгарська національна промисловість досягла і перевершила довоєнний рівень.

Важливою особливістю експорту Радянського Союзу в Болгарію було те, що радянські товари насамперед являли собою засоби виробництва і, отже, сприяли розширенню виробництва. В Болгарію ввозилися такі товари, які дійсно були необхідні для відбудови і розвитку її народного господарства. В торгівлі між обома країнами не існувало і не існує заборонених для ввозу і вивозу товарів, як це широко практикується не тільки в торгівлі між капіталістичними і соціалістичними країнами, а й між самими капіталістичними країнами.

Товарообмін між Радянським Союзом і Болгарією мав плановий характер. Ритмічне виконання плану експорту та імпорту давало можливість зберегти плановість і ритмічність на виробництві, будівництві і на транспорті.

Економічна допомога Радянського Союзу Болгарії в ті роки виражалася також у тому, що продукція болгарської промисловості і сільського господарства знаходила повний збут в Радянському Союзі по чітко визначеним і справедливим цінам. В цьому, полягає ще одна корінна відмінність болгарського експорту в Радянський Союз після перемоги революції від болгарського експорту в фашистську Німеччину, яка для ряду товарів не тільки не могла, але і не хотіла забезпе-

²⁵ «Отечествен фронт», 1948, 18 март.

²⁶ «Работническо дело», 1948, 27 март.

²⁷ П. Г о р а н о в. Вказ. праця, стор 72.

²⁸ «Работническо дело», 1950, 18 септември.

²⁹ Ш. В о л о д а р с к и й. Советско-болгарские отношения в период становления народной демократии и строительства основ социализма в Болгарии (1944—1952). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. М., 1956, стр. 17.

чити ринок, внаслідок чого Болгарія змушена була продавати свої товари по дуже низьким цінам, що вело до розорення виробників.

І таким чином, зовнішня торгівля Болгарії з Радянським Союзом в перші роки соціалістичної революції являла собою торгіві відносини, які будувалися на об'єктивних економічних законах соціалізму. З засобу експлуатації і пограбування країни при капіталізмі зовнішня торгівля тепер перетворилася в безкорисливу допомогу одного народу іншому, в могутній фактор будівництва соціалізму.

Економічна допомога Радянського Союзу Болгарії виражалася також в наданні різних видів кредиту. Так, згідно з болгаро-радянською угодою від 5 липня 1947 р. Болгарія одержала довгостроковий кредит в розмірі 25 млн. доларів.

23 серпня 1947 р. була підписана ще одна болгаро-радянська угода про надання Болгарії 123,5 млн. крб. кредиту. Це дало можливість болгарському уряду одержати з Радянського Союзу додаткову кількість машин і комплексного устаткування, необхідних для будівництва промислових об'єктів³⁰. За цією угодою Радянський Союз поставив устаткування для заводу мінеральних добрив, електростанції та установки по напівкоксованню вугілля, а також надав технічну допомогу в зв'язку з будівництвом цих підприємств³¹. Крім того, Болгарія одержала додатковий кредит в розмірі 26,5 млн. крб. для покриття пасивного сальдо в товарообороті з СРСР³². Надані Радянським Союзом кредити відіграли вирішальну роль у поліпшенні торгового балансу країни.

Буржуазній Болгарії капіталісти західних держав теж надавали кредити з метою викачати якомога більше доходів з неї. Так, з 1888 р. по 1938 р. Болгарія одержала позику в розмірі 40 млрд. левів, а виплатила за цю допомогу в п'ять разів більше — 212 млрд. левів³³. Іноземний капітал одержувала з країни щорічно 2 млрд. левів чистого доходу.

Кредити, надані Радянським Союзом Народній Республіці Болгарії, були формою соціалістичної взаємодопомоги, засобом дальшого розвитку і піднесення її економіки, сприяли прискоренню соціалістичного будівництва.

Велику економічну допомогу одержала Болгарія також шляхом науково-технічного співробітництва з Радянським Союзом, яке розпочалося відразу після перемоги революції, але особливий розвиток одержало після укладення в 1948 р. угоди про науково-технічну допомогу між двома країнами.

Так, разом з угодою від 5 липня 1947 р. була підписана угода про технічну допомогу Радянського Союзу Болгарії, яка надавалася в формі консультацій і допомоги в роботі науково-дослідних інститутів, в підготовці болгарських спеціалістів в радянських вузах³⁴.

Однією з форм науково-технічної допомоги Радянського Союзу Болгарії було відвідування Болгарії радянськими передовиками промисловості і сільського господарства, технічними спеціалістами, видатними вченими, обмін делегаціями і встановлення тісних зв'язків між болгарськими професійними спілками і профспілками Радянського Союзу, а також використання болгарським робітничим класом передового досвіду радянських робітників у відбудові народного господарства. Віддаючи належне значенню цього досвіду, ЦК Загальної робітничої професійної спілки в листі від 11 квітня 1945 р. на адресу Централь-

³⁰ П. Г о р а н о в. Вказ. праця, стор. 76.

³¹ «Работническо дело», 1947, 2 септември; «Правда», 2 вересня 1947 р.

³² П. Г о р а н о в. Вказ. праця, стор. 76.

³³ К. Л а з а р о в. Вказ. праця, стор. 400.

³⁴ «Работническо дело», 1947, 14 юли.

ної Ради ВЦРПС відзначав: «Ми вчимося на вашому великому прикладі і досвіді. Ми вчимося і надалі. Будемо вчитися на методах роботи ваших ударників і стахановців»³⁵.

Запозичення передового досвіду радянських трудящих болгарськими робітниками відбувалося насамперед через встановлення тісних контактів між профспілками Болгарії і СРСР. Делегації радянських профспілок побували на Першому з'їзді Загальної робітничої професійної спілки Болгарії, на перших з'їздах профспілок робітників харчової промисловості і взуттєвників у 1945 р.

В свою чергу представники болгарських профспілок неодноразово бували в Радянському Союзі. Перша їх делегація в складі 10 чоловік гостювала в нашій країні з 28 квітня по 22 травня 1945 р. Вона ознайомилася з трудовою діяльністю радянських робітників і роботою профспілок, побачила організацію виробничого процесу на багатьох підприємствах Москви та Ленінграда.

Восени 1946 р. Радянський Союз відвідали представники професійної спілки поліграфістів Болгарії. Вони ознайомилися з рядом підприємств поліграфії, роботою профорганізацій поліграфічної промисловості.

Обмін делегаціями, без сумніву, позитивно впливав на трудову діяльність болгарського робітничого класу. А це в свою чергу вело до поліпшення роботи всіх галузей промисловості.

Формою здійснення науково-технічного співробітництва між СРСР і Болгарією були двосторонні відрядження спеціалістів. Наприклад, восени 1946 р. в Болгарії протягом місяця перебувала група радянських спеціалістів на чолі з тов. В. Марковим. Вони брали участь у розробці плану поліпшення роботи і розширення сітки болгарських залізниць. За надану допомогу радянські спеціалісти були нагороджені болгарськими орденами³⁶.

Протягом 1945—1946 рр. в Болгарії працювало декілька груп радянських геологів, які допомагали болгарським геологам вести розвідувальні роботи по виявленню покладів природних багатств³⁷.

В успіх соціалістичного будівництва в Народній Республіці Болгарії внесли свій вклад і кращі представники робітничого класу Радянського Союзу, які охоче ділилися з болгарськими трудящими своїм багатим виробничим досвідом і тим самим допомагали їм скоротити шлях до видатних трудових успіхів.

В 1947 р. два місяці в Болгарії працював знатний шахтар Підмосковного басейну Герой Соціалістичної Праці Л. Борискін, який входив в групу радянських спеціалістів під керівництвом П. Шевченка. Л. Борискін знайомив своїх колег з багатозабійною системою видобутку вугілля і навчив їх своїм методам праці. Працюючи на шахті, він протягом тижня виконав норму на 900%, довівши на практиці перевагу радянських методів праці.

Болгарські шахтарі швидко опанували метод Л. Борискіна. Ініціатором багатозабійної системи на шахтах став молодий гірник А. Русимов. 21 серпня 1947 р. він першим самостійно вирубав 27,5 т вугілля при нормі 3 т. Його почин підхопили Д. Стонев, Л. Мілев, Г. Станков та інші шахтарі. Незабаром молоді гірники шахти «Попов дол» створили бригаду «Молода гвардія», яка стала колективним пропагандистом багатозабійної системи і виконала дворічний план на 250%. Ініціа-

³⁵ А. И. Доронченков. Из истории интернациональных связей профсоюзов Болгарии и СССР (1944—1946). «Ученые записки Великолукского государственного педагогического института», вып. 24, 1964, стр. 108.

³⁶ «Отечествен фронт», 1946, 18 октомври и 22 ноември.

³⁷ «Отечествен фронт», 1946, 3 декември.

тива молодих шахтарів сприяла підготовці корінного перелому в гірничому виробництві³⁸.

Великого значення в ці роки набуло також використання болгарським трудовим селянством передового досвіду соціалістичної перебудови сільського господарства в Радянському Союзі. З цією метою Болгарію неодноразово відвідували радянські передовики сільського господарства, технічні працівники, видатні вчені-біологи, а також відбувався обмін сільськогосподарськими делегаціями. Так, наприклад, на Першому установчому з'їзді Загальної землеробської професійної спілки, який відбувався 1—3 грудня 1946 р., радянську делегацію очолював відомий вчений-біолог академік М. В. Цицин, який розповів на з'їзді про успіхи радянської біологічної науки і практичне застосування її³⁹.

Радянський народ також гостинно прийняв посланців дружньої Болгарії. Наприклад, восени 1947 р. тривалий час в Радянському Союзі гостювала велика делегація болгарських трудящих. Вона відвідала найбільший в Радянському Союзі радгосп по вирощуванню винограду поблизу Анапи на Чорному морі, де знайомилася з новою технікою і передовими методами праці на виноградних плантаціях. Посланці братнього народу побували в Краснодарському Всесоюзному науководослідному інституті по вирощуванню тютюну і махорки, де працював відомий болгарський вчений Дончо Костов, відвідали дослідну станцію по вирощуванню овочів і винограду, а також Кубанську дослідну станцію олійних і сухостійких рослин, де їм були показані нові сухостійкі сорти соняшника і кукурудзи. Делегація побувала також на полях багатьох радгоспів і колгоспів.

Використання болгарським селянством досвіду соціалістичної перебудови сільського господарства в Радянському Союзі відіграло велику роль у розвитку сільського господарства Болгарії по соціалістичному шляху.

Таким чином, всім своїм змістом і конкретними формами прояву економічна допомога Радянського Союзу сприяла розгортанню продуктивних сил країни і зміцненню соціалістичного сектору в усіх галузях народного господарства. Завдяки економічній допомозі Радянського Союзу в перші роки соціалістичної революції Болгарія в найкоротші строки змогла добитися значних успіхів у будівництві власної важкої промисловості і в кооперуванні сільського господарства. Економічне співробітництво Болгарії з Радянським Союзом зміцнило базу народно-демократичної влади і сприяло зростанню економічної незалежності Болгарії.

³⁸ А. И. Доронченков. К истории болгарского рабочего класса и его интернациональных связей с трудящимися СССР (1947—1952). «Славянские исследования», Лениздат, 1966, стр. 206.

³⁹ «Отечествен фронт», 1946, 1, 3, 8 декабря.

БОРОТЬБА ЗАКАРПАТСЬКОЇ КРАЙОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ КПЧ ЗА СТВОРЕННЯ ЄДИНОГО ФРОНТУ ТРУДЯЩИХ В 1933 р.

Питання боротьби комуністів за згуртування пролетаріату, трудящих та демократично настроєної частини населення на основі спільної політичної платформи завжди було в центрі уваги міжнародного комуністичного руху. Особливо актуальною ця проблема стала в наш час, коли світова реакція, посилюючи наступ на ідеологічному фронті проти основних принципів комунізму, намагається вбити клин між комуністичною партією та іншими демократичними організаціями, щоб ізолювати комуністів від народних мас.

Опортуністичні елементи в Чехословаччині сьогодні роблять спроби прикрасити 20-річний період буржуазної республіки, прагнуть применшити величезні заслуги КПЧ в боротьбі за інтереси трудящих проти влади капіталу, загрози фашизму і війни.

Однак успіхи в боротьбі проти капіталу, яких трудящі маси під керівництвом КПЧ домоглися в період світової економічної кризи та в наступні роки, викривають фальш таких тверджень опортуністів. Значний вклад в досягнення цих успіхів внесла і Закарпатська крайова комуністична організація — складова частина КПЧ.

В основі боротьби робітничого класу проти капіталістичного гніту лежав один з найвипробуваніших засобів марксистсько-ленінської партії — тактика єдиного фронту трудящих, творцем якої був В. І. Ленін¹.

Необхідною умовою творчого застосування положень тактики і політики єдиного фронту В. І. Ленін вважав викриття комуністами як правого ревізіонізму, так і лівосектантського доктринерства.

Саме ленінське розуміння тактики і політики єдиного фронту було тим критерієм, за допомогою якого КПЧ визначала помилки правоопортуністичного і лівосектантського характеру та вела боротьбу з ними. Ленінська інтерпретація основних принципів цього вчення дала в руки комуністам гостру зброю в боротьбі за правильне, творче застосування його в умовах Чехословаччини і, зокрема, в умовах Закарпаття в найскладніший період їх історії.

Складність цього періоду пояснюється тим, що з початку 1933 р. (час перемоги фашизму в Німеччині) і до літа 1934 р. процес пошуків нової політичної лінії в КПЧ гостро зіткнувся з правоопортуністичними і лівосектантськими тенденціями всередині робітничого і комуністичного руху країни. Яскравим доказом цього є документи VIII пленуму КПЧ та виступи членів чехословацької делегації на XIII пленумі Виконкому Комуністичного Інтернаціоналу. В діяльності Закарпатської Крайової

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 431; В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 45, стор. 131.

організації КПЧ, як в дзеркалі відбилась вся складність цього процесу, хоч для Закарпаття була характерна певна специфічність, в якій відбувалась революційна боротьба трудящих. Уроки боротьби цієї, як і інших комуністичних організацій Чехословаччини, підготували ґрунт для вироблення в КПЧ політичної лінії, що відповідала новим умовам.

В радянській історіографії боротьба Закарпатської Крайової організації КПЧ за створення єдиного фронту трудящих вивчена ще недостатньо.

Завданням цієї статті є спроба показати, як комуністи краю в 1933 р., незважаючи на неймовірні труднощі політичного та економічного характеру, на основі лєнінського вчення про єдиний фронт організували трудящих проти наступу капіталу, небезпеки фашизму і війни.

Після перемоги фашизму в Німеччині активізували підривно діяльність фашистські і профашистські партії в Чехословаччині. Посилився наступ капіталу на права трудящих. На Закарпатті посилила діяльність п'ята колона — Угорська національна і Християнсько-соціалістична партії, а також окремі партії української буржуазії — Автономно-землеробський союз (АЗС), а згодом і так звана Руська народна автономна партія (РНАП), які розпалювали сепаратистський рух на користь профашистської Угорщини. Загроза фашизму всередині країни тісно перепліталась з воєнною небезпекою з боку гітлерівської Німеччини, Польщі та хортистської Угорщини, які висували територіальні претензії до Чехословаччини. Зокрема, хортістська Угорщина прагнула загарбати Закарпаття і Південну Словаччину.

Загроза фашизму і небезпека втрати національної незалежності для чеського і словацького народів, посилений наступ капіталу на економічні інтереси та політичні права трудящих викликали хвилю антифашистських, антимилітаристських та антикапіталістичних виступів у країні. Пролетаріат і всі трудящі Чехословаччини були сповнені рішучістю стати на захист демократичних свобод і не допустити повторення в Чехословаччині трагедії німецького народу, відвернути небезпеку війни, а в разі потреби — взяти участь у захисті батьківщини. Отже, створився реальний ґрунт для єдності дій трудящих проти спільної небезпеки.

Керівником і єдиним послідовним борцем проти загрози фашизму та війни за соціальне та національне визволення трудящих країни була Комуністична партія Чехословаччини. Разом з тим небезпека з боку фашистської реакції примусила й інші демократичні сили, в першу чергу соціалістичні партії, зайняти більш-менш чітку позицію щодо цієї загрози. Починаючи з 1933 р., позиції соціалістичних партій щодо фашизму і анексії Чехословаччини почали сходитися з позицією КПЧ². Найближче до КПЧ стояли ліві сили соціалістичних партій, головним чином, рядові члени в низових організаціях. Вони найбільше прагнули до єдності дій з комуністами проти спільного ворога. Терор в Німеччині, посилення труднощів всередині країни сприяли диференціації в соціалістичних партіях на користь лівого крила, що в свою чергу збільшувало реальність єдиного фронту трудящих Чехословаччини.

Особливо сприятливі умови для єдиного фронту створились на Закарпатті. Це обумовлювалось більш важким соціальним гнітом, що поєднувався тут з національним поневоленням. Наявність напівколоніального режиму, подвійного гніту настільки загострила класові і національні суперечності, що місцеві організації соціалістичних партій, щоб не втратити впливу серед трудящих, змушені були бути більш радикальними, ніж соціалістичні організації в чеських землях. Цьому

² Газ. «Вперед», 1 квітня, 1 червня 1933, 1 травня 1934 р.

сприяла і та обставина, що керівництво соціалістичних партій в центральному уряді ділило владу з аграріями, а на Закарпатті аграрна партія була повновладним господарем. Внаслідок цього крайові соціалістичні організації фактично перебували в опозиції до місцевих органів самоврядування. Разом з тим комуністи Закарпаття мали більший вплив на маси, ніж соціал-демократи, в той час як в чеських областях переважав вплив соціалістичних партій.

В Чехословаччині, де більшість пролетаріату належала до різних масових організацій, які перебували під впливом Комуністичної і соціалістичної партій та реформістських організацій, успіх боротьби за єдиний фронт трудящих залежав у першу чергу від готовності цих партій і організацій об'єднатися і виступити проти фашизму і реакції.

В боротьбі за створення єдиного антифашистського фронту КПЧ і Крайова комуністична організація Закарпаття опирались на чималий позитивний досвід, який вони набули в процесі революційного руху трудящих проти соціального і національного гніту, зокрема в роки світової економічної кризи.

Перемога фашизму в Німеччині зробила рішучий поштовх до створення єдиного фронту в Чехословаччині і на Закарпатті. КПЧ найпослідовніше висловила рішучу готовність трудящих боротися проти фашизму. «Ми, комуністи Чехословаччини, — говорив тоді К. Готвальд, — усвідомлюємо нашу міжнародну відповідальність. Оточені фашистськими державами, ми зробимо все, щоб хвилі фашизму не поглинули Чехословаччину, щоб Чехословаччина стала bastionом проти фашизму і війни в Центральній Європі. Ми відчуваємо себе тісно зв'язаними з пролетаріатом Німеччини, Австрії, Угорщини, Польщі і особливо з нашою героїчною братерською німецькою партією і її вождем — нашим Тельманом! Їх справа — наша справа, їх боротьба — наша боротьба»³. Завдяки інтернаціональній солідарності чехословацького пролетаріату, тисячі німецьких комуністів та інших антифашистів знайшли притулок в Чехословаччині.

На початку 1933 р. по всій країні прокотились антифашистські демонстрації солідарності з німецьким пролетаріатом⁴. Багато антифашистських зборів, мітингів, страйків, організованих комуністами, проходило під лозунгами «Геть фашизм в Німеччині та Чехословаччині!», «За хліб і працю!» та ін. В лютому 1933 р. антифашистські збори відбулись в Ужгороді, Мукачевому, Хусті. На окружних антифашистських конференціях обирались органи єдиного фронту трудящих — антифашистські комітети⁵, які стали співробітничати з єдинофронтовими комітетами дій, створеними раніше переважно на спільній платформі, що визначала економічні вимоги трудящих.

Класова боротьба трудящих краю уже на початку 1933 р. набрала яскраво вираженого антифашистського характеру. Це підтвердили і масові виступи безробітних, які відбулися 2 березня 1933 р. по всій країні, в тому числі й на Закарпатті. Під керівництвом комуністів в Береговому, Волівці, Іршаві та ряді інших міст краю відбулись могутні демонстрації. Їх учасники протестували не тільки проти голоду і безробіття, а й виявляли гарячу солідарність з пролетаріатом Німеччини, висували вимоги єдності робітничого класу країни. Дуже важливим є той факт, що в антифашистських виступах поряд з комуністами брали участь рядові члени соціалістичних партій, а також безпартійні⁶. Прав-

³ K. Gottwald. Ausgewählte Reden und Aufsätze, Berlin, 1955, стор. 178.

⁴ Газ. «Rude právo», 8, 9, 25 лютого 1933 р.

⁵ Державний Архів Закарпатської області (далі — ДАЗО), ф. 2, оп. 2, спр. 475, арк. 65—66; спр. 309, арк. 34—35.

⁶ Газ. «Rude právo», 19 березня 1933 р.

да, виступ рядових членів соціалістичних партій і організацій спільно з комуністами не був санкціонований керівництвом, навпаки, він суворо заборонявся. Але безробіття, труднощі економічного характеру, наступ реакції на політичні права, обурення фашизмом ламали всі перешкоди на шляху до об'єднання робітничого класу і трудящих країни. Це був єдиний фронт трудящих, створений знизу. Він на основі об'єктивно існуючих факторів відображав прагнення робітничого класу, роз'єданого реформістською політикою соціалістичних партій країни, до спільної боротьби проти ворога. Разом з тим єдиний фронт знизу мав і свої негативні сторони. Він мав епізодичний характер і не завжди закріплювався організаційно створенням постійно діючих єдиногофронтних органів.

Визначною подією на шляху подолання цієї перешкоди було звернення Виконкому Комуністичного Інтернаціоналу від 5 березня 1933 р. до секцій Комінтерну, в якому пропонувалось створити єдиний фронт в національних масштабах не тільки знизу, а й зверху, з керівництвом соціалістичних партій. В основу спільних дій Комінтерн радив покласти найбільш невідкладні економічні і політичні вимоги, спільну боротьбу трудящих проти небезпеки фашизму і війни. ВККІ пропонував своїм секціям створювати єдиногофронтні комітети дії на заводах, фабриках, біржах праці, в робітничих кварталах і, що дуже важливо, радив на час спільної боротьби відмовлятися від загострення полеміки з соціал-демократичними організаціями⁷. 12 березня 1933 р. VII пленум ЦК КПЧ прийняв спеціальну постанову по цьому питанню⁸, а ще через 2 дні звернувся до керівництва соціалістичних партій країни з пропозицією про створення єдиного фронту на платформі солідарності з німецькими антифашистами, спільних дій проти чеських і німецьких фашистських партій, захисту політичних прав робітничого класу, проти зменшення допомоги безробітним, за організацію боротьби селян проти податкового гніту тощо. Було висунуто гасла: «Ні робітника із заводу, ні геллера із заробітної плати!», «Взяти від багатих — дати бідним!»⁹. Пропозиція захисту демократичних свобод була новою важливою сходинкою в єдиногофронтній діяльності чехословацьких комуністів. В попередні роки основою спільних вимог комуністи ставили переважно економічні вимоги. Тепер же на перший план висувались часткові політичні вимоги. Все це мало велике значення для консолідації антифашистських сил країни.

Звернення Комуністичного Інтернаціоналу та пропозиція ЦК КПЧ від 14 березня 1933 р. дали великі позитивні наслідки. Ще до відповіді керівництва соціалістичних партій рядові соціал-демократи проти волі лідерів висловлювали свою згоду діяти спільно з комуністами. З сотень заводів вони надсилали листи до ЦК КПЧ¹⁰. Рух був настільки сильним, що викликав кризу в чехословацькій соціал-демократії.

Перспектива єдиного фронту комуністів з соціалістами налякала аграрну буржуазію, яка через свою пресу розпочала кампанію тиску на своїх партнерів по уряду. Вона загрожувала, що коли соціал-демократія об'єднається з Комінтерном, то це приведе до автоматичного виключення її з уряду¹¹. Праве крило соціалістичних партій також було налякане прагненням рядових членів до єдності дій з комуністами. Це і обумовило негативну відповідь керівництва соціалістичних партій на

⁷ «Za chleb, práci, půdu a svobodu». Sb. dok. Praha, 1955, стр. 382.

⁸ «Rozvířme veliký zápas za sjednocení dělnictva proti fašismu, hladu a válce». Praha, 1933, стр. 19—47.

⁹ Газ. «Rude právo», 16 березня 1933 р.

¹⁰ «Příspěvky k dějinám KSČ» № 1, 1966, стр. 82.

¹¹ Там же.

пропозицію КПЧ. Воно відхилило пропозиції чехословацьких комуністів. 28 березня 1933 р. проти єдиного фронту з комуністами виступив і Закарпатський крайовий комітет соціал-демократії¹².

Головною причиною відмови була безпринципна поведінка керівництва соціалістичних партій, яке тривалий час співробітничало в уряді з буржуазією. Відкидаючи пропозицію комуністів, Центральний орган соціал-демократії газета «Право ліду» 17 березня 1933 р. писала: «Соціал-демократам не досить, що КПЧ виявила готовність в процесі спільних боїв з соціал-демократами не нападати в пресі на соціал-демократичну партію, тому що найважливішою передумовою спільної боротьби є те, чи готова КПЧ відмовитись від своєї антидержавності, свого принципу диктатури пролетаріату». Висуваючи цю вимогу, керівництво соціал-демократичної партії не могло не знати, що на єдність дій з ними ціною такої поступки комуністи Чехословаччини ніколи не підуть.

В зв'язку з саботажем правих реформістських вождів єдиного фронту зверху КПЧ організувала в 1933 р. ряд антифашистських виступів на основі єдності дій знизу. Значна частина рядових членів соціалістичних партій, а інколи і низових організацій, незважаючи на суворий наказ своїх керівних центрів не приєднувались до створюваного комуністами єдиного антифашистського фронту трудящих, відгукнулася на звернення КПЧ¹³. В квітні 1933 р. на Закарпатті в спільних конференціях і зборах брала участь разом з комуністами велика кількість рядових членів соціал-демократичних, а також буржуазних партій. Вони обирали органи єдиного фронту, приймали спільні резолюції протесту, які надсилались на адресу вищих урядових інстанцій. В цих резолюціях-протестах уміло поєднувались часткові вимоги економічного характеру з вимогами боротьби проти фашистської небезпеки і війни, на захист Радянського Союзу. Під такими вимогами КПЧ провела і першотравневі свята, в яких на Закарпатті взяло участь 30 тис. трудящих краю¹⁴.

КПЧ і Комуністична організація Закарпаття успішно застосовували тактику єдиного фронту і в організації боротьби трудящих проти так званого закону про надзвичайні повноваження уряду, прийнятого в червні 1933 р. Цим законом, у схваленні якого в національних зборах взяли участь соціалістичні партії, уряду надавалось право затверджувати різного роду розпорядження, додатки до старих законів без згоди парламенту. 28 червня був схвалений закон про парламентські правила¹⁵. Цим законом голові Національних Зборів надавалось право позбавляти слова депутатів парламенту, виводити їх із залу засідань за «крамольні» виступи, відбирати від них «дієтичні дотації», навіть позбавляти депутатських мандатів. Закон 28 червня був спрямований в першу чергу проти депутатів-комуністів. Декретом від 10 липня¹⁶ посилювався так званий закон про охорону республіки від 1923 р. На основі цього декрету, згідно з яким уряду давались більш широкі права щодо введення надзвичайного воєнного стану в країні, власті активізували наступ на революційну пресу. Так, з квітня 1933 р. до початку 1934 р. в країні було заборонено понад 40 комуністичних газет і журналів. Серед них були «Карпатська правда» та інші газети комуністичної орга-

¹² ДАЗО, ф. 2, оп. 1, спр. 32, арк. 20; спр. 42, арк. 1.

¹³ Státní Ústřední Archiv (далі — SUA) PMR, zs 249/6—9, č. j. 2002; «Rude právo», 21, 29 березня, 1933; «Na obranu republiky proti fašizmu a válce», Sb. dok. Praha, 1955, стор. 84.

¹⁴ ДАЗО, ф. 2, оп. 2, спр. 310, арк. 116; опр. 313, арк. 17.

¹⁵ Sbírka zákonu a nařízení, roč 1933, částka 40, č. 108.

¹⁶ Sbírka zákonu a nařízení, roč 1933, částka 44, č. 124.

нізації Закарпаття¹⁷. Закон від 12 липня про «зміну порядку в сільських виборах» був спрямований на обмеження впливу комуністичної партії на сільське населення й порушував найелементарніші політичні права трудящих. Згідно з цим законом сільські вибори були відкладені на два роки, а старости сіл після виборів підлягали затвердженню Земським урядом. В 1933 р. на основі цього закону 88 сільських старост—комуністів краю не були затверджені Земським урядом на своїх посадах¹⁸. Прийнятий в цьому ж році закон про переслідування за антидержавну діяльність службовців та деяких інших осіб¹⁹ був спрямований як проти комуністів, так і проти революційної частини трудящих. Тільки за 5 місяців 1933 р. на Закарпатті було засуджено до тюремного ув'язнення 100 комуністів. В тюрмах перебували керівники Крайової комуністичної організації — І. Локота, О. Кліма, С. Габерман та багато інших. За один тільки 1933 р. на Закарпатті за участь у революційному русі було засуджено 313 трудящих, 30 поранено і одного вбито в сутичках з поліцією і жандармерією²⁰.

КПЧ розгорнула активну діяльність проти закону про надзвичайні повноваження уряду. Вона звернулася до всіх робітників взяти участь у спільних виступах протесту. «Друзі, — говорилось у червневому зверненні ЦК КПЧ до робітників, які перебували під впливом соціал-демократичної і народно-соціалістичної партій, — згадайте, як була встановлена ворожа гітлерівська диктатура в Німеччині, не допустіть, щоб це повторилось і у нас. Геть з законом про надзвичайні повноваження уряду! Геть із фашизмом!»²¹.

Робітники і трудящі сіл Закарпаття негайно відгукнулись на це звернення. Вони рішуче виступили з масовими протестами проти закону про надзвичайні повноваження уряду. 11 червня в містах Мукачевому і Хусті, в селах Сокирниці, Варійові і Оросі в зборах протесту взяло участь 2200 робітників і трудящих селян, які належали до різних партій, в тому числі і до буржуазних²². В червні робітники друкарень країни провели 24-годинний страйк протесту. 27 липня загальнодержавний страйк проти наміру уряду зменшити допомогу безробітним провели будівельні робітники. Активну участь в цих страйках взяли і трудящі Закарпаття²³.

Спільний виступ робітників і більшості трудящих країни примусив уряд тимчасово відступити. Запровадження заходів про зменшення допомоги безробітним на основі закону про надзвичайні повноваження уряду було відкладено з 1 серпня на 15 вересня²⁴. 14 вересня знову прокотилась хвиля одноденних страйків протесту проти наміру уряду. В страйках брали участь 22 підприємства Мукачєвого, робітники Берегового і Ужгорода. В Мукачевому до робітників приєдналися 250 торговців, які на знак протесту зачинили свої крамниці²⁵. У вересні і жовтні кампанія проти зменшення допомоги безробітним розгорнулася з новою силою.

Зміст єдинофронтових дій був надзвичайно різномірним. На нашу думку, боротьба трудящих різних політичних напрямків за захист

¹⁷ K. Gottwald. Spisy. sv. VI, Bratislava 1953, стор. 29; зб. «Полум'яне слово», Ужгород, 1957, стор. 37.

¹⁸ Газ. «Голос життя», 5 вересня 1933 р.

¹⁹ Sbirka zákonu a nařízení, roč 1933, částka 48, č. 147.

²⁰ ДАЗО, ф. 2, оп. 1, спр. 189, арк. 198; газ. «Rude právo», 3 листопада 1933 р.

²¹ ДАЗО, ф. 2, оп. 2, спр. 372, арк. 74—76, 77.

²² Газ. «Голос життя», 18 червня 1933 р.

²³ ДАЗО, ф. 2, оп. 2, спр. 311, арк. 122, 124; газ. «Працююча молодь», 6 серпня 1933 р.

²⁴ SUA, Praha, PMR, zs. 381, č. j. 3877/33, kr. 191.

²⁵ ДАЗО, ф. 2, оп. 2, спр. 373, арк. 99.

КПЧ, яка спалахнула весною і восени 1933 р., займає серед них найвищезначніше місце. Ця боротьба обумовлювалась тим, що в 1933 р. буржуазний уряд здійснив ряд заходів, які, по суті, вели до заборони Комуністичної партії. Ще в лютому 1933 р. поліція одержала наказ відповідних органів чинити всілякі перешкоди комуністичним організаціям у скликанні зборів, посилити нагляд за Комуністичною партією. В травні МВС встановило особливий нагляд за комуністичним рухом²⁶. На захист Комуністичної партії стали не тільки комуністи, але й рядові члени соціалістичних партій та організацій. Були випадки, коли на захист КПЧ одностайно виступали первинні організації соціалістичних партій країни²⁷. «180 делегатів спільної конференції трудящих Коетина, — говорилось в прийнятій резолюції, — гостро протестують проти підготовки до заборони легальності КПЧ. Проголошуємо, що рішуче виступаємо на захист КПЧ і не допустимо, щоб партія, яка захищає інтереси трудящих, була розпущена. Ми, робітники соціал-демократи і народні соціалісти, непартійні, малоземельні, що зібрались на цю конференцію, одностайно і солідарно застерігаємо урядові кола перед заходами проти КПЧ, яка користується довір'ям в трудящих ма-сах»²⁸.

Рух на захист КПЧ набрав широкого розмаху на Закарпатті. Трудящі краю розуміли, що заборона Комуністичної партії дасть буржуазії змогу ще з більшою силою наступати на їх економічні інтереси і політичні права. Тому вони рішуче заявляли: «Попереджуємо буржуазне панство, що на заборону Комуністичної партії відповімо якнайгострішою боротьбою»²⁹. 8 жовтня 1933 р. великобичківські робітники фабрики «Клотільда» в резолюції зборів єдиного фронту записали: «...застерігаємо владу ЧСР від розпуску Комуністичної партії, як єдиної, яка захищає інтереси працюючих»³⁰. 14 жовтня на Закарпатті на захист КПЧ відбулись демонстрації в 31 населеному пункті³¹. Ці події свідчать про високу класову солідарність трудящих з авангардом робітничого класу — КПЧ. Завдяки цій солідарності, реакційні елементи не наважились здійснити свої наміри ні в 1933 р., ні пізніше.

Величезним поштовхом у боротьбі за єдиний антифашистський фронт трудящих стала міжнародна кампанія, організована Комінтерном восени 1933 р. на захист видатного революціонера Г. Димитрова і його соратників, яких гітлерівці на Лейпцігському процесі звинувачували в підпалі рейхстагу. Мужня поведінка Димитрова на суді, його виступи на процесі про необхідність застосування в боротьбі проти фашизму тактики єдиного фронту зробили велике враження на трудящих всього світу.

В боротьбі за захист жертв Лейпцігського процесу вперше був створений єдиний фронт у світовому масштабі. І хоч формально пакт не був укладений, комуністи, соціал-демократи і безпартійні — всі виступили проти німецького фашизму. Мільйони і мільйони робітників, селян, інтелігенції, дрібної буржуазії були на боці єдиного антифашистського фронту³².

Під час Лейпцігського процесу для створення єдиного антифашистського фронту трудящих чимало зробила і КПЧ. В циркулярі Закарпатського крайкому від 29 вересня 1933 р. говорилось: «Фашистські банди

²⁶ ДАЗО, ф. 2, оп. 2, спр. 475, арк. 56; спр. 372, арк. 56.

²⁷ SUA, Praha, PMR, zs. 249/6—9, č. j. 2335; 2485; 2525; 2002, kr. 137.

²⁸ SUA, Praha, PMR, zs. 249/6—9, č. j. 1945, kr. 137.

²⁹ ДАЗО, ф. 2, оп. 2, спр. 309, арк. 56.

³⁰ SUA, Praha, PMR, z. s. 245/6—9, č. j. 4846, kr. 137.

³¹ Б. С п і в а к. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930—1945 роках. Львів, 1963, стор. 149.

³² Журн. «Коммунистический Интернационал», 1935 р, № 21, стор. 13.

хочуть звалити вину за підпал рейхстагу на комуністів, щоб можна було перебити найкращих комуністичних керівників — Димитрова, Попова, Ганева... Тільки могутніми протестами на вулицях, демонстративними страйками і тисячами протестів, надісланих до Лейпцига, ми можемо врятувати наших товаришів від смерті»³³. Боротьба за звільнення жертв фашистського «суду» поєднувалась з боротьбою проти кривавого фашистського терору в Німеччині, за звільнення політичних в'язнів-антифашистів в інших країнах. На початку жовтня 1933 р. на Закарпатті було зібрано і вислано в німецьке, польське, угорське та японське посольства в Празі понад 18 тисяч підписів з протестами проти провокацій японського імперіалізму на Далекому Сході і з вимогою негайного звільнення Е. Тельмана, І. Локоти та всіх інших політичних в'язнів³⁴. Одногодинні страйки на захист Димитрова та інших політв'язнів відбулись на Великобичківському хімічному заводі, а також на багатьох підприємствах Мукачєвого, Сваляви, Чинадієва і Ужгорода³⁵. Боротьба за звільнення Димитрова, його товаришів та інших політичних в'язнів тісно перепліталась також з організацією дій на захист СРСР під гаслом «Руки геть від Радянського Союзу!»³⁶.

Складову частину боротьби за єдиний фронт трудящих становила антимілітаристська діяльність КПЧ. Одним із її основних завдань було залучення солдатських мас до класової боротьби пролетаріату. КПЧ активно боролась за часткові вимоги солдат. На Закарпатті широко практикувалась робота серед допризовників³⁷.

Засуджуючи мілітаризм, КПЧ водночас відкидала буржуазний пацифізм, роз'яснюючи солдатським масам необхідність бути готовими до революційної війни проти капіталістичного рабства. Політична робота КПЧ в армії велась у важких нелегальних умовах. Визначними результатами цієї діяльності можна вважати відмову оломоуцьких драгунів виступити проти безробітних в березні 1933 р. та братання солдат з робітниками в Забржезі в червні того ж року³⁸.

Однією з традиційних форм антимілітаристської боротьби, яка згуртовувала робітничий клас і всіх трудящих під прапорами єдиного антивоєнного фронту, було відзначення антивоєнного дня — першого серпня — річниці початку першої світової війни. В цей день комуністи краю організовували антивоєнні мітинги, демонстрації, збори, на яких викривались антирадянські плани світової реакції. 1 серпня 1933 р. в Ужгороді на багатьох будинках були зроблені написи: «Хай живе Радянський Союз!», «Геть фашизм!»³⁹.

Антивоєнна діяльність КПЧ активно проводилась і за межами армії. Вона тісно перепліталась з антифашистською боротьбою. Постійні пошуки її нових форм привели до створення в червні 1933 р. після паризького антифашистського конгресу спільних об'єднаних антифашистських та антивоєнних комітетів боротьби.

На початку серпня 1933 р. КПЧ заснувала Антифашистський комітет Чехословаччини на чолі з А. Запотоцьким. Душею комітету стали 47 делегатів червеневого паризького Антифашистського конгресу. Вони розгорнули активну діяльність, створювали органи єдиного фронту на місцях — фабриках і заводах. Першим їх практичним кроком був збір коштів серед трудящих країни на користь бойових акцій пролетаріату

³³ ДАЗО, ф. 2, оп. 2, спр. 313, арк. 69.

³⁴ Там же, спр. 387, арк. 172.

³⁵ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 3145, оп. 1, спр. 30, арк. 1.

³⁶ ДАЗО, ф. 2, оп. 2, спр. 537, арк. 10.

³⁷ ДАЗО, ф. 2, оп. 2, спр. 307, арк. 64; спр. 308, арк. 56, 60.

³⁸ L. K o v a ř. KSC v boji za jednotnou frontu proti fašizmu (1933—1935), SNPL, Praha, 1958.

³⁹ ДАЗО, ф. 2, оп. 2, спр. 313, арк. 27—28; ф. 31, оп. 1, спр. 1918, арк. 203.

фашистських країн і організований пізніше рух під гаслом «Хто підкалив рейхстаг?». Поліція пильно стежила за діяльністю комітетів і перед самим початком Лейпцігського процесу заборонила їх. Міністерство внутрішніх справ мотивувало це тим, що антифашистські і антивоєнні комітети є нібито ворожими для держави⁴⁰. Але буржуазії не удалось зупинити антифашистський рух. Замість заборонених легальних комітетів, КПЧ заснувала нелегальні антифашистські і антивоєнні комітети⁴¹.

Крайовий підпільний антифашистський комітет діяв на Закарпатті в кінці листопада він звернувся до місцевих комітетів з закликом поєднати антивоєнну боротьбу з боротьбою проти фашизму і перенести центр ваги цього руху на заводи, зокрема воєнні, щоб перешкодити поставкам зброї в Японію, яка вела загарбницьку війну проти Китаю.

Антифашистські комітети вели роботу в масових спортивних організаціях, зокрема таких реакційних, як «Сокіл» і «Орел». Комуністи намагались ізолювати реакційних керівників цих організацій від спортивної молоді.

30 листопада 1933 р. ЦК КПЧ в спеціальній директиві вказав на необхідність спрямувати боротьбу трудящих в єдине антифашистське русло. Разом з тим ЦК вимагав викривати угодовську політику соціалістичних партій з буржуазією, щоб ізолювати керівництво цих партій від робітничого класу і селянства⁴². Відповідно до директиви ЦК КПЧ Крайовий комітет комуністичної організації Закарпаття розгорнув широку організаційну роботу для підготовки антифашистських конференцій. В другій половині грудня на Закарпатті було проведено 9 антифашистських конференцій. В антифашистській конференції 31 грудня в Мукачевому взяло участь 200 делегатів з 17 сіл. Серед делегатів були представники шести профспілкових організацій, а також дрібні ремісники. В Береговому на конференцію приїхали 153 делегати із 16 сіл, в тому числі делегати від реформістських організацій. На всіх конференціях були обрані комітети єдиного фронту, розроблені і вислані до відповідних урядових установ економічні і політичні вимоги трудящих краю⁴³. За останні два місяці 1933 р. в Чехословаччині подібні антифашистські конференції відбулись майже в 100 місцях⁴⁴. Грудень 1933 р. можна без перебільшення назвати антифашистським місяцем.

Отже, в 1933 р. у зв'язку з появою нових умов в країні КПЧ, продовжуючи пошуки більш ефективних тактичних методів організації мас на боротьбу проти реакції, зробила рішучий крок вперед. Єдиний фронт набрав антифашистського характеру.

Аналіз антифашистської боротьби трудящих Закарпаття на чолі з Крайовою організацією КПЧ в 1933 р. дає змогу зробити висновок, що комуністи були тією політичною силою, яка найпослідовніше відстоювала інтереси трудящих і виступала за відвернення фашистської небезпеки. В той же час керівництво соціалістичних партій своїми спортуністичними діями зробило все, щоб перешкодити єдності дій трудящих, які прагнули до спільної боротьби під керівництвом КПЧ.

⁴⁰ ДАЗО, ф. 2, оп. 2, спр. 372, арк. 126, 128, 146.

⁴¹ Там же, спр. 374, арк. 1—8; спр. 372, арк. 144, 153—160.

⁴² ДАЗО, ф. 2, оп. 2, спр. 537, арк. 13—17.

⁴³ ДАЗО, ф. 2, оп. 2, спр. 387, арк. 19; Газ. «Rude právo», 12 січня 1934 р.

⁴⁴ Archiv Ústavu dějin KSČ, 1934/88, 1934/412.

СПРОБИ АНТИРАДЯНСЬКОЇ ЗМОВИ США І ДЕРЖАВ АНТАНТИ З НІМЕЧЧИНОЮ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЮ ЗА РАХУНОК СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ І ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (листопад—грудень 1917 р.)

В політичному звіті Центрального Комітету нашої партії від 7 березня 1918 р., з яким виступив на VII з'їзді В. І. Ленін, а також у листі В. І. Леніна до американських робітників дана вичерпна оцінка міжнародного становища, що склалося в результаті розколу світу Жовтневою революцією на дві протилежні системи. З нього видно, що після тимчасової заминки міжнародного імперіалізму, розділеного міжусобною війною на дві групи, внаслідок чого ні одна з них не могла ні негайно накинутись на іншу, ні з'єднатись проти нас, після тріумфального походу, яким наша революція йшла в перші дні, наступив новий історичний період. Це період, в якому нас чекає сутичка з сучасним міжнародним імперіалізмом, період найтяжчих поразок, які може завдати нам озброєний до зубів міжнародний хижак — імперіалізм Німеччини¹.

В. І. Ленін показав агресивну природу озброєного до зубів німецького імперіалізму, викрив мерзенне лицемірство англо-французької і американської буржуазії, яка звалює вину за Брестський мир на нас. Але саме вона розв'язала руки німецьким імперіалістам, які нав'язали Росії анексіоністський і насильницький Брестський мир! Вона зрадила інтереси всіх народів, затягнувши імперіалістичну бойню, саме вона лицемірно виправдовує грабницький похід проти Росії під приводом «захисту» її від німців². В. І. Ленін показав прагнення американської і англо-французької буржуазії здійснити змову імперіалістичних урядів проти нас³.

Користуючись тим, що Росія, за висловленням В. І. Леніна, тимчасово «дезорганізована війною і доведена нею до нечуваного стану, поставлена в надзвичайно тяжке становище»⁴, імперіалістичний хижак не тільки штовхнув її в прірву поразки, розчленування, поневолення, приниження⁵, але й задушив найбільше число маленьких країн і слабких народів Центральної і Південно-Східної Європи⁶.

Викладаючи основні принципи Декрету про мир, прийнятого II з'їздом Рад в перші години існування Радянської держави, В. І. Ленін закликав «викрити всю мерзенність, все негідництво буржуазії та її коронованих і некоронованих катів, поставлених на чолі урядів»⁷.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 63—83.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 44—45, 46.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 27; т. 28, стор. 46—47, т. 27, стор. 68—70.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 69.

⁵ Див. там же, стор. 131.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 44.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 219.

Наперекір антинародній і антинаціональній політиці російського царизму передова громадськість Росії завжди виступала на захист слов'ян, за збереження їх незалежності, національної культури, побуту, боролася проти агресивних і колонізаторських устремлінь німецьких правлячих класів, спрямованих на закабалення південних і західних слов'ян.

Після перемоги Жовтневої революції США виявили великий інтерес до Росії, Центральної і Південно-Східної Європи. Користуючись послабленням позиції Франції і Англії в цьому районі Європи, американський монополістичний капітал прагнув до угоди з німецьким імперіалізмом за рахунок слов'янських країн і народів. Якщо по відношенню до Росії політика США була направлена на її дальше послаблення і розчленування, то по відношенню до Німеччини і Австро-Угорщини Сполучені Штати не тільки не перешкоджали збереженню і зміцненню їх влади над закабаленими народами південних і західних слов'ян, але й готові були санкціонувати їх нові загарбання у Східній Європі і на Балканах. Перша нарада союзних дипломатів для обговорення становища, що створилось в Росії, відбулася 8 листопада⁸. На цій і наступних нарадах було вирішено ні в якому разі не вступати в які б то не було відносини з Радянською владою, проводити політику ізоляції Радянської республіки, протиставляти різні партії і групи Радянській владі, розпалювати національні пристрасті, підтримувати різні антинародні і контрреволюційні комітети і «уряди» різних районів Росії.

В другій половині листопада 1917 р. в Лондоні відбулась англо-американська конференція, присвячена Росії. На засіданні Польського національного комітету в Парижі 22 листопада 1917 р. представник ПНК в Лондоні так доповідав про цю конференцію: «Погляди американців на Росію під впливом останніх подій докорінно змінилися. Під приводом збереження порядку в Росії вони... вирішили подати допомогу румунам, полякам, чехам, сербам, а також козакам». Американський агент запропонував членам комітету направити термінову телеграму та інструкцію Довбур-Мусніцькому, пропонуючи йому прийняти «верховне командування... над всіма поляками», радячи йому «вступити в угоду з Каледінім, румунами, чехами»⁹. Не бажаючи відставати від своїх партнерів, директор політичного департаменту Міністерства закордонних справ Франції заявив Р. Дмовському, що «до цього часу Антанта серйозно не займалася ні польським питанням, ні питаннями Центральної Європи» і запевнив його в тому, що тепер наступить рішучий поворот до цих питань¹⁰. Практично реалізуючи ці заяви, американський, англійський і французький уряди направили своїх інструкторів і озброєння у південні райони Росії, на Україну, Кавказ і Дон. В кінці листопада 1917 р. французька газета «Тан» опублікувала претенціозне «комюніке» «литовського» та «українського» комітетів у Парижі¹¹ і доброзичливо висловилась відносно проекту австро-польського вирішення польського питання, яке нібито гарантувало в значній мірі «незалежність Польської держави»¹².

Американська агентура в Росії запропонувала Довбур-Мусніцькому заявити про «створення Польської держави», оголосити себе диктатором, організувати польський уряд, об'єднати «всіх польських солдат»

⁸ Див. А. О. Чубарьян. Брестский мир. М., 1964, стор. 46.

⁹ Archiwum Akt Nowych. Komitet Narodowy Polski w Paryżu. Sygn. 3, арк. I (далі — ААН. КНР).

¹⁰ Там же, арк. 7.

¹¹ Там же, арк. 27.

¹² Там же, арк. 3; Див. Н. Jabłoński. Polityka polskiej partii socjalistycznej w czasie wojny 1914—1918. Warszawa, 1958, стор. 381.

чисельністю понад 500 тис. чоловік в єдину армію¹³. Коли в жовтні 1917 р. ПНК звернувся до американського уряду з проханням визнати його за офіційну польську організацію, йому було заявлено, що визнання залежить від «відношення ПНК до російського уряду» Керенського¹⁴. 10 листопада США погодилися визнати ПНК¹⁵, а американський посол в Берліні ще раніше заявив у розмові з канцлером, що Вільсон «мав на увазі» таку Польщу, «яку створили Німеччина і Австрія»¹⁶. Зразу ж після Жовтневої революції з відома Антанти і Центральної країн у Швейцарії інтенсивно велись переговори між ПНК і Регентською радою про координацію дій, а представник «варшавського уряду», створеного німцями, розмовляв з англійським послом в Берні з приводу «визнання Антантою Польського королівства»¹⁷.

Виступаючи 12 листопада 1917 р. із зверненням до Американської федерації праці, Вільсон гостро критикував «анархію» і «систему Рад», втручаючись цим самим у внутрішні справи Росії. В той же час у багатьох виступах він завжди «підтверджував дружбу з Німеччиною і невтручання в її внутрішні справи»¹⁸. Що ж стосується Австро-Угорщини, то в американського посла у Відні була спеціальна інструкція при кожному випадку заявляти австрійському урядові, «що в Антанти немає наміру знищувати дуалістичну монархію, відторгаючи від неї Угорщину чи Богемію»¹⁹. Великий вплив на американську політику в Центральній і Південно-Східній Європі робив особистий представник Вільсона у Швейцарії, його радник професор Херрон. Під його керівництвом літом 1917 р. в Швейцарії почались секретні розмови і консультації представників США з представниками Німеччини та Австро-Угорщини. В них брали участь Херрон і представники американського посольства, англійський віце-консул в Берні Віттал (він же керівник секретної розвідувальної служби)²⁰, друг і наставник австрійського імператора прелат Ламмаш, багатий торговець Маінль, депутат рейхстагу Хаусман, професор Феретер і члени німецького посольства у Швейцарії. Як представник нейтральної країни в бесідах брав участь голландець²¹. До середини листопада переговори носили в основному підготовчий, неофіційний характер, коли сторони робили спроби погодити певні умови, за допомогою яких можна було б продовжувати офіційні чи секретні переговори уже з пред'явленням повноважень від своїх урядів. Найбільш інтенсивно швейцарські переговори велись з середини листопада до 22 грудня 1917 р., з перервою в кінці листопада, коли голова австрійської делегації Маінль їздив до Берліну та Відню з звітом і за вказівками, а Херрон — в Париж для зустрічі з послом США у Франції і з представниками Антанти на Міжсоюзній конференції. На цьому етапі переговорів представники США і Антанти робили спроби надати їм офіційного характеру, але їх пропозиції не зустріли підтримки в Берліні та Відні.

Про свою швейцарську місію в листопаді 1917 р. Маінль пише так: «Американський представник ясно дав мені зрозуміти, що у нього для

¹³ AAN. KNP, sygn. 3, арк. 1, 24—25.

¹⁴ Там же, sygn. 2, арк. 10.

¹⁵ Див. M. Seyda. Polska na przełomie dziejów. Fakty i dokumenty. T. II. Warszawa, 1931, стор. 175.

¹⁶ Див. «Z dokumentów chwili» № 96, 4. II. 1918, стор. 63—64.

¹⁷ AAN. KNP, sygn. 3, арк. 50.

¹⁸ Див. J. Kunz. Wilson und Clemenceau. Wien und Leipzig, 1919, стор. 21.

¹⁹ A. May. Woodrow Wilson and Austria-Hungary to the end of 1917. «Festschrift für Heinrich Benedikt». Wien, 1957, стор. 228.

²⁰ H. Benedikt. Die Friedensaktion der Meinlgruppe 1917—1918. Die Bemühungen um einen Verständigungsfrieden nach Dokumenten, Aktenstücken und Briefen. Graz-Köln, 1962, стор. 193.

²¹ Там же, стор. 297.

цієї місії особливі доручення від Вільсона»²². Маінлю дали **умови**, на його думку, підготовлені Вільсоном, і заявили: якщо він **пред'явить** офіційальні чи секретні повноваження від Черніна, то такі ж повноваження через 3—8 днів одержать американські представники від Вільсона і здійснять натиск на країни Антанти, щоб «примусити їх вести переговори». США тоді буде посередничати в переговорах²³. Із звіту і листа Маінля, а також «женевського протоколу» і рапорта Херрона американському послу в Парижі від 5 грудня 1917 р. видно, що обидві сторони погодили такі умови: Німеччина вступає в Лігу Націй і визнає її міжнародно-правову основу, беззастережно заявляє про незалежність Бельгії, евакуює французьку територію. Всі питання дрібних національностей Європи повинні бути вирішені на мирному конгресі, причому Німеччині були обіцяні «компенсації» на Сході²⁴. Ці умови Херрон продиктував Маінлю. На думку Херрона, німецький уряд повинен був бути готовим зробити відповідну заяву своїм ворогам. Хаусман і Маінль заявили про готовність схилити свої уряди до виступу з такою заявою, але при цьому висловили думку, що їх уряди хотіли б одержати гарантії того, що «Вільсон дійсно готовий до миру»²⁵. Херрон відповів, що він готовий дати такі гарантії, якщо Кюльман або Чернін повідомлять Хаусману або Маінлю свою згоду. Консул США додав, що і англійці, як і Херрон, в такому випадку дадуть відповідь протягом 8 днів. Але ні з Берліна і ні з Відня подібної заяви не надійшло. В кінці листопада Херрон інформував американського посла в Парижі про переговори, який 1 грудня ці відомості передав у Вашингтон²⁶.

З 29 листопада по 3 грудня в Парижі проходила Міжсоюзна конференція країн Антанти. В її роботі взяли участь керівні діячі Франції, Англії, Італії та представник президента США полковник Хауз. До початку конференції і під час її роботи Хауз мав багато бесід, в тому числі він розмовляв з Йосифом Вілардом, іспанським послом, що виступав від імені Німеччини. Він обговорював з союзниками плани економічного ембарго Німеччині після війни, розглядаючи цю погрозу як засіб примусити її погодитися на розумні умови миру²⁷. На конференції делегати були інформовані про хід переговорів у Швейцарії і про становище в Росії. Англійський посол у Швейцарії передав Скшинському — австро-угорському посереднику на переговорах, — що Міжсоюзна конференція прийняла рішення продовжити переговори, і англійський уряд готовий надіслати спеціальну делегацію, щоб зустрітися з австрійською делегацією і ознайомитись з її поглядами²⁸.

1 грудня Херрон повернувся з Парижа в Женеву і зразу ж вступив в контакт з німецьким посольством. Через посередника він повідомив німцям, що в Парижі у нього тісний зв'язок з американським керівництвом, в тому числі з послом, Хаузом і генералами, які за особистим бажанням Вільсона доручили йому встановити зв'язок з урядами центральних країн і заявити їм таке: «Вільсон вважає, що американський народ все більше настроюється по-бойовому. Якщо весною 1918 р. станеться велика воєнна сутичка (на західному фронті. — *I. T.*), то тоді вже неможливо буде зупинити продовження війни за знищення Німеччини». Вільсон не хоче, щоб це сталось, тому зробить все можливе,

²² H. B e n e d i k t. Вказ. праця, стор. 196.

²³ Там же, стор. 200.

²⁴ Там же, стор. 210.

²⁵ Там же, стор. 208.

²⁶ W. S t e g l i c h. Die Friedenspolitik der Mittelmächte 1917—1918. Bd. I. Wiesbaden 1964, стор. 275.

²⁷ Архив полковника Хауза, т. III, М., 1939, стор. 189.

²⁸ W. S t e g l i c h. Вказ. праця, стор. 249.

щоб в наступні місяці укласти задовільний мир з центральними країнами. Він не буде наводити деталей умов такого миру, щоб уникнути навіть видимості тиску на центральні країни, які, з свого боку, можуть назвати прийнятливі для них умови миру, поки це ще можливо. Центральні країни могли б почати поки що приватні переговори (через Херрона. — *I. T.*), а потім запропонувати швейцарському урядові бути посередником. З початком переговорів мова не йтиме про детальні територіальні рішення. Передусім треба мати на увазі такі пункти: роззброєння, міжнародний суд, свобода морів, відкриття всіх колоній для торгівлі, право самовизначення народів і національностей (останнє стосувалося Росії. — *I. T.*)²⁹.

Херрон надіслав пропозицію і в Відень. Він гарантував австрійському імператорові Карлу збереження цілісності монархії, однак радив йому реорганізувати її внутрішнє управління на основі федерації і бути незалежним від Німеччини³⁰. Але в Берліні та Відні і на цей раз, хоч тепер мова йшла уже про офіціальну пропозицію почати переговори про укладення угоди на більш вигідних для центральних країн умовах, не поспішали з відповіддю. Погрози і обіцянки як засіб примусити центральні країни до згоди Вільсон використав і в черговому посланні конгресу від 4 грудня. Він знову підкреслив «дружні відносини до німецького народу» і заперечував «будь-який намір уряду США втручатися у внутрішні справи Німеччини»³¹. Президент піддав критиці «правителів Німеччини» за їхній «пруський мілітаризм і економічний деспотизм», який вони нав'язали іншим країнам. Народам Австро-Угорщини, Туреччини і Балканського півострова обіцяв визволення від ганебного чужого панування. Вільсон гірко розчарував тих, хто розраховував на його підтримку в боротьбі за національне визволення, і попередив їх: «Я ще раз хочу заявити, що ми ні в якому разі не бажаємо послабити або знищити Австро-Угорську імперію». «Не наша справа займатися влаштуванням народів. Ми не хочемо ні в якій мірі диктувати їм їхню поведінку в своїй державі, але ми бажаємо, щоб вони самі вирішували свої справи, малі і великі»³². Такої ж позиції дотримувались США щодо народів Балканського півострова і Туреччини³³. Виходячи, однак, з того, що США в стані війни з Німеччиною, а не з її союзниками, і враховуючи підпорядкованість Австро-Угорщини німецькому урядові, а не через неприязність до монархії, Вільсон запропонував оголосити війну Австро-Угорщині.

Американський історик Артур Мей пише, що оголошення війни монархії було «несподіванкою» і «викликало велику маніфестацію біля будинку конгресу, так що президент змушений був припинити читання свого послання». Сенат затвердив оголошення війни без великого ентузіазму, а сенатори були проти розриву відносин з Австро-Угорщиною і докоряли Вільсону за те, що США пішли на поводу в Антанти і не керувались своїми власними інтересами³⁴.

Проте у захисників Габсбурзької імперії не було ніяких підстав для тривоги. Вільсон оголошення війни Австро-Угорщині вважав чисто символічним жестом, щоб морально підтримати Італію після розгрому італійських військ біля Капоретто³⁵. Через технічні причини формальне оголошення війни затягувалось. Остаточне рішення конгрес прийняв

²⁹ Див. W. Steglich. Вказ. праця, стор. 275.

³⁰ Там же, стор. 276.

³¹ Див. V. M a t a t e y. The United States and east Central Europa 1914—1918. A study in Wilsonian diplomacy and propaganda. New Jersey, 1957, стор. 160.

³² V. M a t a t e y. Вказ. праця, стор. 160.

³³ Там же.

³⁴ Див. A. M a y. Вказ. праця, стор. 232—233.

³⁵ Див. V. M a t a t e y. Вказ. праця, стор. 159.

7 грудня, а Вільсон підписав його 11 грудня. Єдиний військовий захід США проти Австро-Угорщини виразився в тому, що було вирішено направити в Італію «санітарний підрозділ»³⁶.

Дипломатичне зондування на користь змови з центральними країнами супроводжувалося посиленою буржуазною пацифістською діяльністю окремих членів урядів країн Антанти і пропагандою преси на користь укладення «компромісного миру» з Німеччиною. З літа 1917 р. французькі правлячі кола, використовуючи родинні зв'язки з австрійськими державними діячами, вели в Швейцарії таємні переговори з представниками центральних країн³⁷. За свідченням Пуанкаре, у французькій палаті депутатів « $\frac{1}{3}$ депутатів хоче миру, але не сміє про це відкрито заявити»³⁸. Хаузу в кінці листопада 1917 р. передали опубліковані в США заяви, зроблені американськими газетами, які ставили собі за мету довести, що Росія повинна розглядатися як ворог³⁹.

Сильна течія буржуазного пацифізму, направлена на користь миру з Німеччиною, була в Англії⁴⁰. 29 листопада 1917 р. «Дейлі телеграф» опублікувала відкритий лист колишнього статс-секретаря закордонних справ Англії, «найбільш шановного члена» британського кабінету⁴¹ лорда Ленсдауна. В серпні 1914 р. він рішуче виступав проти оголошення Англією війни Німеччині, а під впливом Жовтневої революції в Росії зробив висновок про необхідність припинення війни, бо її продовження «буде означати загибель цивілізованого світу». В кінці листа він висунув п'ять пунктів, які, на його думку, англійський уряд офіційно повинен запропонувати: а) союзники не добиваються знищення Німеччини як великої держави; б) вона повинна сама вибрати свою форму правління; г) союзники не збираються руйнувати її торговельне майбутнє; д) вони готові обговорити після війни питання, зв'язані з свободою морів; е) вони вийдуть в асоціацію, щоб вирішувати спори мирними методами⁴².

Більша частина консервативної ліберальної і лейбористської преси підтримала Ленсдауна. В Англії виникли комітети, які пропагували його погляди, а виступ Ллойд Джорджа і «мирне послання» Вільсона на початку січня 1918 р. були зроблені в дусі пунктів Ленсдауна. Англійська преса натякала на необхідність з боку Німеччини заяви про Бельгію, як основи для початку мирних переговорів з нею. У тоні статей відчувався страх не тільки перед революцією у випадку продовження війни, а й побоювання надмірного зміцнення позицій США в Європі.

Вимагаючи припинити війну, преса закликала англійський уряд не підтримувати визвольних прагнень народів Австро-Угорщини вважаючи, що це може тільки продовжити війну⁴³. «Дейлі Ньюс» від 1 і 8 грудня 1917 р. вимагала від англійського уряду досягнення намічених військових цілей, але визволення поневолених Австро-Угорщиною народів не включала у «військові цілі»⁴⁴. «Вест-міністер газетте» 5 грудня

³⁶ Див. V. M a m a t e y. Вказ. праця, стор. 164.

³⁷ Див. P. R e n o u v i n. Die Kriegsziele der französische Regierung. «Geschichte in Wissenschaft und Unterricht» Stuttgart, 1966, N 3, стор. 152.

³⁸ Там же, стор. 154.

³⁹ Архив полковника Хауза, т. III, стор. 198.

⁴⁰ Див. Давид Ллойд Джордж. Военные мемуары, т. I—II, стор. 567—590.

⁴¹ Там же, стор. 567.

⁴² Див. Архив полковника Хауза, т. III, стор. 196; Archiwum Państwowe m. Krakowa i województwa Krakowskiego. Arch. NKN Будп. NKN—55, арк. 625.

⁴³ Див. H. H a n a k. Great Britain and Austria-Hungary during the first world war. London, 1962, стор. 236—238.

⁴⁴ Там же, стор. 243.

закликала Антанту відмовитися від зобов'язань, які вона взяла щодо малих народів⁴⁵. Газети «Дейлі кронікл», «Манчестер гардіан» та інші друкували проавстрійські матеріали. Вони переконували уряд і громадськість про необхідність розпочати переговори з монархією з метою укладення сепаратного миру»⁴⁶, в результаті якого або Австрія примусить Німеччину взяти участь в загальній мирній конференції, або ж з Австрією потрібно укласти сепаратний мир і тоді вона зайняла б місце Росії як противага Німеччині. В тому і в іншому випадку газети радили підтримувати Австрію в її намірах, тому що її інтереси ближче до планів Антанти, а натиск Черніна на Гертлінга міг би призвести до того, що і Німеччину примусили б сісти за стіл конференції⁴⁷.

Але в Берліні і Відні планували інше. На імперській конференції в Монсі 11 листопада 1917 р. урядові кола Німеччини прийняли рішення почати весною 1918 р. генеральний наступ на західному фронті. 6 і 7 грудня політичне керівництво та верховне командування армії і флоту обговорювали в Берліні питання про те, як повинен реагувати німецький уряд, якщо після російської пропозиції про перемир'я надійде пропозиція миру з боку Антанти. Представники верховного командування заявили, що таку пропозицію можна прийняти тільки при умові, що необмежена підводна війна буде продовжуватися і після припинення війни на суші⁴⁸. Точка зору воєнщини була прийнята. Практично вона відкидала можливість компромісу з Антантою. В грудні 1917 р. об'єднанням німецьких магнатів заліза і сталі і об'єднанням німецької металургійної промисловості була направлена пам'ятна записка рейхс-канцлеру і верховному командуванню. Вона називалась «Міркування з приводу включення франко-лотарінгського рудного басейну до складу німецького рейху», і на конкретному матеріалі доводила, що оволодіння французьким залізрудним басейном матиме велике значення для німецької воєнно-економічної могутності. В заключній фразі цієї записки говорилось: «В кінцевому результаті і не в останню чергу оволодіння Брїє і Лонгві має неоціненне значення на випадок майбутньої війни. Подібно тому, як в цій війні французька Лотарінгія допомогла нам вистояти перед ворожим натиском, вона також буде спасінням для нас і в майбутньому»⁴⁹.

В обстановці шаленого анексіонізму в кінці грудня 1917 р. в Німеччині була проведена кампанія обговорень і збору підписів-меморандумів кайзера, в яких вимагалось створити умови для відвернення майбутньої війни на Заході⁵⁰. Необхідність проведення такої кампанії пояснювалась тим, що виникла загроза укладення миру, пожертвувавши Бельгією і німецькими морськими інтересами⁵¹. Так, в тексті меморандуму, переданого для обговорення і підпису в сенат Гамбурга, говорилося, що мир на Заході, подібний до статус кво анте, фактично означав би те, що Німеччина була б відкинена на багато десятиріч назад, якщо не назавжди. Хто прагне в інтересах швидкого закінчення війни

⁴⁵ Див. Н. А п а к. Вказ. праця, стор. 252.

⁴⁶ Там же, стор. 243—245.

⁴⁷ Там же, стор. 245.

⁴⁸ Deutsch sowjetische Beziehungen von den Verhandlungen in Brest-Litowsk bis zum Abschluß des Rapallovertrages. Dokumentensammlung Bd. I. 1917—1918. Berlin, 1967, Док. № 20, стор. 62.

⁴⁹ Цит. за Бартель В. Левые в германской социал-демократии в борьбе против милитаризма и войны. М., 1959, стор. 597.

⁵⁰ J. B o l l a n d. Kriegszieldebaten der Hansestädtischen Senate am Ende des Jahres 1917. «Festschrift Percy Ernst Schramm zu seinem siebzigsten Geburtstag». Bd. II. Wiesbaden, 1964, стор. 216—230.

⁵¹ Там же, стор. 218—219.

укласти такий мир, той помилково розуміє наше дійсне становище і німецькі інтереси. Такий мир дав би Англії велику перевагу над нами.

Виходячи з вказаного, ті, що підписались, вважають своїм обов'язком урочисто протестувати проти можливості укладення такого миру⁵². Вони вимагають тільки такого миру, який гарантує (Німеччину. — *I. T.*) від майбутніх нападів, чого можна досягнути, примусивши Англію прийняти мир, який відповідає нашим інтересам. Ті, що підписались, впевнені, що кайзер, не зважаючи на всі труднощі, для блага німецького народу укладе тільки такий мир, який увінчає його рідну справу — світове панування Німеччини як найбільш надійний фактор гарантії тривалого миру у всьому світі⁵³. Прикриваючи загарбницькі плани «етичним імперіалізмом», Макс Баденський як один із керівників «ліберального» крила в німецькому рейхстазі у виступі 14 грудня 1917 р. вимагав мобілізації моральних факторів у боротьбі з Антантою, бо «тільки сила не може забезпечити нам позицію в світі», а «меч неспроможний знищити моральний опір, який піднявся проти нас»⁵⁴. Не думаючи йти на поступки у бельгійському питанні і прагнучи як можна повніше досягнути політичної мети у великій битві на Заході, поставленої власниками концернів, князями та юнкерами, німецьке керівництво здійснило дальші кроки на шляху розчленування Бельгії. 22 грудня 1917 р. Фламандська національна рада оголосила «автономію» Фландрії, що, як розраховував Людендорф, приведе до розколу бельгійської армії⁵⁵.

Головна турбота політиків у Відні в цей час полягала в тому, щоб примусити народи монархії, що гинула, вистояти, поки старший партнер досягне поставленої мети на Сході і Заході. На німецько-австрійській конференції 3—4 листопада 1917 р. Австро-Угорщина взяла зобов'язання «продовжувати війну так довго, поки не будуть досягнуті німецькі військові цілі»⁵⁶. Ці зобов'язання були підтвержені на нараді представників урядів Австрії і Угорщини 3—7 грудня у Відні. У своєму звіті Чернін підкреслив необхідність зміцнення економічних зв'язків монархії з Німеччиною і заявив претензії вмираючої, але все ще агресивної імперії на анексії, під приводом «гарантії майбутнього розвитку»⁵⁷. Заявою «Австро-Угорщина бореться за Ельзас і Лотарінгію саме так, як Німеччина за Львів і Трієст» Чернін підкреслив солідарність монархії з Німеччиною. В той же час він не відкидав можливості дискусій з Антантою. Так, у промові в Будапешті 7 грудня, яка була його відповіддю на послання Вільсона конгресу від 4 грудня, Чернін підтвердив відданість Австро-Угорщини Німеччині: «...ми воюємо за Німеччину так само, як Німеччина бореться за нас»⁵⁸. Однак, виражаючи задоволення тим, що президент заявив про «невтручання у внутрішні справи імперії», він не заклав шлях до можливих переговорів.

Готуючись до вирішального удару на західному фронті, німецько-австрійський імперіалізм вважав вигідним для себе продовжувати швейцарські переговори. Їх розглядали як одну з «психологічних підготовок» досягнення поставлених цілей. Тому пропозиції Херрона від 1 грудня не були відкинуті. До 13 грудня у Херрона було ще кілька

⁵² Див. J. Bolland. Вказ. праця, стор. 224—225.

⁵³ Там же, стор. 225.

⁵⁴ J. Petzold. «Ethischer Imperialismus». «Politik im Krieg». Berlin, 1964, стор. 204.

⁵⁵ F. Fischer. Griff nach der Weltmacht. Düsseldorf, 1961, стор. 800.

⁵⁶ Там же, стор. 573.

⁵⁷ Див. W. Steglich. Вказ. праця, стор. 251—252.

⁵⁸ Див. V. Matey. Вказ. праця, стор. 161.

зустрічей з посередниками німецького посольства, яких він знову запевнив в тому, що відмова Німеччини від анексії на Заході приведе до вигідної для неї змови за рахунок народів Центральної і Східної Європи. З Берліна на запит посольства відповіли тільки 12 грудня. Переговори доручили вести радникові посольства. Зустріч радника з Херроном відбулась 13 грудня. Як «основу», на якій Вільсон міг «ткати мирну нитку», Херрону запропонували помірковані німецькі умови, передані американському уряду США в січні 1917 р.⁵⁹ Вони вимагали прийняття «німецького миру», тобто свободи у встановленні кордону Німеччини на Сході, захоплення Бельгії та інших анексій на Заході, колоній, економічних і торгових вигод тощо⁶⁰. Херрон в свою чергу як основу для переговорів запропонував висунуті ним пропозиції в праці «Вільсон і загальний мир»⁶¹.

Торкаючись американського плану післявоєнного упорядкування Європи на основі промови Вільсона від 22 січня 1917 р., Херрон так писав про Росію: «Фіни, росіяни, литовці, латиші, поляки, українці та інші народи, які раніше знаходились під російською владою, всі вони повинні бути звільнені і повинні врегулювати свій дальший спосіб існування...»⁶². На його думку, дрібні східні народності повинні утворити три федеральні групи: перша з поляків, литовців, латишів і інших пригнічених слов'янських народів (латишів і литовців відносить до слов'ян. — *І. Т.*). Друга — народи австрійської монархії, визволені від Габсбургів, але яким було б вигідно й далі «спільно працювати»; і третя — Балканський союз⁶³. Отже, як основу переговорів Херрон запропонував змову за рахунок першої і третьої федеральних груп. Але в Берліні їх і без санкції США розглядали як своїх підданих, тому 19 грудня переговори закінчились безрезультатно. Саме цього і прагнули німецькі дипломати.

Майже одночасно англійці вели переговори з австрійцями. 10 грудня Скішинський передав у Відень, що Лондон направив на переговори з представниками монархії генерала Сметса. Генерал бурів Сметс, прем'єр-міністр південно-африканського домініону, в минулому ворог Англії, а потім прихильник дружби з нею був втіленням ідеї «федералізму», яку англійський уряд наполегливо рекомендував застосувати Габсбургам, радячи їм реорганізувати імперію за зразком «Британської співдружності». Австро-Угорський уряд дав згоду на зустріч з ним в Женеві і послав колишнього австро-угорського посла у Великобританії, в якого в Лондоні було багато друзів-прихильників монархії, графа Менсдорфа⁶⁴. Інструкція, яку одержав Менсдорф, забороняла йому обговорювати питання сепаратного миру, приписувала захищати всі анексіоністські претензії Німеччини, вимагала згоди на захоплення монархією Сербії і Чорногорії, гегемонії на Балканах, західної орієнтації Польщі.

В переговорах, які велись 18—19 грудня, Сметс запропонував проєкт реформи Австро-Угорської монархії на федералістських основах і заявив, що якщо Австро-Угорщина порве з Берліном і займе місце Росії як противага Німеччині, то тоді союзники з симпатією будуть розглядати приєднання до габсбурзької конфедерації Польщі, Румунії і Сербії. Він не виступав проти австрійських проєктів зміни кордонів

⁵⁹ Див. W. Steglich. Вказ. праця, стор. 277 і далі.

⁶⁰ Див. Архив полковника Хауза. Т. II, стор. 328—329.

⁶¹ Див. G. Heron. Woodrow Wilson und der Weltfriede. Bern, 1919.

⁶² Там же, стор. 24.

⁶³ Там же, стор. 26—27.

⁶⁴ Див. Готлиб В. В. Тайная дипломатия во время первой мировой войны. М., 1960, стор. 286—288.

балканських країн, допускав відторгнення на користь монархії земель Росії, вимагаючи передачі Трентіно Італії, щоб зробити її другом і союзником. Спробою наблизити Австро-Угорщину до нової орієнтації Сметс мав намір пожити край конфліктові і з Німеччиною⁶⁵.

В рапорті англійському урядові про підсумки переговорів Сметс відмітив небажання Австрії порвати з Німеччиною до закінчення війни, але він виніс враження, що розрив можливий після війни і рекомендував дальші переговори. Ллойд Джордж був задоволений рапортом і тим, що Англія публічно підтвердила Австрії свою відмову від її розчленування⁶⁶. «Ми в той час, — пише Л. Джордж, — не мали на увазі повного розпаду Австрійської монархії, а прагнули швидше до того, щоб в її кордонах було створено кілька вільних автономних держав за зразком Британської імперії»⁶⁷.

Про женевські переговори Менсдорф подав Черніну докладну доповідь. Кюльмен і Людендорф одержали від німецького посла в Берні рапорти про переговори з Херроном⁶⁸. Поїхав із звітом в Берлін і Хаусман, який був у захопленні від плану Херрона і обіцяв відвідати канцлера Гертлінга і віце-канцлера Пайера і зробити все можливе, щоб схилити прийняти цей план⁶⁹. Але, як пише Маїнль, в Берліні йому, очевидно, відмовили, і він став прихильником інших ідей⁷⁰. Чернін не дозволив Маїнлю приїхати в Брест-Литовськ із звітом, а прийняв його лише 1 січня 1918 р. після повернення у Відень. Він не рекомендував з тактичних і політичних міркувань продовжувати розпочаті переговори. За словами Маїнля, вказівку припинити переговори Чернін одержав з Берліна, де готувались до наступу на західному фронті. В Берліні Маїнлю сказали, що «успіх наступу забезпечений і що після нього з Францією укладуть мир»⁷¹.

Угода за рахунок Росії і слов'янських народів з представниками обох імперіалістичних груп не відбулася. Німецький імперіалізм, якому здавалось, що він скоро досягне світового панування, не бажав ділити світ із своїми конкурентами. 22 грудня почались переговори в Брест-Литовську. На 22 грудня було призначене засідання Вищої Військової Ради Антанти, на якому правлячі кола Англії і Франції відкрито взяли курс на розчленування нашої країни. Англійський і французький уряди уклали угоду про єдність дій «щодо Росії в зв'язку з пропозицією більшовиків про мир» і підписали договір про її розподіл на французьку та англійську «зони впливу»⁷².

22 грудня комітет Хауза «Інкуайрі», створений у вересні 1917 р. американським урядом для підготовки матеріалів на майбутню конференцію⁷³, пред'явив Вільсону меморандум про післявоєнний устрій Європи. В меморандумі розвивається теза про необхідність створення антирадянського американо-німецького блоку, від імені якого Німеччині буде надано право політичного панування в Центральній і Східній Європі, але економічні вигоди німецький імперіалізм повинен ділити з американським. В меморандумі говорилося, якщо ці народи (поляки, чехи, югослави і болгари) стануть... безсильними слугами

⁶⁵ Див. W. Steglich. Вказ. праця, стор. 250—262; V. Matatey. Вказ. праця, стор. 151—152.

⁶⁶ V. Matatey. Вказ. праця, стор. 152.

⁶⁷ Давид Ллойд Джордж. Военные мемуары. Т. V, М., 1938, стор. 37.

⁶⁸ Н. Benedikt. Вказ. праця, стор. 195.

⁶⁹ Там же, стор. 201.

⁷⁰ Там же, стор. 202—204.

⁷¹ Там же.

⁷² Текст договору див. Б. Е. Штейн «Русский вопрос» на Парижской мирной конференции (1919—1920 гг.). Госполитиздат, 1948, стор. 28—29.

⁷³ Див. Архив полковника Хауза. Т. III, стор. 224.

Німеччини і її політичних цілей, то тоді Берлін стане в Центральній Європі силою, яка пануватиме над континентом. Ми не можемо не допускати до вільної гри економічні і культурні сили Центральної Європи. Не в наших інтересах протидіяти тенденції до об'єднання. В нашій опозиції до Середньої Європи («Міттельевропе») ми повинні розрізняти об'єднання територій, що становлять відому економічну одиницю, та використанням цього об'єднання і методом контролю над ним. Нас цікавить перш за все характер цього контролю. Далі роз'яснювалося, що «достатнім забезпеченням інтересів США буде впевненість, що уряд в Берліні виявиться в руках, дружніх для західних країн»⁷⁴.

Таким чином, поділений міжусобною війною на дві групи міжнародний імперіалізм перед загрозою виникнення нового соціалістичного ладу в Росії, поширення ідей Жовтня, революційного і національно-визвольного руху пригнічених та поневолених народів одночасно в Брест-Литовську, Вашингтоні, Парижі і Лондоні розкрив свої задуми, спрямовані на задушення Радянської влади, закабалення і розчленування Росії, на боротьбу з соціальними і національними рухами. Не випадково, наприклад, державний секретар США Лансінг в листі Вільсону назвав Декрет про мир «прямою загрозою існуючому соціальному порядку у всіх країнах»⁷⁵, а збори представників англійських ділових кіл в Петрограді, які відбулись в січні 1918 р. в присутності англійського посла в Росії Бюкенена, висловились за швидке укладення миру з Німеччиною, а не з більшовиками. «Проти більшовиків повинен бути спрямований весь цивілізований світ, бо воєнна втомленість має така велика, що під впливом їхньої пропаганди четвертий стан може повстати всюди проти існуючого ладу і капіталу. Від цього Англія більше втратить, ніж могла б виграти від переможного миру»⁷⁶.

Але задуми міжнародного імперіалізму потерпіли повний провал. Очолена В. І. Леніним Комуністична партія організувала і повела народи Радянської Росії на священну війну за збереження великих соціалістичних завоювань Жовтневої революції, за свободу і незалежність Радянської держави. «І тільки завдяки тому, що партія була на сторожі, що партія була якнайсуворіше дисциплінована, і через те, що авторитет партії об'єднував усі відомства і установи, і по лозунгу, що його дав ЦК, як один ішли десятки, сотні, тисячі, і кінець кінцем мільйони, і тільки через те, що нечувані жертви були принесені, — тільки через це чудо, яке сталося, могло статися. Тільки через це, незважаючи на дворазовий, триразовий і чотириразовий похід імперіалістів Антанти та імперіалістів усього світу, ми спроможні були перемогти»⁷⁷. Тільки завдяки перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції, ясній і чіткій ленінській програмі національно-визвольної боротьби пригнічених народів, викладеної в перших декретах Радянської влади, слов'янські народи, здійснюючи цю програму, добились права на самовизначення, вирвались з-під німецького і австро-угорського іґа і створили свої незалежні держави.

⁷⁴ Цит. за К. Лартер. Trzynasty punkt Wilsona. «Sprawy międzynarodowe», 1954, № 1, стор. 45.

⁷⁵ Цит. за С. Ю. Выгодский. Ленинский декрет о мире. Лениздат, 1958, стор. 164.

⁷⁶ G. Rosenfeld. Sowjetrussland und Deutschland 1917—1922. Berlin, 1960, стор. 26.

⁷⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 404.

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ БОЛГАРІЇ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Болгарія вступила в епоху імперіалізму, будучи аграрною країною, відсталою в техніко-економічному відношенні, з низьким рівнем розвитку продуктивних сил. Відсталість болгарської економіки визначалась насамперед важкими наслідками п'ятивікового феодального турецького панування.

Проте і в Болгарії на початку ХХ ст. значного поширення набув банківський, акціонерний капітал; в галузях промисловості, в торгівлі виникають картелі, трести тощо. У зв'язку з внутрішніми закономірностями капіталістичного розвитку і зовнішнім впливом іноземного капіталу в економіці Болгарії виникли елементи, що свідчили про перехід промислового капіталізму в його найвищу стадію — монополістичну¹.

Однією з характерних рис розвитку економіки Болгарії було проникнення в її народне господарство іноземного капіталу. Він проникав насамперед у вигляді позик, потім шляхом вкладення у промисловість, а також утворенням філіалів найбільших банків. Приплив іноземного капіталу сприяв централізації і концентрації капіталу в промисловості, торгівлі та банківській справі. В Болгарії іноземними капіталістами були створені такі великі банки, як Генеральний банк, Кредитний банк, Балканський банк та ін. Нижченаведені дані показують, що найбільше нових акціонерних товариств виникло напередодні першої світової війни².

Оцінюючи роль іноземного капіталу в економіці Болгарії, Д. Благоев вказував, що його приплив у країну прискорює її господарський розвиток, сприяє швидшому зростанню великого виробництва, концентрації банківської справи, розвитку торгівлі і транспорту. У той же час Д. Благоев розкрив і зворотний бік медалі — він підкреслював руйнівну роль іноземного капіталу, який душив національну промисловість,

Рік заснування	Кількість товариств	Основний капітал (тис. левів)	
		власний	внесений
1913	5	4500	3000
1914	15	7910	4148,5
Всього		12410	7148,5

¹ Докладно про економічний розвиток Болгарії за час від визволення і до Балканських воєн 1912—1913 рр. див. Ж. Натан. Стопанската история на България, София, 1957; В. Жебокрицкий. Болгария накануне Балканских войн 1912—1913 гг. К., 1960; История Болгарии, т. I, М., 1954; История на България, т. II, София, 1954 та ін.

² Ж. Натан. Вказ. праця, стор. 420.

прирікав країну на становище аграрно-сировинного придатку індустриальних держав, затримував розвиток продуктивних сил. Іноземні позики приводили до безперервного зростання державного боргу. Для того щоб справитись з платежами по них, буржуазний уряд вдавався до збільшення непрямих податків. Уся фінансова політика болгарської буржуазної держави була спрямована на збагачення капіталістів за рахунок пограбування трудящих. Д. Благоев у статті «Економічне і фінансове становище Болгарії» викривав класовий характер фінансової політики болгарської буржуазії. Він писав: «Вона (політика — А. М.) полягає в перекладенні великих тягарів на спину слабких і у звільненні сильних»³.

Виступаючи в Народних Зборах, В. Коларов говорив: «Великі промислові підприємства засновувались у нас на іноземні капітали. Всі цукрові заводи і майже всі електростанції засновано на іноземні капітали. Софійський трамвай, софійська електростанція і великі механічні млини у Варні, Ямболі належать іноземним акціонерним товариствам, як і багато інших підприємств»⁴.

Господарство землеробської Болгарії не могло винести на своїх плечах колосальні витрати підготовлюваної війни. Уряд намагався одержати нову зовнішню позику. Напередодні першої світової війни Німеччина обіцяла Болгарії значну фінансову підтримку для озброєння її армії, якщо Болгарія погодиться на воєнний союз з Німеччиною. Болгарський уряд у червні 1914 р. вніс на розгляд Народних Зборів чотири договори, укладені з «Дисконто-Гезельшафт»: 1) договір про п'ятипроцентну державну позику 1914 р. в розмірі 500 млн. левів, що виплачувалась протягом 50 років; 2) про аванс 120 млн. левів за номіналом, забезпечених казначейськими бонами; 3) про будівництво залізничної лінії Михайлово—Портолагос і пристані Портолагос та 4) договір про експлуатацію кам'яновугільних шахт у Перніку та Бобовдолі⁵.

Уряд Радославова вирішив одержати позику з метою втягнути Болгарію у війну на боці австро-німецького імперіалістичного блоку і дати свободу німецьким капіталістам експлуатувати Болгарію. Договірні умови одержаної позики повністю поставили Болгарію в економічну залежність від німецьких банків і монополістів.

Фінансове становище країни напередодні першої світової війни було важким. Балканські війни 1912—1913 рр. завдали тяжкого удару по болгарських фінансах. Ще перед ними державний борг Болгарії дорівнював 660—700 млн. левів, а після них він збільшився до 1100—1200 млн. левів. На початку 1914 р. це становило 11—12% національного багатства країни.

Загальна сума національного багатства Болгарії того часу, на думку Д. Благоєва, становила 10—10,5 млрд. левів.

Одиниця грошового обігу — лев — була знецінена, золоте покриття валюти знизилось з 53% в 1911 р. до 36% в середині 1913 р.⁶

Такий економічний і фінансовий стан країни не міг забезпечити нові витрати на збільшення і зміцнення армії, яка потрібна була болгарській буржуазії для виконання її реваншистських прагнень. Внутрішні джерела доходів — податки — досягли межі.

У 1895 р. непрямі податки становили 33 610 000 левів, а в 1914 р. вони підвищились до 119 915 000 левів. Коли взяти суму непрямих податків у 1910 р. за 100%, то на кінець 1914 р. вони зросли до 200%⁷.

³ «Работнический вестник», 26 червня 1914 р.

⁴ Дневници (стенографски) на XVII Обикновено Народно Събрание. Първа редовна сесия, стор. 1322.

⁵ Ж. Н а т а н. Вказ. праця, стор. 415.

⁶ Н. С а к а р о в. Българските държавни финанси, стор. 27.

⁷ Дневници (стенографски) на XVII О. Н. С., I редовна сесия, стор. 1867.

Напередодні першої світової війни Болгарії необхідні були великі кошти, щоб погасити і виплачувати проценти по всіх попередніх позиках, проводити розрахунки і виплачувати військовим поставщикам тощо. За попередніми підрахунками, Болгарії потрібна була позика орієнтовно 800 млн. франків для того, щоб звести кінці з кінцями. З цієї суми близько 600 млн. франків розподілялось так:

Оплата реквізиційних квитанцій	300 000 000	фр.
Державні позики	125 000 000	»
Заборгованість Народному банку	75 000 000	»
Сплата за військові поставки	40 000 000	»
Р а з о м	540 000 000	» ⁸

Понад 250 млн. франків потрібно було для приведення до ладу рухомого складу залізниць і полагодження шляхів, відновлення військового спорядження, допомоги і пенсій жертвам війни та біженцям тощо⁹. Не кажучи про надзвичайні труднощі, які вже існували в Болгарії, одержання позики на суму 800 млн. франків для того, щоб вийти з фінансової кризи, було б для болгарського народу непосильним тягарем і довело б заборгованість Болгарії разом з колишніми зобов'язаннями до величезної суми — 1,5 млрд. франків, або більше 300 франків на душу¹⁰.

Стан державних фінансів характеризують такі дані про банкнотний обіг порівняно з монетною наявністю (у млн. левів)¹¹:

Рік	Банкноти	Золото	Срібло
1913	188,7	55,4	23,5
1914	226,6	55,1	28,6

Процес швидкої пролетаризації дрібного селянства викликав появу значної кількості вільних рук. Промисловість у Болгарії була слабо розвинута і складалася в значній мірі з підприємств по обробці сільськогосподарської сировини.

Для передової болгарської промисловості характерний відносно швидкий темп розвитку і поява нових підприємств. В 1900 р. в Болгарії було 103 порівняно великих підприємства з загальним капіталом у 19 823 тис. левів, а в 1911 р. кількість їх зросла до 345 з капіталом у 91 098 тис. левів, тобто протягом 10 років кількість великих підприємств більш ніж потроїлась, а вкладений капітал збільшився майже в 5 раз¹². Ці дані свідчать про те, що в болгарській промисловості при всій її відсталості відбувався процес концентрації виробництва.

На кінець 1913 р. в Болгарії було вже 390 більш або менш великих промислових підприємств¹³, а в 1914 р. міністр торгівлі, праці і промисловості в своєму виступі в Народних Зборах говорить про 397 діючих ценових промислових підприємств. За 5 років у Болгарії з'явилося 136 підприємств. Особливо швидко збільшувалась кількість млинів і цукрових заводів: у 1909 р. було 59 млинів, а в 1914 р. — 101 млин, у 1909 р. — 1 цукровий завод, а в 1914 р. — 6 цукрових заводів¹⁴.

⁸ В. А. Жебокрицкий. Болгария в период Балканских войн 1912—1913 гг., стор. 255.

⁹ Там же, стор. 256.

¹⁰ Там же.

¹¹ Ж. Натан. Вказ. праця, стор. 419.

¹² К. Попов. Стопанска България. София, 1916, стор. 313; Хр. Кабакчиев и Р. Караколов. Болгария в первой мировой войне. «Историк-марксист», 1941, № 1, стор. 58.

¹³ «Ново време», книга XIII—XIV, 1 мая, 1914, стор. 437.

¹⁴ Дневници, XVII О. Н. С., I редовна сесия, стор. 1376.

При наявності сировинної бази для металургійної і машинобудівної промисловості (залізна руда, вугілля, кольорові метали) ці найважливіші галузі індустрії напередодні першої світової війни були в зачатковому стані.

Болгарська буржуазія, яка прагнула до наживи і збагачення, виявилась неспроможною розгорнути широке будівництво промисловості і забезпечити серйозне піднесення найважливіших галузей важкої індустрії. В цьому полягала одна з причин того, що Болгарія стала економічно залежною від сильних імперіалістичних держав — Австро-Угорщини, Німеччини, Англії, Франції.

Оскільки статистика наводить дані тільки про ценову промисловість, її матеріали не дають можливості зробити висновки про повний обсяг промисловості Болгарії. Велика кількість різних великих і малих промислових підприємств та майстерень, на які не поширювався закон про сприяння, залишалась поза увагою офіційної болгарської статистики. Ця обмеженість статистичних даних не дозволяє визначити справжню кількість робітників у Болгарії на той час на підставі офіційних статистичних даних. Доводиться звертатися до інших джерел.

Д. Благоев, виступаючи в Народних Зборах, говорив: «Вважають, що робітників у нас всього близько 16 тис. чоловік, це невірно... Загальна кількість робітників у нас, зайнятих у промисловості, в торгівлі, в транспорті, та в сільському господарстві, становить 298 157 чоловік»¹⁵.

Булацель у праці «Очерки социально-политической жизни современной Болгарии» на основі перепису 1910 р. робить висновок, що за переписом 1910 р. кількість міських робітників становила 201 162¹⁶.

Дані про кількість людей, які живуть продажем своєї праці, наводить у своєму виступі в Народних Зборах Г. Димитров. «Тепер, — говорив він, — після Балканських воєн у нас є близько 400 тис. чоловіків, жінок і дітей у промисловості, в ремісничих підприємствах, в торгівлі і будівництві, які живуть, працюючи на іншого, живуть, продаючи свою працю»¹⁷.

Д. Благоев уважно вивчав історію формування робітничого класу в Болгарії. В ряді своїх робіт він спеціально розглядає питання про чисельність робітників у Болгарії. Цьому присвячена стаття «Становище робітничого класу в нашій промисловості». Д. Благоев відзначав, що робітничий клас разом з людьми вільних і інших професій налічує близько 500 тис. чоловік¹⁸.

Напередодні першої світової війни в Болгарії вже склалися такі промислові центри, в яких значна частина населення була зайнята на роботі в промислових підприємствах. Такими центрами були Софія, Варна, Габрово, Бургас, Руссе та ін.

Розвиток капіталізму в сільському господарстві і промисловості призводив до зuboжіння робітників і селян, до розширення бази капіталістичної експлуатації, до загострення класових суперечностей в країні. Розпорошеність робітників по дрібних підприємствах, а в зв'язку з цим менша можливість чинити організований опір, дозволяла фабрикантам безконтрольно експлуатувати робітників, максимально збільшувати робочий день і знижувати заробітну плату.

¹⁵ Дневници, XVII О. Н. С., I редовна сесия, стор. 1918.

¹⁶ А. Булацель. Очерки социально-политической жизни современной Болгарии. М., 1925, стор. 32.

¹⁷ Дневници, XVII О. Н. С., I редовна сесия, стор. 1903.

¹⁸ Ж. Натан. Экономические взгляды Дмитрия Благоева. «Вопросы экономики», 1956, № 6, стор. 81.

Становище робітничого класу і основної маси селянства в Болгарії було дуже важким. Д. Благоев у статті «Велика промисловість і робітничий клас у Болгарії», використовуючи дані офіційної статистики, відзначав, що тривалість робочого дня становила в середньому 11 годин. При цьому Д. Благоев довів, що офіційні дані прикрашують дійсність. Аналізуючи їх, він визначав, що фактична тривалість робочого дня в заохочувальній державою промисловості дорівнювала 13 годин¹⁹. Розглядаючи далі дані про розміри заробітної плати робітників, Д. Благоев приходив до висновку, що менша частина робітників заохочувальної державою промисловості одержувала від 15 стотинок до 1 лева на день, тобто від 4,5 до 30 левів на місяць; більшість же робітників одержувала від 1 до 2 левів на день, тобто 30—60 левів на місяць²⁰.

Тоді в Болгарії не існувало законів про охорону праці та соціальне страхування робітників. Життя і здоров'я робітників повністю залежали від свавілля господаря-підприємця. В 1915 р. Г. Димитров говорив у Народних Зборах, що «закон про жіночу й дитячу працю, прийнятий у 1905 р., не виконується»²¹.

«Ми маємо вірні дані по ряду промислових районів, де закон про жіночу й дитячу працю порушується. В Габрові, Сливені, Панагюрищі на промислових підприємствах працюють сотні дітей у віці молодше 12 років»²².

У період двох Балканських воєн Болгарія мобілізувала понад 400 тис. чоловік²³. Це означало, що значна частина населення — робітники, ремісники, селяни — залишили виробництво і пішли на війну. Різке зменшення робочих рук у промисловості та худоби в сільському господарстві не могло не відбитися на економічному становищі країни. Внаслідок двох воєн загальні втрати Болгарії в людях становили 60 тис. вбитими і померлими від різних хвороб²⁴, 105 тис. пораненими, налічувалось 40 тис. інвалідів. Воєнні витрати обчислювалися в 2 млрд. левів²⁵.

Величезні втрати здорового і працездатного населення країни були одним з факторів, які характеризували національну катастрофу Болгарії. Порушений війною режим соціально-економічного життя не можна було швидко відновити. Болгарія не могла безболісно компенсувати ті колосальні втрати, яких вона зазнала під час воєн.

В результаті Балканських воєн країна опинилася перед гострою потребою виправити становище з транспортом, особливо з залізничним, який був у значній мірі зруйнований. Розміри кредитів на дорожнє будівництво в зв'язку з війною різко зменшилися. Наприклад, у 1913 р. на ці цілі було асигновано 6 273 990 левів, а в 1914 р. — 1 957 520 левів²⁶. Довжина залізничних шляхів напередодні першої світової війни становила 2124 км, тобто на кожні 100 кв. км припадало 1,9 км залізничних колій²⁷.

У роки війни будівництво залізниць проводилось дуже повільно.

За час війни багато зброї і спорядження було втрачено, частина

¹⁹ Ж. Натан. Экономические взгляды Димитрия Благоева. «Вопросы экономики», 1956, № 6, стор. 82.

²⁰ Там же.

²¹ Дневници, XVII О. Н. С., I редовна сесия, стор. 162.

²² Там же.

²³ В. А. Жебокрицкий. Болгария в период Балканских войн 1912—1913 гг., К., 1961, стор. 251.

²⁴ Там же.

²⁵ История Болгарии, М., 1954, т. 1, стор. 498.

²⁶ В. А. Жебокрицкий. Болгария накануне Балканских войн 1912—1913 гг., стор. 52.

²⁷ Статистически годишник на Българското царство, 1913—1922 pp., стор. 437.

стала повністю непридатною. Отже, виникла потреба поповнити зброю і спорядження, для чого потрібні були величезні кошти²⁸.

Надзвичайне напруження всіх сил круто порушило висхідну лінію передвоєнного економічного розвитку країни. Наведені нижче дані показують стан економіки Болгарії напередодні першої світової війни.

Видобуток різних руд різко знизився. В 1912 р. мідної руди видобувалося 20 180 т, а в 1914 р. — 12 602 т, олова — відповідно 5083 т і 3541 т. Видобуток мішаної цинко-олов'яної руди з 1913 до 1918 рр. зовсім припинився²⁹. В цей час єдиною галуззю болгарської промисловості, яка продовжувала зростати, був видобуток кам'яного вугілля як на державних, так і на приватних шахтах. Потреба в кам'яному вугіллі була настільки великою і гострою, що уряд не міг погодитися на зменшення кількості робітників на шахтах.

Але в кам'яновугільній промисловості була зайнята лише невелика частина робітників, що не були покликані в армію. Інші галузі промисловості були скорочені через те, що робітники пішли на війну.

У галузі зовнішньої торгівлі напередодні першої світової війни пасивний баланс лишився незмінним. Так, у 1913 р. Болгарія ввозила товарів на суму 189 298 043 леви, а вивозила на суму 93 329 748 левів. У 1914 р. Болгарія ввезла товарів на суму 241 490 314 левів, вивезла — на 142 424 990 левів³⁰. Цікаво відзначити, що майже всі країни, які торгували в цей період з Болгарією, різко скоротили, а Австро-Угорщина та Росія, навпаки, збільшили свій ввіз товарів у Болгарію.

Аналізуючи тогочасне болгарське сільське господарство за галузями, ми бачимо, що землеробство переважало над скотарством. В землеробстві в свою чергу переважали зернові культури — пшениця і кукурудза. Після Балканських воєн у співвідношенні культур відбулися значні зміни. У зв'язку з втратою Добруджі сильно скоротилось виробництво зернових культур, зате збільшилось виробництво тютюну, завдяки приєднанню земель у Фракії. Тютюн, що вироблявся в південних районах, був особливо високої якості і дуже цінувався на європейському ринку.

Технічний рівень болгарського землеробства напередодні першої світової війни був надзвичайно низьким. Пануючим способом обробки землі було трипілля, а в деяких господарствах Східної Болгарії — навіть двопілля. Тільки поблизу великих міст зустрічалося поліпшене трипілля. Відсутність капіталів і переважання зернових культур перешкоджали поширенню пліднонасінного господарства. Грунт дуже мало удобрювався, а штучного зрошування зовсім не було. Врожайність, незважаючи на добрий ґрунт і сприятливий клімат, була дуже низькою. Тільки землі під кукурудзу, рис і тютюн оброблялися більш-менш непогано; врожай усіх інших культур повністю залежав від погоди. Недостатнє застосування добрив призводило до виснаження ґрунту. Більшість орендарів брала землю на один рік і тому не була заінтересована в збереженні родючості ґрунту. Сільськогосподарські машини були великою рідкістю. Вони не вироблялися в країні. Тому напередодні війни збільшилась закупівля сільськогосподарських машин і знарядь. Так, у 1913 р. Болгарія імпортувала сільськогосподарських машин і плугів на суму

²⁸ В. А. Жебокрицкий. Болгария в период Балканских войн 1912—1913 гг., стор. 255.

²⁹ Статистически годишник, 1913—1922 гг., стор. 124.

³⁰ Статистически годишник, 1913—1922 гг., стор. 129. До першої світової війни Німеччина і Австро-Угорщина займали перші місця в зовнішній торгівлі Болгарії. На 1911 р. ввіз німецьких товарів у Болгарію дорівнював 20%, а вивіз з Болгарії в Німеччину — 13% всієї зовнішньої торгівлі Болгарії. Див. Р. Караколов. Болгарський народ в кровавих лапах германського фашизма, М., 1941, стор. 5.

1 961 974 леви, а в 1914 р. — на суму 4 620 929 левів³¹. В цей час болгарський уряд вирішив налагодити сільське господарство, як одну з необхідних умов підготовки до майбутньої війни.

Деяким полегшенням для Болгарії в важкий 1913 р. було те, що врожай всіх культур видався дуже добрий. Проте в 1914 р. він знову знизився. За офіціальними даними середній врожай напередодні першої світової війни був такий³²:

Культури	1913 р. (в ц/га)	1914 (в ц/га)
Пшениця	11,86	6,18
Жито	10,58	7,74
Ячмінь	11,83	8,49
Овес	8,27	6,71
Просо	11,45	10,52
Кукурудза	12,71	12,78

Щодо олійних та технічних культур, то їх посівна площа теж збільшилась. Врожай був дуже добрий. Так, у 1913 р. посівна площа під цими культурами дорівнювала 26 063 га, а врожай зібрано 955 281 ц, в 1914 р. — відповідно 51 615 га і 2 125 602 ц³³. Ця обставина полегшувала до деякої міри становище країни в цілому.

Важке становище робітників і селян після Балканських війн погіршувала холера, яка робила найстрашніші спустошення саме серед бідного населення міста і села³⁴. В результаті всіх ускладнень, які виникли в зв'язку з війною, в країні створилася напружена обстановка.

Злигодні трудящих мас Болгарії стали ще більшими тому, що в зв'язку з війнами надзвичайно зменшилась зарплата робітників, в той час як життя швидко дорожчало. Ціни на хліб, м'ясо, цукор, рис, чай, кофе, сало зросли на 30—50%, а на деякі продукти подвоїлись або навіть потроїлись³⁵.

У зв'язку із зниженням заробітної плати та з подорожчанням предметів першої потреби робітник не міг утримувати сім'ю. Дружини і діти робітників змушені були пропонувати свою працю за безцінь. Становище робітничого класу було дуже важким. В країні назрівало піднесення страйкової боротьби. В 1914 р. вибухнуло 38 страйків, в яких брало участь 1900 робітників³⁶. Найважливішим був страйк трамвайників Софії, який тривав 15 днів. У ньому взяло участь 308 чоловік. Не менш важливе значення мав і страйк дроворубів у лісах Рили, які працювали на великих промисловців і торговців, а також страйк Дупницької околії, що належала братам Балабановим. Робітники, які брали участь у цих страйках, виявили високий бойовий дух, проте в зв'язку з рядом несприятливих обставин страйки закінчилися лише частковим успіхом.

У ряді міст під керівництвом тісняків відбулись збори робітників і службовців, на яких приймались резолюції з різними вимогами. Найхарактернішою була вимога повернення державою 2/3 заробітної плати тим, хто на заклик уряду пішов на фронт, залишивши свої сім'ї без шматка хліба. Цим сім'ям виплачувалася лише 1/3 зарплати³⁷.

³¹ Статистически годишник, 1913—1922, стор. 86.

³² Там же, стор. 18—21.

³³ Там же, стор. 26—27, 30—31.

³⁴ Там же, стор. 258.

³⁵ В. А. Жебокрицкий. Болгария в период Балканских войн 1912—1913 гг., стор. 257.

³⁶ Д. Коджейков. Рабочее и профсоюзное движение в Болгарии, стор. 120.

³⁷ В. А. Жебокрицкий. Болгария в период Балканских войн 1912—1913 гг., стор. 261.

Виступи робітників, ремісників, службовців і селян набували все ширшого характеру. У прийнятих резолюціях висувалися злободенні питання і вимоги в інтересах трудящих мас. Багато таких зборів проводилось під керівництвом партії тісняків. Будучи міцно зв'язаною з масами, ця партія добре знала насущні потреби трудящих і вимагала задоволення їх.

Скликані учительською секцією соціал-демократів збори трудящих м. Лома в жовтні 1913 р. ухвалили вимагати повного повернення затриманих державою $\frac{2}{3}$ зарплати та інших відрахувань, проведених під час мобілізації і війни, підвищення зарплати, громадських і політичних свобод, державного забезпечення на випадок інвалідності, каліцтва, по старості тощо ³⁸.

З вищесказаного видно, що економічне становище Болгарії напередодні першої світової війни було дуже важким. Проте правлячі кола країни на чолі з царем Фердинандом, які жадали реваншу за поразку в 1913 р. і підштовхувані до того ж імперіалістами Австро-Угорщини та Німеччини, посилено готувалися до нової війни.

³⁸ В. А. Жебокрицький. Болгария в период Балканских войн 1912—1913 гг., стор. 261.

З ІСТОРІЇ ЧЕСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ НА УКРАЇНУ

Взаємозв'язки чеського, російського та українського народів зародились давним-давно і набирали різних форм та проявів. Однією з таких форм було переселення чехів у Росію і на Україну в другій половині ХІХ—на початку ХХ ст.

Перша хвиля чеської еміграції припадає на період придушення національного повстання 1618—1620 рр., спрямованого проти Габсбургів. Учасники повстання були суворо покарані, в багатьох конфіскували майно. Найбільше число конфіскацій припадало на Жатецьку, Літомежицьку, Болеславську, Биджовську та Чаславську області. Якщо перед 1618 р. частка чеських рицарів у землеволодінні становила 27%, то на кінець Тридцятирічної війни вона скоротилась до 10%. Зміцнилося велике німецьке феодальне землеволодіння, особливо землеволодіння німецького католицького духовенства. Підчас Тридцятирічної війни Чехія стала ареною воєнних дій. Австрійський уряд запровадив нову систему постачання військ. Вони утримувались за рахунок населення тієї місцевості, де знаходилось військо. Це розоряло народ.

В 1627 р. перемога феодально-католицької реакції була закріплена у «Обновленому земському уставі». В Чехії встановлювалась влада Габсбургів, права чеського сейму були урізані, міста позбавлялись своїх прав у сеймі, де їм належав лише один голос. Католицька релігія оголошувалась в Чехії панівною. У Празі некаатоликам не дозволялось займатись ремеслом. Указом габсбургського уряду 1649 р. від поміщиків вимагалось силою обертати селян в католицизм¹.

Переслідування феодально-католицькою реакцією протестантів, «чеських братів», лютеран, кальвіністів викликали еміграцію 30 тис. сімей ремісників і 20—25% всіх феодалів. В другій половині ХVІІ ст. покинули батьківщину видатні вчені і письменники — знаменитий чеський педагог Ян Амос Коменський, історики Павел Скала та Павел Странський, збирач церковних протестантських пісень Юрій Тршановський з Тешина.

Частина емігрантів оселилась в Польщі, частина — в Німеччині. Після третього розділу Польщі в 1795 р., коли Прусія зайняла деякі польські землі, більшість чеських сімей з німецької частини Сілезії переселилась у колишню Пьотрковську губернію. В 1802 р. вони заснували поселення Зелев і Кучув.

Вихідці з Зелева в 1859—1861 рр. переїхали на Волинь і там створили два перші чеські селища — Погорільці та Підгайці в Дубнівському

¹ История Чехословакии, т. I, Изд-во АН СССР, М., 1956, стор. 259—262.

повіті. В 80 рр. ХІХ ст. з Польщі на Волинь переселяються інші родини потомків «чеських братів». Вони засновують поселення Михайлівку, Завидів — в Ровенському повіті, Міротин — в Острозькому. Розселяючись далі по Україні, вони створюють декілька невеликих селищ в Херсонській губернії, навіть у Криму. Проте число чехів-переселенців з Польщі було в цей період незначним — всього 967 чоловік².

Масова еміграція з Чехії та Словачки почалась з другої половини ХІХ ст. Викликали її, головним чином, економічні причини.

Буржуазна революція 1848 р. в Австрії сприяла швидкому розвитку капіталізму. В 70-х роках ХІХ ст. в основних галузях промисловості вже панувало фабричне виробництво. У цей період в Чехії завершився промисловий переворот³. В другій половині ХІХ ст. Чехія займала перше місце в Австрійській імперії по виробництву чавуну, сталі, листового заліза та рейок, вона була єдиним районом, де видобувалось коксівне вугілля.

Розвиток капіталістичних відносин сприяв швидкому зростанню чисельності населення. Протягом другої половини ХІХ ст. воно збільшилось на 2 млн. чоловік⁴. Швидко зростала кількість промислового пролетаріату. Поряд з цим існувала велика армія ремісників у дрібній і кустарній промисловості.

Капіталізм у сільському господарстві Чехії розвивався за пруським шляхом. Маєтки, які знаходились переважно в руках німецьких поміщиків, поступово перетворювались у великі товарні господарства. Збереження численних феодалних пережитків у чеському селі важким тягарем лягло на плечі селянства. В кінці ХІХ ст. понад третина всіх селян Чехії були батраками й сільськогосподарськими робітниками. Більшість селянських наділів не перевищували 1,5—3 га, в той час як 2—3 тис. поміщиків володіли 37% всієї землі. Поряд із збільшенням числа малоземельних і безземельних селян зростало куркульство⁵.

Аграрна криза 70—90-х років ХІХ ст., викликана ввозом дешевого американського хліба в Європу, погіршила становище селян та призвела до розорення багатьох селянських господарств. За період з 60-х по 90-і роки ХІХ ст. заборгованість чеських селян досягла величезної суми — 3 млрд. австрійських крон.

«Над одним селянським господарством тяжіє поземельний, державний, подимний, чиншевий, військовий, окружний, общинний, шкільний та церковний податки. Всюди зустрічаємо ми незліченні «надзвичайні збори». За короткий час платежі зросли з 3 до 220 гульденів. Сотні тисяч наших братів і синів під гаслом захисту батьківщини гинули за Італію, Шлезвіг-Гольштейн або Німецький Союз. А вкінці розорений війнами господар в нагороду за його відданість і самопожертву повинен утримувати як екзекуцію до 24 цислейнтайських гусарів»⁶.

Так характеризували чеські селяни своє безвихідне становище. Наслідком руйнування селянського господарства було зростання обезлюднення села та згущення населення у великих промислових містах. Але розвиток промисловості в Чехії не міг поглинути всі вільні робочі руки.

² J. Auerhan. České osady v gubernii Volynské «Sbornik české společnosti zeměvedne». 1912, ročn., XIII, стр. 35—36. V. Ambrož. Češi a Slováci v Rusku. «Naše zahraničí». 1922, ročn., III, sv. 3, стр. 97—100.

³ J. Purš. Průmyslová revoluce v českých zemích. P. 1960, стр. 5—12. История Чехословакии т. II., стр. 157—160.

⁴ А. Х. Клеванский. Из истории чехословацких политических организаций в России (1914—1917). Ученые записки Института славяноведения. М., 1962, т. 25, стр. 60—69.

⁵ И. И. Удадьцов. Очерки из истории национально-политической борьбы в Чехии в 1848 г., М., 1951, V. Klimeš Ceska vesnice v. r. 1848. P., 1949.

⁶ Газ. «Киевлянин», 1870 р. № 43 від 9 квітня. Заява чехів-переселенців про обставини переселення в Росію.

В 60-х роках в Австрії знову посилюється національна боротьба. Чеська буржуазія, яка намагалась завоювати ринки збуту, добивається своїх прав. Очолювані Ф. Палацьким ліберали розробляють програму «Історичного державного права чеського королівства», суть якої була в вимогах надання автономії Чехії та Моравії при збереженні верховної влади Габсбургів. В 1867 р. австрійська буржуазія та угорське дворянство укладають угоду, за якою Австрія перетворювалась в двоєдину державу — Австро-Угорщину. Це було крахом національної політики чеської буржуазії, вимоги якої про автономію були відкинуті.

На міжнародній арені посилення Пруссії і слабкість Австрії, які стали очевидними в 70-х роках, лякали чехів перспективою розпаду австрійської монархії і відходу її західної частини до Пруссії, що означало б ще більше посилення німецького впливу. Перед загрозою нового наступу германізму чехи шукають виходу. Частина чеської буржуазії звертається за підтримкою в національній боротьбі до Росії.

Так, у другій половині ХІХ ст. у Чехії, з одного боку, значно загострюється національне питання, а з другого — зростає кількість зuboжілого населення. Неможливість знайти засоби до існування на батьківщині призводить до посилення еміграції за кордон, зокрема в Америку⁷.

З Моравії та Східної Чехії, району Крконошських гір, Кутної Гори, Літомишля, Ланцкρούна виїжджали щорічно 10—12 тис. чехів. В 1857—1869 рр. Чехію покинуло 183 045 чоловік⁸.

Після 1867 р. в чеських землях виникає рух за переселення в Росію, зокрема на Волинь. Масове переселення чехів на Україну зв'язується з перебуванням делегації австро-угорських слов'ян на Етнографічній виставці та Слов'янському з'їзді в Москві в 1867 р.⁹. Безперечно, сам факт поїздки в Росію великої чеської делегації на чолі з Франтішком Палацьким і Франтішком Ладіславом Рігером сприяв зміцненню дружніх зв'язків між передовими представниками російського і чеського народів.

У боротьбі за здійснення своєї федеративно-автономістської програми Ф. Палацький залякує австрійський уряд російським панславізмом. Ліберальна чеська преса тих часів досить ясно відбивала погляди австро-угорської делегації слов'ян у Москві. Газета «Národní Lístý» писала: «Якщо буде до того причина, ніхто з чехів не задумається сказати в Москві чи в Петербурзі те, що так часто говорилося і в Празі; що народ чеський не дозволить позбавити свою країну її політичної самостійності, що він не захоче в силу яких би то не було несподіваних подій потонути в німецькому морі... слов'яни не замишляють заговору проти Австрії, в Москві вони лише привітаються між собою і, порозумівшись один з одним, пізнають могутній дух слов'янства, який повергне свого супостата, яким би гордим і настирливим він не був у своїй ненависті»¹⁰.

Під час зустрічі в Росії керівники чеської делегації цікавились, в якій мірі можна було б повернути потік чеської еміграції замість

⁷ I. Pohl Vylidňovani venkova v Čechách v období 1850—1930. P., 1932, стор. 13—14; I. Gruber. Populační otázka. P., 1923, стор. 63.

⁸ Там же, див. також St. Klíma. Češi a Slováci za hranicemi. P., 1925, стор. 60—65.

⁹ С. А. Никитин. Славянские съезды 60-х г. ХІХ в. Славянский сб. 1948, стр. 16—105.

¹⁰ Всероссийская этнографическая выставка и славянский съезд в Москве в мае 1867 г. М., 1876, стор. 101—102. Н. Д. Ратнер. Программа и тактика чешской буржуазии в 1860—1870 гг. Ученые записки Института Славяноведения АН СССР, т. ХІV, М. 1956.

Амери́ки в Південну Росію¹¹. Хоч ніяких конкретних рішень під час перебування делегації в Москві не було прийнято, ідея з'явилась.

Після повернення чехів на батьківщину в 1867 р. у видавництві Ю. Грегера, власника газети «Národní Listy», виходить книжка «Poút' Slovanův do Ruska r. 1867 a její význam», («Подорож слов'ян у Росію та її значення») з докладним описом перебування делегації в Москві¹². Дуже цікавий додаток до цієї книжки — розділ про становище в Росії, де подається характеристика сільського господарства на Півдні, описуються навіть клімат і природні умови краю. Особливо підкреслюється можливість дешево придбати землю і заснувати добре господарство. Автор навіть запевняє, що в Росії можна мати більшу політичну свободу, ніж в «ліберальній, освіченій Австрії»¹³. В умовах австрійського абсолютизму і засилля німців це була відверта агітація на користь Росії.

В Росії у другій половині XIX ст. на урядові кола посилювався вплив слов'янофілів. Вони відбивали інтереси тих поміщицьких і торгово-промислових кіл, які виступали в 60-х роках за розвиток капіталістичної промисловості і торгівлі, за введення наукових агрономічних основ у сільське господарство та широке застосування в ньому машин. Росія — велика і єдина на той час незалежна слов'янська країна — висувалась слов'янофілами як оплот і гарант національних інтересів всього слов'янства. Діяльність слов'янофілів сприяла пробудженню інтересу до зарубіжних слов'ян, встановленню з ними зв'язків. Слов'янські симпатії мали великий вплив на роботу Слов'янського з'їзду в 1867 році¹⁴.

Царський уряд також прагнув не допустити посилення Австро-Угорщини та показати себе захисником слов'янських народів. Однак в 1867 р. питання про організоване переселення чехів в Росію конкретно не обговорювалось урядовими колами, хоч такі проекти висувались¹⁵.

Після реформи 1861 р. в Росії почався швидкий розвиток капіталізму. В. І. Ленін підкреслював дві сторони в процесі історичного розвитку капіталізму — розвиток капіталізму вглиб і вшир. Зокрема він звертав увагу на те, що «в Росії це останнє прагнення (розвиток вшир.— Ж. К.) особливо рельєфно виявилось і продовжує виявлятися на наших окраїнах, колонізація яких дістала такий величезний поштовх у пореформений, капіталістичний період російської історії»¹⁶.

Вигідні умови для такої політики склалися в Київському генерал-губернаторстві та на Волині. Більшість великих польських поміщиків, які мали в своїх руках величезні наділи землі, переживали гостру господарську кризу. Реформа 1861 р., звільнення селян від кріпосницької залежності позбавили їх безплатної робочої сили. Вони не вміли пристосуватись до нових умов¹⁷. До того ж придушення повстання 1863 р., арешти деяких його учасників, велика контрибуція, накладена царським

¹¹ Poút' slovanův do Ruska r. 1867 a její význam, P., 1867, стор. 100.

¹² Там же.

¹³ Poút' slovanův do Ruska... стор. 114—122.

¹⁴ С. А. Никитин. Славянские съезды 60-х гг. XIX в. «Славянский сборник», 1948, стор. 98—165.

¹⁵ Перше переселення чехів в Росію передбачалось у 1861—1862 рр. за планом графа М. Муравйова в Приамурський край. Передбачалось переселити сюди чехів з Америки. Але проект не був здійснений. Повстання 1863 р. в Польщі, складна міжнародна обстановка не дозволили царському уряду загострювати відносини з Австрією. Центральний Державний Історичний архів в Ленінграді. ф. 1282, оп. 2, д. 169, л. 3.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 72.

¹⁷ Z. Sichořska. Kolonie czeski na Wołyniu. Rocznik wyższej szkoły handlowej. 1928, ч. V, стор. 107—108. Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900). Днепропетровск, 1960.

урядом на тих, хто допомагав повстанню, сприяли масовому **продажу** земель на Волині¹⁸.

Покупців землі було мало. Українські селяни, розорені роками панщини, не могли її купувати. Російські поміщики, налякані подіями 1863 р., неохоче селились у Волинській губернії. Полякам-католикам за постановами від 10 травня 1864 р. і 10 грудня 1865 р. було заборонено купувати землі в Київському генерал-губернаторстві. Після повстання 1863 р. царський уряд, намагаючись зміцнити тут російський вплив, всіляко обмежував польсько-католицькі елементи. Через все це ціни на землю у Волинській губернії були низькими¹⁹.

Такі умови були на Волині, коли в 1867 р. у Варшаві в спеціальну контору по продажу маєтків на Правобережній Україні звернувся в пошуках роботи чех Франтішек Прібил, якого вважають організатором чеського переселення на Волинь.

Є відомості, що Ф. Прібил цікавився перебуванням чеської делегації в Москві. Він познайомився з деякими чехами, які вже до того жили в Росії й на Україні. Побував на Волині, де був здивований добрими землями і дешевими цінами на них. Не чужими були Ф. Прібилу й думи про слов'янську взаємність, які в той час були дуже поширені серед чеського народу.

Франтішек Прібил народився в 1838 р.²⁰ у Південній Чехії в Тршебоні в сім'ї управителя маєтка пана Шварценберга. Закінчив лісничу школу, вивчав гірничу справу і техніку. Служив деякий час у маєтках пана Шварценберга на Шумаві. Йому було добре знайоме становище в Чехії. У пошуках заробітків він побував у багатьох місцях Чехії. В 1867 р. з цією ж метою Франтішек Прібил виїжджає в Росію. Вдома його дивувала емігрантська гарячка чехів, які масами їхали в Америку, а тут він побачив переселення німців до Росії²¹.

Заручившись підтримкою Варшавської контори по продажу земель на Волині, він повертається до Чехії, де починає агітацію за переселення чехів на Волинь. У Празі Ф. Прібил зустрічається з Ф. Л. Рігером і Ф. Палацьким, одержує їх схвалення проекту переселення чехів до Росії²². В газеті «*Narodni Listy*» з'являються оголошення про продаж земель на Волині²³.

Крім того, Ф. Прібил особисто їздить по селах Північної Чехії, агітуючи за переселення. Особливу увагу він звертає на хорошу якість землі, низькі ціни на неї порівняно з Чехією, широкі перспективи для розвитку різних промислів, близькість австрійського кордону. Ф. Прібил підкреслює переваги переселення в слов'янську Росію над еміграцією в Америку. Він писав, що це «засіб зберегти маси чеського народу від національного виродження і поневірян в Америці та інших заморських країнах»²⁴. Представникам чеської буржуазії було вигідно спрямувати потік чеської еміграції в Росію. З часом це відкрило б широкі можливості розширення ринку збуту для зростаючої промисловості Чехії. Ф. Прібил був, крім того, особисто зацікавлений в організації переселення. Це давало йому заробіток і перспективу створення власного

¹⁸ Г. И. М а р а х о в. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. К., 1963, стр. 239—240.

¹⁹ Z. S i c h o s k a. Вказ. праця, стор. 107—108; Е. М. К р ы ж а н о в с к и й. Чехи на Волині. Собр. соч., т. II. Киев, 1890.

²⁰ V. O l i č. Dejiny českého vystěhovalectví na Rus. Kyjev, 1908, стор. 7.

²¹ Там же, стор. 7; М. V i k o v a, Osídlování Volyně Cecný. «Casopis Slezského muzea» XIII — 1964, Opava, стор. 162.

²² V. O l i č. Вказ. праця, стор. 8—9. I. F o ř t Odstěhovani našeho lidu do ciziny. P., 1876, стор. 15.

²³ «*Narodni Listy*». 1868, č. 83, 24 серпня.

²⁴ V. O l i č. Вказ. праця, стор. 17.

господарства. Незабаром він починає одержувати багато пропозицій з усіх кінців Чехії, в якій з кожним днем зростав земельний голод.

Австрійський уряд звернув увагу на діяльність Ф. Прібила. Його заарештували і запропонували покинути межі Австро-Угорщини²⁵.

Разом з Прібилом вирушили на Волинь 14 чехів. Вони мали 20 тис. карбованців, зібраних серед бажаючих переселитись. При посередництві Варшавської контори по продажу земель чехи закупили в Дубнівському повіті маєтки — Глинськ, Семидуби, Ульбарів і Мирогощу по 20—40 карбованців за морг землі²⁶. Ціни на землю на Волині були в той час в 10 раз нижчі, ніж в Чехії. Переселенці говорили, що за халупу на батьківщині тут можна придбати землю²⁷. Набагато дешевшими були й продукти харчування, одяг та інші споживчі товари.

Переселенці, продавши мізерне господарство в Чехії, могли купувати на Волині земельну ділянку. Оскільки маєтки продавались повністю, покупці збирали гроші, закупали весь маєток, а потім розподіляли землю в залежності від грошового внеску.

У 1869 р. уже не одиниці, а сотні переселенців з родинами, з усім домашнім скарбом їхали на Волинь. Першими переселенцями були в основному селяни, яких гнали з батьківщини злидні, та розорені ремісники²⁸. Лише невелика частина мала досить грошей, щоб завести власне велике господарство й розбагатіти²⁹.

Приїжджі, звичайно, не знали становища на Волині і тому спочатку їм було нелегко. При купівлі земель зустрічались великі труднощі. Для цього необхідно було мати спільників та посередників, які б влаштували справу. Такими посередниками були спеціальні уповноважені чехи — Ф. Прібил, В. Оліч та інші, які одержували за це плату і здобули певну владу над поселенцями. Часто переселенці купували маєтки з боргами або на інших обтяжливих умовах. Земля була дешева, однак в ряді випадків це була цілина або занедбані орні землі. Через те перші роки життя чехів, особливо бідняків, були дуже важкими. Лише наполегливість переселенців, дешевизна землі й продуктів та прихильне ставлення місцевого населення допомогли їм налагодити господарство³⁰. На Волині чеські переселенці починають господарювати новими методами: застосовують травопільні сівозміни, впроваджують систематичне угноєння ґрунтів, розводять сади, починають вирощувати цукровий буряк та інші просапні культури. Розводять нову культуру — хміль. Незабаром чеські села стають заможними, культурними поселеннями, господарства чехів приносять все більше прибутків.

Чеське переселення в 70-х роках стало набирати широкого розмаху й не могло не викликати певної реакції з боку російського уряду. Виникло так зване «чеське питання» в Росії. Волинь належала до Київського генерал-губернаторства. Для ознайомлення з становищем на Волині київський генерал-губернатор А. М. Дондуков-Корсаков у 1869 р. надіслав чиновника в особливих дорученнях полковника П. Грессера. Той

²⁵ Státní ústřední archiv v Praze. Ф. РМ, 1870—1871, 4(1) л. 1132. V. Olič. Вказ. праця, стор. 17.

²⁶ A. I. Martinovskí. Kronika Českého Malína. P., 1945, стор. 9; газета «Ruský Čech». 1907, с. 1, 14 листопада Slovník historie Polski. W. 1964, стор. 523; морг—0,56 га.

²⁷ Одна десятина найкращої землі біля міст або цукроварень, яку не треба було зразу угноювати коштувала 80 (рос.) крб., або 120—150 австр. злотих, один чеський корець коштував 32—40 злотих. Одна десятина дорівнювала 2 моргам або 1,12 гектара, або 3/4 чеські корці. 1 крб. дорівнював 1 австрійському золотому 62 крейцерам. Fr. Doubrava. Český vystěhovalce na Rus. K poučení a vystraze našemu lidu. P., 1876, стор. 19.

²⁸ V. Olič. Вказ. праця, стор. 16—19; Fr. Doubrava. Вказ. праця, стор. 15—17.

²⁹ I. Folprecht. Volynští Křažaně. P., 1947 газ. «Ruský Čech» 24 квітня 1907 р.

³⁰ A. I. Martinovskí. Вказ. праця, стор. 9.

ознайомився з життям чехів, їх господарством, особисто зустрічався з чеськими уповноваженими — В. Олічем, Ф. Прібилом, Й. Свободою³¹. Незабаром він писав у донесенні генерал-губернатору, що «чеське питання» вимагає особливої уваги уряду³².

Восени 1869 р. А. М. Дондуков-Корсаков особисто побував у багатьох чеських поселеннях. Йому подобалось зразкове ведення господарства, культурні села; переселенці запевнили його в своєму братньому ставленні до Росії³³.

Особливо зацікавило генерал-губернатора те, що за віросповіданням більшість чехів записувалася гуситами, тобто послідовниками чесько-братської протестантської церкви.

24 лютого 1870 р. А. М. Дондуков-Корсаков подав у Міністерство внутрішніх справ великий рапорт про переселення чехів. В ньому він звертає увагу уряду на те, що: 1) чеські переселенці відзначаються зразковою любов'ю до праці, повагою до влади, взірцевою чесністю і моральністю, тому для Росії вони можуть бути корисним елементом; 2) поселенці влаштовують свою церкву на основах гуситської церкви, а це буде в Південно-Західному краї (Київська, Волинська, Подільська губернії) причиною неминучого розколу в римсько-католицькому таборі й допоможе боротьбі російських властей з католицизмом; 3) симпатії чехів до Росії і до православної віри вказують на те, що скоро чеські поселенці зіллються з місцевим православним населенням, зміцнивши цим російські позиції в Південно-Західному краї³⁴.

10 червня 1870 р. (з небаченою в російському державному апараті швидкістю) цар затвердив постанову Комітету міністрів «О водворенні чехов на Волині».

Чехам-переселенцям дозволялось негайно, без особливих поліцейних свідощв про лояльність приймати російське підданство. Вони могли або приписуватись до селянських общин і волостей або утворювати власні. Щодо релігії — чехи користувались свободою віросповідання і правом влаштовувати свою чеську церкву. Переселенці звільнялись від військової служби, державних і общинних повинностей строком на 5 років з дня прийняття підданства³⁵.

24 вересня 1870 р. в Дубно урочисто були приведені до присяги на вірність російському царю 2 тис. чехів³⁶. Будо утворено три чеські волості: Глинська, Дубнівська, Луцька, згодом — четверта, Купічевська³⁷.

Маніфест сприяв посиленню переселення чехів в Південно-Західний край. Переселенці їхали у Волинську, Київську, Подільську й далі на південь України — в Херсонську губернії. Були чеські поселення навіть в Криму й на Кавказі³⁸. За переписом 1897 р. на Волині було 27 тис. 660 чехів³⁹.

В Чехії виникли спеціальні організації, які займались питанням переселення. У Празі в 1874 р. був створений спеціальний комітет

³¹ V. Olič. Вказ. праця, стор. 15—16.

³² E. M. Крыжановский. Чехи на Волини. Собр. соч., т. 2, К. 1890, стор. 825—830.

³³ Там же, стор. 825—830.

³⁴ Там же, стор. 820, 821.

³⁵ L. Sichoska. Вказ. праця, стор. 108—116.

³⁶ V. Olič. Вказ. праця, стор. 20; E. M. Крыжановский. Вказ. праця, стор. 820, 821.

³⁷ Vl. Mičan. Ceska emigrace v Polsku a na Volyni. Brno, 1924. Труды этнографическо статистической экспедиции в западно-русский край. СПб., т. 7, стр. 308—311.

³⁸ V. Ambrož. Češi a Slovaci v Rusku... стор. 151.

³⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи в 1897 г. Цифра неточна через те що в офіційну статистику не входили чехи, які встигли вже прийняти російське підданство.

на чолі з агрономом Ф. Доубравою⁴⁰. Переселенням займається й «Товариство для торгових зносин Чехії з Росією»⁴¹.

В 1876 р. в Празі виходить книжка Ф. Доубрави «Českú vystěhovalec na Rus» («Чеський переселенець в Росію»), в якій автор описує життя в Росії. Він подає опис російського поземельного законодавства, характеризує ціни на сільськогосподарські продукти. Спеціальний розділ присвячує розведенню хмелю на Волині. Докладно описує Ф. Доубрава умови переселення, навіть подає вартість квитків на російських залізницях. Автор підкреслює, що «переселенець знайде тут народ побратимський, слов'янський, мову якого можна легко зрозуміти, і стане членом великої слов'янської сім'ї»²⁴. Крім того, Ф. Доубрава наполегливо проводить ідею, що на чехів-переселенців покладається почесна місія бути в Росії зразком раціональних сільських господарів⁴³.

У чеських опозиційних до австрійського уряду газетах «Národní Listy», «Pokrok», «Cas», «Jizeřan» систематично друкуються матеріали про життя чехів у Росії.

Австро-Угорський уряд намагався затримати переселення⁴⁴. В чеській пресі проавстрійського напрямку систематично з'являються матеріали про важке становище чехів-переселенців в Росії, про віроломність царського уряду⁴⁵. Місцеві власті в Чехії затримують видачу паспортів і дозволів на переселення⁴⁶. Австрійське посольство в Петербурзі навіть заявило протест царському уряду з приводу агітації за переселення. В той час Росія була зацікавлена в розгортанні національно-визвольного руху південних слов'ян на Балканах. Підтримка австрійських слов'ян також була корисною для Росії⁴⁷.

Права та урядова преса в Росії на фоні загального захоплення слов'янством багато уваги приділяє чехам-переселенцям. Газета «Московские ведомости» писала, що чехи сповнені бажанням злитись з православ'ям і вважають себе вірними підданими російського царя⁴⁸. В газеті «Киевлянин», починаючи з 1869 р., систематично друкуються матеріали, присвячені переселенцям. В 1870 р. там була надрукована стаття, яка відображала політику уряду щодо чеських переселенців. «Заміна польського землеволодіння на Волині єдиноплеменними нам чехами, які з явним бажанням намагаються злитись з російським населенням краю, це явище, що по всій справедливості повинно звернути на себе дбайливу увагу і освічене сприяння уряду. На чехів покладено дуже важливе політичне завдання в інтересах Російської держави — створення особливої релігії, яка внесла б розкол в католицьку церкву, привернула б до себе сільське католицьке населення і таким чином послабила б силу католицизму»⁴⁹.

Так, з самого початку господарсько-економічні питання чеського переселення були відсунуті на другий план, і зусилля царського уряду спрямовуються на створення з чехів антипольського ударного загону. Цим загоном російський уряд хотів скористатись в боротьбі з католицьким польським впливом на південно-західній Україні. Крім того, на початку переселення йому сприяли й особисті інтереси деяких діячів.

⁴⁰ Státní Ústřední archiv v Praze, ф. СМ, 1887, 20(1), л. 62.

⁴¹ Газ «Киевлянин», 18 листопада 1871 р.

⁴² F. D o u b r a v a. Вказ. праця, стор. 8—9.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Státní Ústřední archiv v Praze, ф. РР. 1882—87, А(4), 1,894, л. 64.

⁴⁵ Газ. Pražský deník. 1871. č. 170, «Taboř», 1875, č. 11, 12.

⁴⁶ V. O l i č. Вказ. праця, стор. 17.

⁴⁷ История дипломатии, т. II, стр. 22, М., 1941.

⁴⁸ Газ. «Московские ведомости», 1876, № 170, 6 липня.

⁴⁹ Газ. «Киевлянин», 1870, № 30, 10 березня.

Наприклад, П. Грессера підвищили в чині, зробили Волинським губернатором, він зміг придбати хороші помістя на Волині. Після цього П. Грессер охолов щодо чеського питання)⁵⁰.

Однак самі чеські переселенці не виправдали сподівань царського уряду. Називаючи себе гуситами, вони вкладали в це поняття далеко не релігійний зміст. Чеське захоплення гуситством мало політично-демократичний і національно-визвольний характер. Це був з покоління в покоління передаваний типово чеський протест проти австрійського поневолення. «Вступаючи в братерську їм слов'янську країну, чехи з гордістю називали себе гуситами, підкреслюючи цим надії на можливість відкрито висловити своє прагнення до свободи»⁵¹.

Урядові російські кола не розуміли цього, гадаючи, що чехи прагнуть лише до формального відлучення від римсько-католицької церкви.

Все це пізніше стало перешкодою для еміграції чехів до Росії. Переконавшись у неможливості використати їх як знаряддя антипольської боротьби, царський уряд з 1891 р. ліквідує чеське самоврядування, забороняє іноземцям неправославного віросповідання купувати землі в Південно-Західному краї. Забороняються чеські школи. Починається примусове нав'язування чехам православ'я та русифікація їх.

Наприкінці XIX ст. потік чеської еміграції до Росії фактично припинився. В умовах самодержавства інакше й не могло бути. Царська Росія, яка була «тюрмою народів», не могла дати чеським переселенцям того, чого вона сама не мала, — політичних свобод. Не зуміла вона й належно використати та застосувати передові методи й знання чехів у сільському господарстві.

⁵⁰ J. Vlček, Zvolyně. «Naše zahraničí» P., 1922, ročn. III, sv. 1, стор. 19—21.

⁵¹ V. Olič. Вказ. праця, стор. 21.

КОЛІВЩИНА В ОЦІНЦІ ПОЛЬСЬКОЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ КІНЦЯ ХVІІІ—ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

Народне повстання 1768 р. на Правобережній Україні, що захитало до основ феодальну Річ Посполиту, залишило глибокий слід у свідомості як сучасників, так і наступних поколінь. Майже не було такого класу чи прошарку, який залишився б байдужим і не висловив би свого ставлення до цієї події. Це було викликане не лише тим, що Коліївщина зачепила в тій чи іншій мірі майже всі верстви населення України і Польщі, але й тим, що поставлені нею на порядок денний питання визволення народних мас України і Польщі від тяжкого соціального та національного гніту не були розв'язані і залишались актуальними і в першій половині ХІХ ст. Ставлення до Коліївщини, отже, визначалось насущними завданнями епохи.

Представники різних верств і прошарків населення оцінювали події 1768 р. по-різному, виходячи з своїх класових позицій. Ідейна боротьба навколо оцінки Коліївщини була по суті виявом боротьби між прогресивними і реакційними силами. Ставленням до Коліївщини визначалась прогресивність того чи іншого громадсько-політичного діяча, угруповання.

Саме тому вивчення питання про оцінку повстання 1768 р. представниками різних напрямків суспільної думки становить значний науковий інтерес.

В цій статті розглянуто ставлення до повстання 1768 р. панівних класів Польщі, його оцінку представниками прогресивної суспільно-політичної думки, а також використання традицій Коліївщини революційними діячами в інтересах антикріпосницької і національно-визвольної боротьби.

Магнати і шляхта ставились до Коліївщини вороже. Налякани повстанням, вони затаїли глибоку ненависть до народних мас, які навжились кинути гнівний виклик системі визиску і поневолення.

Численні мемуари, що вийшли з-під пера шляхтичів¹, називають гайдамаків гультяями, розбишаками, грабіжниками, а причиною їх виступу вважають політику російського уряду. Їх автори вірять в те, що нібито Катерина ІІ через своїх агентів розповсюджувала на Правобережній Україні маніфест («Золоту грамоту») з закликом до українського населення піднятися на боротьбу проти поляків.

¹ І. Шпитковський. Мемуари з історії гайдамацького руху на Україні. «Архіви України», 1966, № 5, стор. 77—80; Його ж, Мемуар Домініка Завроцького про Коліївщину. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. 96—97; І. Франко. Польська поема про уманську різню. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. 62.

В умовах розкладу феодально-кріпосницької системи і все більшого посилення антикріпосницьких настроїв у народних масах шляхта жила в постійному страху перед небезпекою нових спалахів народного гніву. В найменших проявах протесту проти тяжкого гніту і численних насильств вона вбачала бунт, повстання і намагалась використати їх як привід для нової розправи над народними масами. Траплялись випадки, коли окремі угруповання шляхти використовували привид Коліївщини для залякування своїх ідейних та політичних противників. Зокрема, це мало місце під час Чотирирічного сейму (1788—1792), коли реакційні кола польської шляхти, що групувалися навколо гетьмана Браніцького, намагаючись зірвати прогресивні реформи, навмисно поширили вигадку про підготовку агентами Росії на Волині та Поділлі нового селянського повстання, яке начебто мав очолити син І. Гонти. Серед шляхти зчинилась паніка, посилена випадковим вбивством двірськими слугами поміщицької сім'ї в с. Невіркові на Волині. На вимогу шляхти сейм відправив на Україну 2500 солдатів, утворив спеціальні воєводські комісії громадської безпеки, що мали запобігти селянському повстанню. Одна з таких комісій (Волинська), присвоївши собі функції судової влади, вчинила криваву розправу над українським населенням Волині, запідозривши його в підготовці повстання. Сотні невинних жертв (селяни, міщани, греко-католицькі священники) були кинуті в тюрми, де багато їх загинуло від катувань і жахливих умов; понад 30 осіб було страчено. Проте жодних слідів підготовки селянського повстання не було виявлено, хоч селянство і ненавиділо шляхту². Події 1789 р., названі «Волинською тривоною», відображені в численній історичній та мемуарній літературі.

Паніка серед волинської шляхти була такою великою, що перекинулась навіть через кордон до Галичини і тут теж почали ходити чутки про нове повстання³.

Нагадування про Коліївщину використовував у своїх публіцистичних виступах під час роботи Чотирирічного сейму Г. Коллонтай — визнаний ідеолог шляхетсько-буржуазного блоку, — який намагався шляхом реформ соціального і державного ладу забезпечити незалежність Польщі та розчистити шлях для розвитку капіталістичних відносин. В своїй праці «Остання пересторога Польщі» (1790) він заявляв, що якщо «людина в самій собі знаходить ту істину, якої не знаходить в державному ладі, то вона неминуче повинна стати ворогом цього ладу». «Хіба не це відчувала людина в часи Хмельницького, в часи останньої різни (Коліївщини. — Ф. С.) на Україні?» — запитував автор. Виходячи з цього, він доводив необхідність дати особисту свободу кріпосному селянству («вернути йому права людини»), вважаючи, що тільки це може викликати прив'язаність селянства (в тому числі й непольського) до Речі Посполитої⁴. Проте, як відомо, шляхетські реформатори цих доводів не взяли до уваги. Прийнята сеймом конституція 3 травня 1791 р. залишила селянство Речі Посполитої й надалі в кріпосній залежності від магнатів і шляхти.

Привид повстання 1768 р. тяжів і над учасниками дискусії про селянське питання в Галицькому становому сеймі в 40-х роках XIX ст. Нагадування про Коліївщину використовували як аргумент проти консерваторів представники ліберальної шляхти, які виступили з проектами

² Акты о мнимом крестьянском восстании 1789. Архив Юго-Западной России. ч. III, т. 5, К., 1902.

³ R. Rozdolski. Stosunki poddańcze w dawnej Galicji. Warszawa, 1962, стор. 270—272.

⁴ Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей, т. I. М., 1956, стор. 337.

реформ в Галичині. Деякі шляхетські діячі станового сейму, виступаючи за скасування панщини і заміну її чиншем, не приховували, що це необхідно зробити перш за все в інтересах самих же поміщиків, щоб гарантувати їх від небезпеки селянського повстання, подібного до Коліївщини. Найбільш яскраво прозвучав цей мотив у виступі заступника голови станового сейму Тадеуша Василевського. Панщину необхідно скасувати, заявив він, бо може статися так, що «мужики самі не схочуть дальше робити панщини. Певне, що уряд тоді став би по стороні прав, прислугуючих дідичам і придавив би бунт. Але чи по придавленню верне спокій і згода? Мали ми приклади на Україні, як придавлений пожар довго тліє в попелі і за першим подувом вітру розростається в нове полум'я, як покоління поколінню передає помсту, котра в потоках крові пригасає, лишаючи по собі руїну і незатерту ненависть. Минули літа і покоління від Коліївщини, час зрівняв її сліди, а нині ще пісня або лиш мелодія козацька які чуття будить в нашім народі руськім? Знести, отже, в краю нашім мирним способом панщину — значить забезпечити йому спокій навіки, зробити соціальні бунти неможливими»⁵.

Проте галицька шляхта не спромоглась тоді здійснити хоч яку-небудь реформу. Проекти реформ потонули у вирі сеймових промов, а справа не зрушила з місця. Тим часом здійснення пророцтва Т. Василевського не треба було довго чекати. Весною 1846 р. в Галичині вибухнуло грізне повстання, яке відіграло вирішальну роль в дальшій долі кріпацтва, примусивши австрійський уряд скасувати його під час революції 1848 р. майже на 5 місяців раніше, ніж в інших провінціях Австрійської монархії.

Згадку про Коліївщину, імена гайдамацьких ватажків використовувала з метою залякування не тільки шляхта, але й представники ліберальної буржуазії під час революції 1848 р. Так, орган ліберально-буржуазної Ради Народної, яка в 1848 р. очолила польський національно-визвольний рух в Галичині, «Gazeta Narodowa» в одній з своїх кореспонденцій намагалась довести, начебто якийсь міщанин — прихильник ліберально-буржуазної Головної Руської Ради — закликав до експропріації панів, вважаючи своїх земляків та австрійського імператора, який скасував кріпацтво, послідовниками І. Гонти⁶. Згадка про Гонту, зрозуміло, мала скомпрометувати Головну Руську Раду і уряд в очах громадськості.

На противагу шляхетській верхівці народні маси оцінювали Коліївщину як видатну подію, як справедливу розправу над гнобителями. Народна традиція, пам'ять про гайдамаків будили інтерес до повстання 1768 р. у представників демократичної громадсько-політичної думки, викликали у них спроби осмислити його значення, дати йому свою оцінку.

Значний інтерес виявляли до Коліївщини польські буржуазні демократи, але оцінювали вони її по-різному. У «Відозві до братів», поширюваній в 30-х роках XIX ст. серед учасників польського буржуазно-демократичного підпілля в Галичині і зверненій до українських селян. що жили «над ріками Дніпром, Дністром і Бугом», Коліївщина пояснювалась інтригами Катерини II, оголошувалась «проклятим ділом», «глупістю», «нещастям», «поганню», а українські селяни — учасники повстання — «царськими безбожними наймитами»⁷. По-іншому оцінював Коліївщину один з видатних польських демократичних діячів Северин Гоциньський, автор поеми «Канівський замок» (1827) — роман-

⁵ І. Заневич. Знесенє панщини в Галичині. Львів, 1896, стор. 171—172.

⁶ «Gazeta Narodowa», 1848, № 40.

⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 3229, арк. 106—107.

тичного оповідання про повстання 1768 р. У своїй статті «Кілька слів про Україну та уманську різню»⁸ він розглядав Коліївщину як останню спробу народних мас України зі зброєю в руках відвоювати свою свободу, ставлячи її в один ряд з іншими селянсько-козацькими повстаннями XVII—першої половини XVIII ст. та визвольною війною під керівництвом Б. Хмельницького. Серед причин, які викликали повстання, на перше місце автор ставить «ненависть українського посліпства проти своїх гнобителів-панів». Охарактеризувавши коротко хід повстання, він показав жорстоку розправу шляхти над гайдамаками, говорив про мужність повстанців, уболівав над тим, що повстання нічому не навчило польську шляхту, і шляхетський гніт на Україні знову відновився. З таких же позицій підходили до оцінки Коліївщини польські письменники М. Сухоровський і Л. Семенський. Перший у мелодрамі «Ванда Потоцька» (1832) зобразив гайдамаччину як протест проти соціального гніту, а другий в оповіданні «Село Серби» (1835) погрожував шляхті, яка перешкоджала залученню українських народних мас до польського національно-визвольного повстання, новою Коліївщиною⁹.

Великого значення надавали Коліївщині польські революційні діячі кінця XVIII — першої половини XIX ст., які намагалися узагальнити досвід повстання 1768 р. і використати його в своїй практичній діяльності. Деякі з них, ведучи антикріпосницьку агітацію серед народу, посилалися на Коліївщину як на зразок революційної дії.

Початок цьому поклав невідомий автор виявленого в жовтні 1768 р. «Універсалу до селян», який, закликаючи польських селян приєднатися до тих, хто хоче визволити їх з кріпосницької неволі і винищити «гадюче кодло» поміщиків, посилався на приклад України, де їхні українські «брати почали щасливо визволятися з цієї неволі і ярма»¹⁰.

Слідом за автором «Універсалу» до використання Коліївщини в агітаційних цілях вдався активний польський якобінець, учасник повстання Т. Костюшка, землемір Францішек Гожковський, який виступив з програмою селянської революції, що передбачала ліквідацію феодального ладу, відновлення незалежності Польщі і перетворення її в демократичну, «селянську» республіку. Заснувавши в 90-х роках в Седлецькому окрузі на Підляшші таємну селянську організацію, він повчав її членів, що для того, щоб здобути волю, потрібне одночасне повстання селян на всій території Речі Посполитої, в тому числі й на Україні, де в 1768 р. народ уже піднімав повстання і знищив багато панів, які гнобили бідноту. Гожковський намагався врахувати уроки повстання 1768 р. На його думку, причиною поразки повстання на Україні було те, що його не підтримали селяни інших районів Речі Посполитої. «Тому що народ у тутешніх краях сидів тихо, — заявляв він, — то шляхта і військо пішли туди і перемогли їх... З того часу простому народові стало ще тяжче, а кріпосне право стало ще гіршим». Гожковський закликав польських селян за прикладом України винищити «вовчий рід» поміщиків, щоб він більше не шкодив, бо «несправедливо, щоб кілька сотень злих панів тримали в неволі мільйони добрих людей, щоб простий народ і його діти були нещасними по всій країні».

⁸ Dzieła zbiorowe Seweryna Goszczyńskiego. Wydał Z. Wasilewski. Lwow—Warszawa—New-Jork, 1911, стор. 379—381.

⁹ В. Щурат. Коліївщина в польській літературі до 1841 р. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. 97, стор. 91—99.

¹⁰ E. R o s t w o r o w s k i. Domysły wokół tzw. supliki torczyńskiej. В кн.: Legendy i fakty XVIII w. Warszawa, 1963, стор. 188; A. G i l e w i c z. Przygotowania do rewolucji chłopskiej w Polsce w latach 1767—1769. «Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych». I, 1931, стор. 26.

Пропаговані Ф. Гожковським ідеї знайшли сприятливий ґрунт серед селянства, і таємна селянська організація зростала з кожним днем. Але в 1797 р. її викрили австрійські власті. Гожковського та його помічників було заарештовано і віддано до кримінального суду¹¹.

З традиціями Коліївщини пов'язували свою антикріпосницьку пропаганду й польські революційні демократи 30—40-х років XIX ст. Співзасновник Польського Демократичного Товариства (1832), а згодом ідеолог і керівник заснованої польськими емігрантами в Англії революційно-демократичної організації «Люд польський» (1835) Т. Кремповецький уже в 1832 р. в одному з своїх виступів, що були першими провісниками зародження революційно-демократичної ідеології, ставив Коліївщину в один ряд з селянсько-козацькими повстаннями на Україні під керівництвом П. Павлюка і С. Наливайка та народно-визвольною війною під керівництвом Б. Хмельницького. Він вважав їх проявами боротьби українського народу за свою свободу. «Не так давно, — заявляв оратор, — український народ кривавими ділами довів своє прагнення до свободи. Імена Гонти і Дорошенка ще й досі викликають страх у гнобителів»¹².

Пізніше з таких же позицій оцінювала Коліївщину одна з груп революційно-демократичної організації «Люд польський — громада «Умань».

Поклавши в основу діяльності принципи утопічного соціалізму, які передбачали побудову соціалістичного суспільства, введення колективної власності на засоби виробництва як запоруки досягнення соціальної рівності, ліквідацію класу поміщиків, члени цієї організації заявляли, що не уявляють собі революції без насильства і вважають його основою революційної тактики. Вже сама назва «Умань», пов'язана з традиціями Коліївщини, була виразом готовності її членів застосувати революційні, гайдамацькі методи боротьби. Разом з тим ця назва свідчила про прагнення польських революційних демократів шляхом визнання помилок і провини своїх батьків усунути взаємну неприязнь і забезпечити укладення міцного революційного союзу із українським народом. В 1836 р. у відповідь на обвинувачення у возвеличуванні гайдамацьких ножів громада «Умань» опублікувала маніфест, в якому заявляла: «Нагадування помилок наших батьків, за які нині вітчизна і ми приймаємо тяжку кару неба, веліло нам прикласти палець до найбільшої з ран. Дітям Умані, шляхті, нам випадало взяти ім'я цього театру жорстокостей, щоб перед небом, вітчизною і людьми покійно відпокутувати за провини батьків. Нам випадало назватись громадою Умань, щоб з народом України, з православним народом встановити союз відродження, союз майбутності, щоб у спільній пам'яті затерти спільні терпіння, щоб за переслідування народу України, за викликану найстрашнішу реакцію цією назвою змити спільну ненависть»¹³.

З традиціями повстання 1768 р. пов'язували свою діяльність також члени лівого, демократичного крила заснованої 1835 р. в Галичині польської підпільної організації «Співдружність Польського Народу», які, сбравши революційно-демократичний напрямок, виступали за повалення феодально-кріпосницького ладу шляхом збройного повстання, основною рушійною силою якого мало бути селянство. Вони брали своїми псевдонімами імена керівників народного повстання 1768 р. Гонти і Залізняка, підкреслюючи тим самим свою солідарність з традиціями

¹¹ Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей, т. I. М., 1956, стор. 594—597.

¹² Там же, т. II, стор. 527—528.

¹³ S. Szpotanski. Lud Polski. Lwów, 1907, стор. 30.

антифеодалної і національно-визвольної боротьби народних мас України¹⁴.

Найцікавішим документом, який свідчить про ставлення революційних демократів до Коліївщини, є «Листи» невідомого автора, які поширювались в рукописах серед українських семінаристів Львова і були виявлені австрійською поліцією в 1837, 1839 і 1841 рр.¹⁵. Як видно з матеріалів Галицького губерньського управління, подібні документи, що виходили з середовища польського революційного підпілля, пропагували серед студентів-українців ідею польсько-українського революційного союзу¹⁶. Автор листів, виступаючи в дусі революційної демократії за повалення шляхом збройного повстання феодально-кріпосницького ладу, встановлення майнової рівності, утворення республіки, виправдує збройну боротьбу як проти зовнішніх, так і проти внутрішніх ворогів (шляхти) і з цих позицій оцінює й Коліївщину. Він ставить її в один ряд з революційним терором якобінської Франції. На відміну від шляхти і буржуазії, автор справедливо вважає, що «повстання на Україні було викликане дикою сваволею польських панів». «Жорстокість панів викликала жорстоку помсту», — заявляє він. «Злочини шляхти викликали злочини бунтівників». Автор пояснює намагання керівників повстання ліквідувати польську шляхту їх прагненням «до створення України одноплеменної, вільної, де всі мешканці будуть рівні», наділяючи їх тим самим рисами власного революційного світогляду¹⁷. Він показує, що після придушення повстання 1763 р. на Україні почалися нові злочини шляхти, засуджує її жорстоку розправу над повстанцями, доводить, що вона стала гнобити переможений народ ще більше, ніж до повстання.

Цікаво, що в «Листах» Коліївщина порівнюється з селянським повстанням 1831 р. у Східній Словаччині, де «пани одержали плату за те, що тримали народ в темноті».

Автор листів закликає революційну молодь навчити народ «правд революції», захопити його взятися за зброю, але не з метою помсти, а для того, щоб повалити систему гніту й поневолення і «на руїнах теперішньої старої суспільної будови, побудованої на кривдах людей, поставити нову», де не буде тиранії і пануватиме рівність між людьми. Він вважає, що не треба боятися появи у вирі революції нового Робесп'єра, Гонти чи подібних до них, або повторення «уманської різні», бо, на його думку, «кожний народ, який прагне свого відродження, для того, щоб перемогти зовнішніх і внутрішніх ворогів, мусить вдатися до терору»¹⁸.

Появою «Листів» серед української студентської молоді було серйозно стурбовані австрійські власті. Запідозрених у їх розповсюдженні студентів було виключено з семінарії і університету та віддано під нагляд поліції, а кількох віддано в солдати. Та, незважаючи на це, революційна пропаганда серед львівського студентства продовжувалась. Вона так же, як і діяльність в еміграції громад «Люду польського», сприяла дальшому формуванню революційної демократії, яка підготувала Краківське повстання 1846 р., чим заслужила високу оцінку

¹⁴ S. Kieniewicz. *Konspiracje galicyjskie (1831—1845)*. Warszawa, 1950, стор. 130.

¹⁵ К. Студинський. Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831—1846. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*, т. 82, стор. 146—167; т. 80, стор. 77.

¹⁶ Українсько-руський архив, т. III, Львів, 1907, стор. 64.

¹⁷ Г. Ю. Гербільський. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. Львів, 1964, стор. 239.

¹⁸ К. Студинський. Польські конспірації., *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*, т. 82, стор. 163—165.

творців наукового комунізму — К. Маркса і Ф. Енгельса в «Маніфесті Комуністичної партії».

Ставлення до Коліївщини польських революційних демократів збігалось з ставленням до цього повстання українських революційних демократів, зокрема Т. Г. Шевченка, який вважав його виявом боротьби народних мас України проти кріпосницького і національно-релігійного гніту, «за святу правду — волю» і погляди якого були підтверджені пізнішими науковими дослідженнями, в тому числі й радянською історіографією¹⁹.

Як бачимо, Коліївщина мала великий вплив на громадсько-політичне життя Польщі кінця XVIII — першої половини XIX ст. аж до падіння кріпосницьких відносин в цій країні. Вона привертала до себе увагу представників найрізноманітніших суспільних груп, які оцінювали її по-різному в залежності від того, інтереси якого класу представляли. Шляхетські і буржуазно-ліберальні кола через свою класову обмеженість були неспроможні дати об'єктивну оцінку повстання. Засліплені лютою ненавистю до повстанців, вони засуджували Коліївщину і нерідко використовували її привид для залякування своїх ідейних противників.

Представники польської демократичної суспільно-політичної думки оцінювали Коліївщину в дусі народної традиції. Але, не вникаючи в суть соціально-економічних відносин на Україні, вони не дали наукового пояснення Коліївщини, не розкрили її класового змісту.

Найближче до наукового розуміння Коліївщини підійшли представники польської революційної демократії. Їх погляди на повстання як вияв боротьби народних мас України проти кріпосницького і національно-релігійного гніту збігалися з поглядами українських революційних демократів і були підтверджені науковими дослідженнями. Вважаючи повстання 1768 р. зразком революційної дії, вони закликали народні маси до нового повстання, до боротьби за повалення прогнилого феодально-кріпосницького ладу, за соціальне і національне визволення українського і польського народів. Цим самим вони зробили значний внесок у боротьбу за соціальний прогрес.

¹⁹ М. І. Марченко. Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка, К., 1957, стор. 80—156.

ДО ПИТАННЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЬВІВСЬКОГО БРАТСТВА В ГАЛУЗІ МІЖСЛОВ'ЯНСЬКИХ КУЛЬ- ТУРНИХ ВЗАЄМИН У XVI—XVIII ст.

Починаючи з другої половини 80-х років XVI ст., в ряді західноукраїнських міст виникали братства, що прийшли на зміну попереднім організаційно слабо оформленим об'єднанням міського населення¹. Провідним серед братств України було Львівське Успенське (Ставропігійське) братство, яке відіграло велику роль у боротьбі українського населення проти національно-релігійного гніту, сприяло розвитку демократичної української культури.

Вже в перші роки свого існування Львівське братство проявило ініціативу в справі зміцнення зв'язків західноукраїнських земель з Росією, що неодноразово відзначалося дослідниками².

Посилаючи в 1592 р. до Москви своїх представників з дорученням просити допомоги на будівництво церкви й шпиталу, братство дало їм рекомендаційні листи тирновського митрополита Діонісія. Діонісій Тирновський якраз тоді затримався у Львові, повертаючись з Москви. Очевидно, його розповіді про добрий прийом у Москві сприяли тому, що братство вирішило вирядити і своє посольство до царя³. Грецькі і південнослов'янські духовні особи вже й раніше їздили до Москви «за милостинею», тому не випадково, що у справі встановлення першого безпосереднього контакту братчиків з російським урядом позитивну роль відіграв представник південнослов'янського духовенства.

Єпископи і монахи з Греції, Македонії, Болгарії, Сербії нерідко були гостями братства, мешкали в братських будинках в місті або в Онуфрійському монастирі, що був під управлінням братства. В касових книгах братства є чимало записів про видачу милостині «грецьким отцям», серед яких мусили бути також і слов'яни. Характерно, що дуже часто ця «милостиня» видавалась церковнослов'янськими кириличними книгами. Хоч у більшості випадків під назвою «греки» малося на увазі гостей як слов'янського так і неслов'янського походження, зустрічаються і прямі вказівки про дарування книг і грошей сербам. В 1688 р. «подарували охтай на ялмужну отцеві архимандритові сербському від св. Сави». В каталозі бібліотеки, складеному в тому ж році, проти двох рукописних книг є помітки «подаровано до монастиря о.о. сербських»⁴.

¹ Я. Д. Ісаєвич. Найдавніші документи про діяльність братств на Україні В кн.: Історичні джерела та їх використання. К., 1966, стор. 13—22.

² Про зв'язки Львівського братства з Росією див. І. П. Крип'якевич. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. К., 1953, стор. 25—27, 33, 34; Я. Д. Ісаєвич. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI—XVIII ст., К., 1966, стор. 118—123.

³ К. Харлампович. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь, т. I, Казань, 1900, стор. 13.

⁴ Архив Юго-Западной России, ч. I, (далі — АЮЗР), т. 12, стор. 174, 30, 31.

Серед південнослов'янських ченців, що відвідували Львів, деякі були, безперечно, визначними культурними діячами своїх народів. Львів'яни зустрічалися з ними не лише у власному місті, а й під час подорожей за кордон, зокрема у Молдавію. Адже відомо, що при дворі молдавських господарів, в містах і монастирях Молдавії часто перебували вихідці з південнослов'янських країн. Помітну роль у контактах членів Львівського братства з південнослов'янськими країнами відігравав Афон. Братчики підтримували зв'язки з Афоном, заповідали афонським монастирям гроші, листувалися з українцями, що поселились на Афоні. Відомо, що на Афоні багато слов'ян було не лише в Хиландарському монастирі, який вважався сербським, і Зографському, що вважався болгарським, а й в інших монастирях.

Культурному обміну сприяли також торговельні зв'язки Львова з слов'янськими країнами. В числі інших львівських міщан члени братства брали активну участь у встановленні торговельних зв'язків Західної України з Росією у XVI—XVII ст.⁵ Добре відомі постійні торговельні подорожі членів братств через польські землі, зокрема за папером, до Вроцлава і Гданська. Менше досліджено економічні взаємини львів'ян з південнослов'янськими землями, насамперед з Болгарією. Тому наведемо кілька фактів про це. Так, член братства Сава Федорович торгував у Львові «добрецькими» кіньми (тобто кіньми з Добруджі)⁶. Бували у Львові також купці з Рущука (нині Русе), Тирнова та інших болгарських міст⁷. Частина їх була греками, вірменами, турками, але були серед них, безперечно, і болгари. Та й взагалі між «грецькими купцями», що приїжджали до Львова і нерідко поселялись тут назавжди, мусили бути і болгари за походженням. Так, наприклад, родина Яневичів, що поселилась у Львові і тут українізувалась, походила з Болгарії.

Таким чином, львівські українці зустрічались з представниками братніх слов'янських народів і у себе на батьківщині і за кордоном. Різноманітні ділові контакти сприяли виробленню в українців уявлення про спорідненість усіх слов'ян, сприяли розгортанню міжслов'янських культурних зв'язків.

Велику роль у міжслов'янських взаєминах в XVII—XVIII ст. відігравала видавнича діяльність братства. Львівське Ставропігійське братство не лише продовжувало у своїх виданнях кращі традиції московських і українських видань Івана Федорова⁸, але й відіграло видатну роль в передачі федоровських традицій іншим друкарям на Україні і навіть за її межами. Якщо діяльність Федорова є яскравим прикладом впливу російського друкарства на українське, то, з другого боку, досягнення братської друкарні в XVII ст. мали позитивний вплив на російське книгодрукування. Наприклад, є відомості про випадки наслідування гравюр з видань братства у московських (а також віленських і молдавських) виданнях⁹. Цікаво також, що від самого початку існування братської друкарні (кінець XVI ст.) на титульних аркушах деяких її видань з'явився шрифт, що нагадував антикву. Подібний шрифт ми бачимо і на деяких станкових гравюрах, які можна приписати цій друкарні. Запозичена пізніше іншими українськими дру-

⁵ І. П. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 10—19.

⁶ W. Koziański. Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie, Львів, 1890, стор. 234.

⁷ N. Iorga. Studii și documente cu privire la istoria Românilor, vol. 23. Бухарест, 1913, стор. 373.

⁸ Я. Д. Исаевич. Издательская деятельность Львовского братства в XVI—XVIII веках. В кн.: Книга. Материалы и исследования. Сборник 7. М., 1962, стор. 230—269; У того ж. Першодрукар Іван Федоров на Україні. К., 1964, стор. 26—27.

⁹ А. А. Сидоров. Древнерусская книжная гравюра. М., 1951, стор. 222; Я. Д. Исаевич. Вказ. праця, стор. 268.

карнями, така антиква стала одним з джерел «гражданки»¹⁰, шрифту, що ліг в основу сучасних друкованих шрифтів східнослов'янських народів, а також сербів, болгар, македонців.

Багато видань братства мало велике значення не лише для України, а й для інших слов'янських народів. Першим книжковим виданням братства був «Аделфотес» 1591 р. Деякі сучасні дослідники називають цю книгу «грецькою граматиною». Проте це в рівній мірі граматики грецької і старослов'янської мов, оскільки паралельно з грецьким йде старослов'янський текст. Як безпосередньо, так і через граматику Мелетія Смотрицького, вона мала великий вплив на формування філологічної думки не лише на Україні, а й у інших східнослов'янських і південнослов'янських народів.

Велике значення у справі розгортання міжслов'янських культурних зв'язків мали й пізніші видання братства. Зокрема в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. масовими тиражами видавалися церковнослов'янські букварі. В середині XVIII ст. у Львові було видано книги відомого українського письменника Козачинського, який відіграв визначну роль у поширенні шкільної освіти і театру у сербів¹¹.

З самого початку братські видання розповсюджувалися не лише на Україні, а й поза її межами — в Білорусії, Росії, на землях південних слов'ян, а також в Молдавії і Волощині. З двох збережених примірників книжечки «О воспитанії чад», один виявлено в Болгарії¹². Таке досить рідкісне видання, як «Октоїх» 1639 р., уже в XVII ст. було в Куклинському монастирі поблизу Пловдива (Болгарія)¹³. Збереглись листи Василя Бойчиковича (вікарія сербів-уніатів в Хорватії) про «виправлення» церковних книг, яке мало здійснюватись разом з румунськими уніатами. Потреба такого виправлення аргументувалась необхідністю замінити книги Львівського братства, які, мовляв, мають помилки¹⁴.

Зв'язки з південними слов'янами відбивались також на літературних пам'ятках, пов'язаних з братствами. Про це свідчить, зокрема, такий красномовний приклад. Впорядковуючи свою «Книжку», яку він надіслав у Львів, очевидно, для видання у братській друкарні, Іван Вишенський включив до неї найновіший на той час твір болгарської літератури — «Житіє архієпископа охридського Варлаама». Варлаам був страчений турками в травні 1598 р. Тоді ж (1598—1599) було написано його житіє болгариним-сучасником, а не пізніше як в 1599—1600 рр. Вишенський вніс це житіє до «Книжки», яку надіслав братству¹⁵. Очевидно, Вишенський проводив аналогію між релігійним гнітом з боку турків в Болгарії і з боку католиків на Україні. Таким чином, подібність становища українського і болгарського народів сприяла тому, що найновіший твір болгарської літератури дуже актуально звучав

¹⁰ П. Н. Берков. Русская книга кирилловской печати конца XVII — первой четверти XVIII в. В кн.: Т. Бькова, М. Гуревич. Описание изданий, напечатанных кириллицей. 1689 — январь 1725, М.-Л., стор. 12, 13; Н. П. Киселев. Греческая печать на Украине в XVI веке. Книга. Исследования и материалы. Сборник 7. М., 1962, стор. 192—196.

¹¹ Докладніше про ці та інші видання братства див. Я. Ісаевич. Вказ. праця, стор. 214—224.

¹² Б. Цонев. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София, София, стор. 520, № 592.

¹³ Б. Цонев. Славянски ръкописи и старопечатни книги в народната библиотека в Пловдив. София, 1920, стор. 256.

¹⁴ К. Королевский (Шаррон). Indice dei documenti di storia Rutena conservati nell' Archivio della Sacra Congregazione de Propaganda Fide (рукопис у архіві Інституту суспільних наук у Львові), т. 5, 1909—1917, стор. 45.

¹⁵ І. Вишенський. Твори. Вступна стаття, упорядкування та примітки І. П. Єрьоміна. К., 1955, стор. 251.

і на Україні, був гострою зброєю у боротьбі проти експансії ворожої католицької ідеології.

На ідеологію братства, а тим самим і на літературно-публіцистичні пам'ятки, в яких вона відбита, могли мати вплив також чеські і польські реформаційні течії. Представники войовничого католицизму вважали православних українців такими ж своїми супротивниками, як і чехів, які під прапором гуситського руху повстали проти засилля католицької реакції. Так, католицький економіст і історик Децій (Людвіг Йодок Діц) писав, що в Галичині і на Поділлі живуть українці, які «мають грецьку віру і відокремлені від римської церкви так само, як і чехи»¹⁶. Природно, що і українські діячі вважали чехів своїми союзниками, цікавились їх наукою і культурою. В бібліотеці Львівського братства була «чеська космографія» (у каталозі 1601 р. помилково названа «сербською космографією», а в каталозі 1637 р. — «кроніка чеська, вялька барзо»). Очевидно, це — працька «Космографія» Яна і Сігізмунда з Пухова. В бібліотеці братства були також чеські видання біблії. Цей факт досить цікавий, оскільки відомо, яку велику роль відіграв чеський переклад біблії в ідеологічній підготовці гуситського руху і в розвитку чеської літературної мови.

Характерно, що з польської літератури братчиків цікавили насамперед пам'ятки полеміки між протестантами і католиками. В бібліотечних каталогах згадано, зокрема, «Роздзял книжка» — твір одного з засновників польського арианства Григорія Павла з Бжезіни «Rozdział Starego Testamentu od Nowego»¹⁷. Був також твір Петра Статорія «Люблінська диспутація... з езуїтом ксьондзом Андріяном Радзимінським» (1592), «Лютеранський катехізіс» та інші видання.

В бібліотеці братства і в збірках окремих його членів були численні видання з філології, історії, філософії, давньогрецької та римської літератур¹⁸. Серед них зустрічаємо твори південнослов'янських авторів, зокрема працю Шимуна Будинича з Задара (1530—1600) «Сумма... наука християнського (Рим, 1583)» — переклад латинського катехізісу Канізія.

Книги бібліотеки Львівського братства використовувались братською школою, що була найвизначнішим українським освітнім центром в кінці XVI—на початку XVII ст. Важливо відзначити, що школа Львівського братства підготувала перший контингент вчителів для Київської братської школи (пізнішої Києво-Могилянської академії), яка згодом відіграла визначну роль у міжслов'янських культурних взаєминах.

В своїй діяльності Львівське братство спиралось на широку сітку братств, що існували протягом XVII—XVIII ст. в усіх містах і деяких селах Галичини, Холмщини, Підляшшя, Волині, Поділля. Ставши важливим загальноукраїнським культурним осередком, воно брало діяльну участь у розгортанні культурних зв'язків українського народу з іншими слов'янськими народами. Розуміється, цих міжслов'янських культурних зв'язків не можна розглядати ізольовано від взаємин з іншими країнами, зокрема з Молдавією, Грецією, з окремими країнами Західної Європи і Близького Сходу. Лише при цій умові можна простежити процеси і явища, що мали міжнародний характер, а з другого боку — розкрити спільні риси в культурному житті слов'янських народів і показати національну своєрідність культурних досягнень окремих слов'янських народів, їх вклад в скарбницю світової культури.

¹⁶ Цит. за Зубрицьким. Чтения общества истории и древностей российских, 1862, кн. 3, III, стор. 6.

¹⁷ Єдиний примірник цього видання зберігається у бібліотеці Чарторийських у Кракові (Nowy Korbut. Piśmiennictwo staropolskie, t. 2, 1964, стор. 57).

¹⁸ Я. Ісаєвич. Бібліотека Львівського братства. В кн.: Бібліотекознавство та бібліографія. Вип. 3, Харків, 1966, стор. 126—132.

С. П. МОВЧАН

Ф. ФІЛІПОВИЧ — ВІДДАНИЙ БОРЕЦЬ ЗА СПРАВУ КОМУНІЗМУ

(До 50-річчя заснування КП Югославії)

Виникнення і діяльність Комуністичної партії (Союзу комуністів) Югославії нерозривно пов'язані з іменем Філіпа Філіповича. Пристрасний революціонер, що пройшов важку революційну школу від студентських марксистських гуртків у Сербії і рядового учасника російської революції 1905—1907 рр. до одного з керівників міжнародного революційного руху, своєю діяльністю вписав яскраву сторінку в історію революційної боротьби югославських трудящих. Його життя — приклад відданого служіння ідеям комунізму, свідчення тісних зв'язків між революційним рухом Росії та югославських земель.

Ф. Філіпович був не тільки одним з перших перекладачів і популяризаторів творів В. І. Леніна в Югославії, а й піонером у втіленні цих ідей в практику революційного руху югославських трудящих.

Філіп Філіпович народився 9(21) червня 1878 р. у місті Чачак (Сербія) в сім'ї учителя. Після закінчення гімназії в 1897 р. він поступив в Белградську Вищу школу на технічний факультет. В цьому ж році починає свою революційну діяльність в студентській соціалістичній організації і в загальному робітничому товаристві². У зв'язку з посиленням репресій в Сербії після замаху на короля Мілана Обреновича Ф. Філіпович змушений емігрувати. Восени 1899 р. він приїхав у Петербург і поступив на фізико-математичний факультет університету. Через своїх земляків — студента-математика Д. Тодоровича і медика М. Сретеновича — він зв'язався з соціал-демократичними робітничими гуртками, в яких спочатку розповсюджував нелегальну літературу, а потім став пропагандистом.

Користуючись адресою сербського посольства, Ф. Філіпович одержував газету «Искра», яку під час літніх канікул 1902 р. перевіз в Сербію³. Після успішного закінчення університету в червні 1904 р. він залишився в Петербурзі: викладав математику в жіночому комерційному училищі, а потім на вечірніх робітничих курсах при вищій школі Лесгафта та в народних університетах⁴. Його погляди формувалися під впливом російської революційної дійсності, марксистської літератури, творів російських письменників, з яких найбільше він любив М. Г. Чернишевського і М. Горького.

¹ Ім'я Філіпа Філіповича часто згадується в історичних дослідженнях, проте в радянській історичній літературі висвітлені лише окремі періоди і моменти його біографії. Див.: М. М. Сумарокова. Новые данные о начале революционной деятельности Филипа Филиповича. «Советское славяноведение», 1967, № 1, стор. 56—59; И. Д. Очак. Неизвестное письмо Филипа Филиповича. «Советское славяноведение», 1966, № 1, стор. 66—67.

² Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ ЦК КПРС), ф. 124, оп. 1, од. зб. 2006, арк. 3, 5.

³ Там же, арк. 6.

⁴ Центральний Державний архів Жовтневої революції (далі — ЦДАЖР ДП), Фонд Департаменту поліції VII, 1905 р., спр. 5568, ч. 28, арк. 1; ЦПА ІМЛ ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 2006, арк. 5.

Перепис його бібліотеки показує, що в той час Філіпович мав книги К. Маркса «Злиденність філософії», Ф. Енгельса «Виникнення сім'ї, приватної власності і держави», брошуру Леніна «До сільської бідності», В. Плеханова «Розвиток соціалізму від утопії до науки» та інші⁵. Як член РСДРП Ф. Філіпович постійно займався пропагандистською роботою серед робітників. У 1905 р. за дорученням Петербурзького соціал-демократичного комітету проводив агітаційну роботу серед робітників Васильєострівського району, а з осені того ж року мав почати пропаганду серед моряків військового флоту в Кронштадті⁶, однак в ніч з 13 на 14 вересня 1905 р. Ф. Філіпович був заарештований. Під час обшуку на його квартирі поліція виявила понад 3 тис. нелегальних видань, серед них 1088 екземплярів прокламацій «Що нам потрібно?», 2237 екземплярів листівок «Мир» і 2 брошури⁷. Після арешту його посадили в камеру-одиночку в «Хрестах» і допитували в жандармському управлінні. У зв'язку з виданням царського маніфесту 17 жовтня 1905 р. Ф. Філіпович був звільнений. Після виходу з тюрми він продовжує працювати як пропагандист і організатор: зберігає нелегальну літературу, шукає квартири для партійних явок, збирає гроші для партії⁸. Уже в той час Ф. Філіпович, як він пише сам в своїй автобіографії, «стояв на точці зору більшовизму»⁹. Це підтверджує і старий член партії Є. Гвоздікова (Фрумкіна)¹⁰. з якою він працював у Преображенській новій школі.

Перебуваючи в Росії, Ф. Філіпович постійно підтримує зв'язки з Сербською соціал-демократичною партією (ССДП). В 1902 р. під час літніх канікул він познайомився з керівником ССДП Д. Туцовичем і з цього часу постійно листувався з ним¹¹, одночасно писав статті в газету «Радничке новіне» і в теоретичний журнал «Борба — органи ССДП»¹².

Перебуваючи на передньому краї революційної боротьби з царизмом, Ф. Філіпович у своїх статтях знайомить трудящих Сербії з ходом класових битв у Росії, з стратегією і тактикою більшовицької партії на різних етапах боротьби, з економічними умовами життя трудящих. Лише в газеті «Радничке новіне» за 1907—1911 рр. було опубліковано понад 40 його статей¹³. В них дається більшовицька оцінка основних подій, що відбувалися в Росії, відчутна любов до революційної Росії трудящих і ненависть до царсько-дворянської Росії тюрем і шибениць. В одному з листів до своєї матері в 1912 р. він писав, що Росія стала для нього «другою батьківщиною»¹⁴.

В 1912 р. Ф. Філіпович за пропозицією Д. Туцовича, який очолював революційне крило ССДП, був заочно обраний секретарем сербської Робітничої палати і в червні того ж року виїхав у Сербію¹⁵. Революційне крило ССДП вело в цей час гостру боротьбу з опортуністами в ідейно-політичних і тактичних питаннях. Озброєний досвідом російського революційного руху, Ф. Філіпович прагне застосувати його в умовах Сербії. Майже щоденно він виступає на зборах робітників і в пресі в питаннях організації робітничого класу. Як секретареві Робітничої палати йому доводиться багато працювати, щоб провести в життя закон про працю — найбільше досягнення робітничого руху в Сербії того часу.

Після приїзду в Сербію Ф. Філіпович не пориває зв'язків з революційним рухом в Росії. Його з'єднувала не тільки особиста дружба з окремими революціонерами. Він був «своєю людиною» в редакціях більшовицької газети «Правда» та газети

⁵ Перо Дам'яновић. Филип Филиповић. Фрагменти за биографију. В книзі: «Победа комуниста на општинским изборима у Београду 1920 године». Београд, 1959, стор. 32.

⁶ ЦПА ІМЛ, ф. 124, оп. 1, од. зб. 2006, арк. 5.

⁷ ЦДАЖР ДП VII 1905, оп. 5568, ч. 28, арк. 2.

⁸ ЦПА ІМЛ, ф. 124, оп. 1, од. зб. 2006, арк. 5.

⁹ Там же, арк. 5.

¹⁰ Там же, арк. 16.

¹¹ Jovan Veselinov. Filip Filipović. В кн. F. Filipović Izabrani spisi. Beograd, 1962, кн. I, стор. VII.

¹² ЦПА ІМЛ, ф. 124, оп. 1, од. зб. 2006, арк. 6.

¹³ Filip Filipović. Izabrani spisi. Beograd, 1962, т. II, стор. 548—553.

¹⁴ Filip Filipović. Izabrani spisi. т. II, стор. 369. Фотокопія листа. Оригінал в Есдрградському історичному архіві.

¹⁵ «Радничке новіне», 1912, № 51.

«Невская звезда». Напередодні від'їзду в Сербію Ф. Філіпович брав участь в організації розповсюдження «Правды»¹⁶. Коли на Балканах запахло порохом війни, він запропонував редакції «Правды» бути її кореспондентом. У відповіді редакції говорилося: «Ви запропонували редакції «Невской звезды» і «Правды» бути кореспондентом з театру воєнних дій, і редакції цих газет, звичайно, будуть дуже вдячні, якщо Ви взьметься за це. Було би вкрай важливо стежити за ходом подій на Балканах, читачі ждуть такого матеріалу, і ми зобов'язані з своєї точки зору освітити війну, що насувається»¹⁷.

В. І. Ленін особливу увагу приділяв у цей час балканським подіям. В листі до редакції «Правды» від 7 листопада 1912 р. він називав балканську війну «найзлюбленішою темою»¹⁸. 9 жовтня 1912 р. в «Правде» появляється стаття Ф. Філіповича «До балканського питання», в якій дано короткий огляд історії боротьби балканських народів за незалежність¹⁹. В своїх статтях він доводить, що національне питання на Балканах може бути вирішене не шляхом війни, а утворенням союзу вільних балканських республік²⁰. Цей лозунг, висунутий соціал-демократами балканських країн, високо оцінював В. І. Ленін, вважаючи його лозунгом «послідовного демократичного розв'язання національного питання на Балканах»²¹.

В 1913 р. Ф. Філіпович приїхав до Росії на гігієнічну виставку. Зразу ж в «Правде» появилася його стаття «Балкани і війна», в якій було показано трагічні для трудящих балканських країн результати руйнівної війни. В «Радничке новине» він надіслав статтю «Російські ліберали і події на Балканах», в якій, тавруючи шовінізм російських лібералів, писав, що лише більшовицька газета «Правда» розвінчує підступні дії лібералів щодо південнослов'янських народів²². В газеті «Радничке новине» було опубліковано ще декілька статей, які знайомили трудящих Сербії з ходом революційної боротьби в Росії, соціально-економічним і політичним становищем трудящих²³.

Після короткочасного перебування в Петербурзі Ф. Філіпович повернувся на батьківщину. Він активно виступає проти буржуазного шовінізму, який розпалювала сербська буржуазія, спекулюючи на перемогах в Балканських війнах. На початку першої світової війни Ф. Філіпович продовжував виконувати обов'язки секретаря Робітничої палати, одночасно брав участь в редагуванні газети «Радничке новине». В цей час редакція газети фактично здійснювала керівництво ССДП. Після окупації австрійцями всієї Сербії Ф. Філіпович повернувся в Белград, де влітку 1916 р. був заарештований австрійськими властями і відправлений в табір військовополонених в Ашах. В таборі він проводив революційну пропаганду серед військовополонених. Після перемоги буржуазно-демократичної революції в Росії Філіпович прочитав у таборі ряд лекцій про російську революцію. Влітку 1917 р. він був звільнений з табору, приїхав у Відень і зв'язався з більшовицькою групою російських емігрантів, брав активну участь в її роботі.

Зустрівши палким схваленням звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, він з перших днів став пристрасним популяризатором її ідей, захисником від брехливої буржуазної пропаганди. Разом з іншими членами віденської групи російських більшовиків-емігрантів він інформував австрійських робітників про заходи Радянської влади, допомагав австрійським лівим соціал-демократам в організації комуністичної партії і її друкованого органу «Der Weckruf» («Клич»). Коли у Відень прибула радянська воєнна місія по опіці радянських військовополонених, він допомагав їй у роботі. Ф. Філіпович брав участь у роботі конференції

¹⁶ ЦПА ІМЛ, ф. 124, оп. 1, од. зб. 2006, арк. 6.

¹⁷ П е р о Д а м'я н о в и њ. Филип Филиповињ. Фрагменти за биографију... стор. 47. Фотокопія листа.

¹⁸ В. І. Л е н і н. Твори, т. 18, стор. 369.

¹⁹ «Правда», 9 жовтня 1912 р.

²⁰ «Правда» 14 жовтня 1913 р.

²¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 16, стор. 326.

²² Filip Filipović. Izabrani spisi, кн. II, стор. 385.

²³ «Робітничче страхування в Росії». «Радничке новине», 1913, № 109, 110; «Фінансова криза у Росії», «Радничке новине», 1913, № 125 та ін.

3 листопада 1918 р., на якій організаційно оформилась Комуністична партія Австрії²⁴. Після проголошення республіки в листопаді 1918 р. Ф. Філіпович був заарештований і через деякий час висланий з Австрії. Він приїхав до Будапешту і включився в роботу російської більшовицької групи при Угорській комуністичній партії²⁵. Тут він зустрівся з групою югославів — учасників боротьби за радянську владу в Росії: Ф. Дробні, І. Матузовичем, М. Груловичем, Л. Вукічевичем і разом з ними створив комуністичну групу, яка розгорнула активну діяльність по організації Югославської комуністичної партії²⁶.

Ф. Філіпович своєю невтомною діяльністю сприяв підготовці до переходу на комуністичні позиції соціал-демократичних партій південнослов'янських земель. Працюючи в комуністичних групах у Відні та Будапешті, він одночасно вів велику роботу по поширенню ідей Жовтневої революції в югославських землях. Ф. Філіпович пише статті в газету «Glas slobode», пише листи окремим соціал-демократам в Сербію²⁷. Прославляючи перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції та створення першої соціалістичної держави, він підкреслює всесвітньо історичне значення досвіду російських трудящих. «Російська революція забила глибокий клин між лівими і правими партіями, вона ставить всіх перед ділсемою, щоб визначилися — за чи проти соціалізму»²⁸. Його статті викладали основні положення вчення Леніна про державу, диктатуру пролетаріату, висвітлювали програму більшовицької партії в національному питанні, яке особливо гостро стояло в цей час перед трудящими югославських земель. В березні-квітні 1918 р. в газеті були опубліковані його статті: «Самовизначення народу в практику»²⁹, «Ренерове самовизначення народу»³⁰, «Ставлення росіян, поляків і II Інтернаціоналу до самовизначення народу»³¹, в яких, засуджуючи соціал-шовінізм, Ф. Філіпович підкреслює, що лише партія більшовиків правильно вирішила національне питання, проголосивши боротьбу за соціальне звільнення і самовизначення всіх народів.

На протязі травня-липня 1919 р. в цій же газеті було надруковано ряд його статей, в яких автор ознайомив соціал-демократів південнослов'янських земель з основними положеннями роботи Леніна «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму»³².

Вже в той час Ф. Філіпович знав внутрішнє становище в соціал-демократичних партіях південнослов'янських земель, загальну обстановку, що склалася в революційному русі трудящих новоствореної югославської держави. Це видно з листів, які він написав у грудні 1918 р. товаришам з Югославської комуністичної групи при ЦК РСДРП(б)³³.

В кінці грудня 1918 р. Ф. Філіпович приїхав у Югославію³⁴. З перших же днів він розгорнув широку діяльність по організації на комуністичній платформі лівих сил соціал-демократичних партій Сербії, Хорватії, Боснії і Герцеговини, 16 січня в Робітничому будинку в Белграді перед широкою аудиторією Ф. Філіпович прочитав лекцію на тему: «Імперіалізм чи соціалізм», в якій на яскравих прикладах показав переваги Радянської влади над буржуазною демократією, обґрунтував закономірність

²⁴ ЦПА ІМЛ, ф. 124, оп. 1, од. зб. 2006, арк. 7.

²⁵ Р. А. Ермолаева. О русских коммунистических группах в Австрии и Венгрии в 1917—1918 гг. «Вопросы истории КПСС», 1966, № 7, стор. 67—68.

²⁶ Д. Очак. Неизвестное письмо Филипа Филиповича. «Советское славяноведение», 1966, № 1, стор. 66—68; М. М. Сумарокова. Новые данные о начале революционной деятельности Филипа Филиповича. «Советское славяноведение», 1967, № 1, стор. 59.

²⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 2006, арк. 7.

²⁸ Filip Filipović. Izbrani spisi, kn. II, стор. 453.

²⁹ «Glas slobode», 1918 № 24.

³⁰ «Glas slobode», 1918, № 29, 30.

³¹ «Glas slobode», 1918, № 31.

³² Світова система і імперіалізм. Світова економіка і інтернаціоналізація капіталу, 1918, № 37, 39, 64.

³³ Див. Р. А. Ермолаева. О русских коммунистических группах в Австрии и Венгрии в 1917—1918 гг. «Вопросы истории КПСС», 1966, № 7, стор. 67—68. И. Д. Очак. Неизвестное письмо Филипа Филиповича. «Советское славяноведение», 1966, № 1, стор. 66—68.

³⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 2006, арк. 8.

встановлення влади робітників і селян у кожній капіталістичній країні. Відзначаючи всесвітньоісторичне значення досвіду трудящих Росії, він говорив: «Російська революція показала нам, як може бути організований комуністичний (соціалістичний) лад. Шлях до соціалізму веде через диктатуру пролетаріату. Ця робітнича влада може виникнути лише з соціалістичної революції робітничого класу»³⁵. Вирішальне значення для переходу на комуністичні позиції лідерів соціал-демократичного і профспілкового руху Сербії мав виступ Ф. Філіповича на об'єднаних партійно-профспілкових зборах в Белграді 23 лютого 1919 р. Зробивши огляд міжнародного становища, він зупинився на політичній боротьбі робітничого класу, довів необхідність запозичувати досвід робітників Росії в класовій боротьбі пролетаріату за свої політичні права³⁶. Ф. Філіпович в цей час був визначним лідером лівих комуністичних сил в Югославії.

В умовах загального революційного піднесення, що проходило під безпосереднім впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції і революції в Угорщині, в квітні 1919 р. відбувся Перший об'єднаний з'їзд Соціалістичної робітничої партії Югославії, на якому було прийнято рішення про створення єдиної партії югославського робітничого класу. З'їзд засудив соціал-шовінізм і милітаризм, висловився за розрив з II Інтернаціоналом і визнав III Інтернаціонал. На з'їзді було обрано Центральний Комітет і Виконавчий Комітет ЦК. Першим секретарем ЦК був обраний Ф. Філіпович. Створення Соціалістичної робітничої партії Югославії (комуністів) було великим досягненням революційного руху югославських трудящих. Проте в партію влилося багато соціалістів, які тяжіли до старої тактики II Інтернаціоналу. Центральний Комітет СРПЮ(к) на чолі з Ф. Філіповичем розгорнув організаційну і політико-освітню роботу, спрямовану на усунення від керівництва опортуністичних елементів, на їх ідейний розгром. В ідеологічній боротьбі, що розгорнулася після з'їзду, комуністи успішно використовували роботу В. І. Леніна «Держава і революція», яка в 1920 р. вийшла окремим виданням в перекладі Ф. Філіповича³⁷. В 1920 р. Ф. Філіпович написав роботу «За Радянську державу», що вийшла окремою книгою³⁸. Викладаючи в популярній формі конституційні основи робітничої держави, розвінчуючи буржуазну демократію і протиставляючи їй нову радянську демократію, він закликає трудящі маси Югославії наслідувати російських трудящих, які «дали приклад робітникам і селянам цілого світу, яким шляхом треба йти заради звільнення від ярма капіталізму»³⁹.

В червні 1920 р. відбувся II з'їзд Комуністичної партії Югославії, який засудив центристів і більшістю голосів висловився за лінію Комінтерну. Центральним питанням на з'їзді було питання про програму партії, по якому виступив Ф. Філіпович. Прийнята програма, виходячи з основних принципів інтернаціоналізму, намічала найголовніші завдання боротьби за звільнення всіх трудящих. Вона містила основне марксистське положення про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату. Недоліком цієї програми була недооцінка селянського і національного питання. Пізніше Ф. Філіпович, аналізуючи діяльність партії, вказував на ці помилки: «КПЮ, будучи легальною, глибоко недооцінювала революційної ролі національного питання якраз в такій країні, в якій панівна сербська нація становить лише 30% всього населення, і селянського руху в той час, як селянство становить 80%»⁴⁰.

Після II з'їзду КПЮ успішно розгорнула свою діяльність серед трудящих. Це налякало буржуазію і вона з осені 1920 р. переходить у наступ. Першою жертвою контрреволюційних заходів був Ф. Філіпович. Поліція постійно переслідувала його. 10 серпня 1919 р. після промови на зборах в Загребі він був арештований, але за браком доказів про антиурядову діяльність в листопаді цього ж року був звільнений⁴¹.

³⁵ «Glas slobode», 1919, № 13.

³⁶ «Радничке новине», 1919, № 64.

³⁷ Перо Дам'янович. Произведения В. И. Ленина в Югославии. Сб. «Югославия вчера и сегодня», М., 1965, стор. 242.

³⁸ Filip Filipović. Izabrani spisi, kn. I, стор. 8—9.

³⁹ Там же, стор. 13.

⁴⁰ Ф. Филипович. Из истории разногласий КПЮ. «Коммунистический Интернационал», 1928, № 17, стор. 44.

⁴¹ Перо Дам'яновић. Вказ. праця, стор. 57.

В 1921 р. на другий день після замаху на короля Олександра Ф. Філіпович знову був заарештований⁴². Обороняючи свою партію від нападок буржуазії, Ф. Філіпович відкинув твердження прокуратури про те, що КПЮ готує переворот в країні, вдається до терору, виконуючи директиви Комінтерну. Він переконаливо довів, що КПЮ як політична партія робітничого класу відкидає терор у своїй практичній роботі. Вона організовує робітничий клас на боротьбу за своє соціальне визволення, керуючись своєю програмою, виходячи з конкретних умов в Югославії. Він наводить цитату з роботи, яку написав в 1920 р.: «Комуністична політика не являє просту копію винайдених і запатентованих принципів у Москві, вона полягає у веденні революційної боротьби мас, для якої умови в різних країнах різноманітні»⁴³.

Ф. Філіпович був засуджений до 2 років тюремного ув'язнення, які спочатку відбував у Митровацькій тюрмі, а потім в Пожаревацькій⁴⁴. Про велику популярність Ф. Філіповича серед трудящих свідчить той прийом, який влаштували йому робітники після його виходу з тюрми в червні 1923 р. Всупереч забороні поліції близько 4 тис. робітників Белграда зібрались на демонстрацію, на якій виступив з промовою Ф. Філіпович. Під час цієї демонстрації белградська поліція арештувала 60 робітників⁴⁵. До початку червня 1924 р. Ф. Філіпович перебував у Белграді. Поруч з налагодженням роботи в підпільних організаціях КПЮ він посилено працює в легальних робітничих організаціях, використовуючи всі можливості для організації робітничого руху, часто виступає на мітингах. Так, лише за травень 1924 р. він тричі виступав перед широкою аудиторією робітників, студентів: 11 травня — на великому мітингу студентів, 17 травня — в секції незалежної робітничої партії, 28 травня — на конференції шкірянообробних підприємств⁴⁶. Ф. Філіпович був обраний головою Центрального правління робітничої взаємодопомоги, а з лютого 1924 р. головним редактором журналу «Борба»⁴⁷.

В 1924 р. Ф. Філіпович приїхав у Москву на V конгрес Комуністичного Інтернаціоналу, на якому був обраний в члени Виконавчого Комітету. З цього часу він живе поза межами Югославії, з 1932 р. — постійно в СРСР. Працюючи в Комінтерні, Ф. Філіпович брав активну участь в організації і керівництві революційним рухом трудящих Югославії. Він був одночасно членом ЦК КПЮ, куди обирався на III і IV з'їздах КПЮ. З весни 1932 р. Ф. Філіпович працює на педагогічній роботі в Міжнародному аграрному інституті і Комуністичному університеті національних меншостей Заходу⁴⁸.

Характеристика Ф. Філіповича була б неповною, якщо не згадати про його історичні дослідження з питань нової і новітньої історії Югославії, міжнародного революційного руху. З його іменем пов'язано виникнення і оформлення марксистської методології в югославській історичній науці. За період з 1917 по 1936 р. він написав понад 80 статей і 11 великих робіт, в яких знайшли відображення найважливіші питання нової і новітньої історії Югославії. Друкувались вони в югославській комуністичній пресі, а з 1924 р. під псевдонімом Б. Бошкович в журналах «Коммунистический Интернационал», «Аграрные проблемы», «Красный Интернационал профсоюзов», «Класна борба» та ін.⁴⁹.

В Радянському Союзі в 30-х роках вийшли окремими виданнями шість робіт Ф. Філіповича⁵⁰.

⁴² «Радничке новине», 1920, 283.

⁴³ Filip Filipović. Izbrani spisi, кн. II, стор. 528

⁴⁴ Перо Дамјановић. Вказ. праця, стор. 61.

⁴⁵ Там же, стор. 63.

⁴⁶ Там же, стор. 65—66.

⁴⁷ «Борба», Белград, 1924, кн. 2, т. 3.

⁴⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф: 124, оп. 1, од. зб. 2006, арк. 9.

⁴⁹ Крім псевдоніма Б. Бошкович, Ф. Філіпович часто підписував свої статті криптонімами: Б. Б., Б-ч, Ф. Ф.

⁵⁰ Б. Бошкович. Крестьянское движение и национальный вопрос в Югославии. М., 1929; Коммунистическая партия Югославии. М., 1930; Зеленый интернационал и его кулацкое лицо. М., 1933; Перед новым взрывом на Балканах. М., 1934; Малая Антанта. М., 1934; Балканы и международный империализм. М., 1936.

Якщо статті, написані по «свіжих слідах» політичних подій 1917—1924 рр., сьогодні є здебільшого джерелами з питань історії Югославії цього періоду, то роботи пізнішого часу мають характер глибоко наукових досліджень. В перших відчутна недооцінка селянського і національного руху, що випливала з тодішніх помилок КПЮ в національному і селянському питаннях. В пізніші роки Ф. Філіпович позбувся їх. В подоланні цих помилок велику роль відіграли роботи В. І. Леніна, які він постійно вивчав і успішно застосовував при розробці проблем історії Югославії. Такі питання, як вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху трудящих Югославії, утворення КПЮ і її керівництва революційним рухом, національно-визвольний і селянський рух та ряд інших питань вперше висвітлювались з марксистських позицій в роботах Ф. Філіповича.

Основні положення робіт Ф. Філіповича відіграли велику роль в боротьбі з буржуазною історіографією. Праці його використовувались КПЮ в освітній роботі, були могутнім засобом виховання трудящих в революційному дусі. Їх значення посилюється тим, що вони появились в умовах, коли буржуазні найманці шляхом грубої фальсифікації історичних фактів намагались запламувати в очах трудящих Югославії Жовтневу революцію, більшовицьку партію і соціалістичні перетворення в СРСР. Вони не втратили свого значення і сьогодні.

Ф. Філіпович трагічно загинув в 1938 р. у розквіті творчих сил. Його життя — яскравий приклад вірного служіння ідеям комунізму.

Л. О. ЛЮБИМСЬКИЙ

НАРОДНА АРМІЯ НОВОЇ ПОЛЬЩІ НАБУВАЄ КРИЛА

(До 25-річчя Військово-повітряних сил Польської Народної Республіки)

В серпні 1944 р. на аеродромі в польському селі Дизи, недавно звільненому від фашистських окупантів, приземлились літаки з червоно-білими розпізнавальними знаками на фюзеляжах. Їх одразу ж оточив натовп місцевих жителів. Багато хто не розумів, чому це на новеньких «яках» традиційні для польських військово-повітряних сил знаки у вигляді шахової дошки?

Деякі хвилини бесіди — і все з'ясувалося. виявилось, що це підрозділ польських народних ВПС, який прибув сюди, щоб разом з наступаючими військами Радянської Армії і 1-ю Польською армією брати участь в боях за повне звільнення рідної землі.

Коли 1-ша Польська дивізія імені Тадеуша Костюшка вступила в бій з німецько-фашистськими загарбниками в 1943 р., на одному з радянських аеродромів йшло інтенсивне бойове навчання: тут відбувалося становлення перших в історії народної Польщі підрозділів і частин військово-повітряних сил. Це було нелегке завдання. Його розв'язання ускладнювалось тим, що кадри польських військових авіаторів знаходились в той період в Англії або на Близькому Сході з військами генерала Андерса, а серед патріотів, що тисячами направлялись в Селецькі табори, де формувалась і навчалась перша дивізія, були відсутні будь-які авіаційні спеціалісти. В цих умовах залишався єдиний вихід: оголосити запис бажаючих служити в авіації серед воїнів інших родів військ і починати їх навчання з азів.

В червні 1943 р. в усіх польських частинах і підрозділах було оголошено, що «воїни, які раніше служили в авіаційних формуваннях і мають авіаційну спеціальність, а також ті, хто має бажання служити в авіації, повинні повідомити про це своїх командирів»¹. За винятком кількох льотчиків і молодших спеціалістів, знайти таких, що вже мали авіаційну підготовку, не вдалось. Але бажаючих служити у військово-повітряних силах виявилось значно більше, ніж було намічено. В основному це були люди, які в буржуазно-поміщицькій Польщі не могли навіть мріяти про авіацію.

¹ M. Monis. Historia 1-go Pułku myśliwskiego. «Warszawa», wyd. MON, Warszawa, 1955, str. 12.

Проте наявність добровольців ще не вирішувала питання, оскільки у Війська Польського не було ні літаків, ні необхідного обладнання, ні інструкторів і викладачів льотної справи. Труднощі цим не вичерпувались. Але бажання мати авіацію в тільки що народженій армії народної Польщі було дуже великим. Воно обумовлювалось і бойовою необхідністю. Тому радянське Верховне Головнокомандування пішло назустріч прагненню польських патріотів.

Спочатку було вирішено сформувати авіаескадрилью винищувачів у складі десяти літаків. Створення інших підрозділів і частин ставилось в залежність від дальшого розвитку Війська Польського. 7 липня 1943 р. командиром дивізії полковником З. Берлінгом було підписано наказ про формування ескадрильї, а вже 23 липня 17 льотчиків та 26 технічних авіаспеціалістів почали практичне навчання. В майбутньому вони стали основою дальших авіаційних формувань².

Командиром ескадрильї було призначено капітана Чеслава Козловського, який потім загинув під час учбово-тренувального польоту. Його замінив поручик Тадеуш Віхеркевич — колишній інструктор учбового авіаційного центра в Дембліні. До штату ескадрильї були зачислені підпоручики Станіслав Лисицький, Карол Височинський, Юзеф Захаржевський, капрал Станіслав Люциновський, рядові Едвард Хроми, Юзеф Гостюмінський, Олександр Михнович та ін. Дещо пізніше прибули підпоручики Міхал Якубик та Медард Конечний, а також декілька молодих воїнів, що виявили бажання служити в ВПС — Олександр Брех, Єжи Човницький, Стефан Лазар, Юліус Шварц, Роман Верхницький та ін.³

Навчання відбувалось з великим напруженням. Теоретичні заняття по тактиці, штурманській справі та вивченню матеріальної частини чергувались з практикою льотної справи. Кожний день приносив успіх, ескадрилья поступово перетворювалась у бойовий підрозділ.

Тим часом наплив добровольців-поляків з різних районів Радянського Союзу в Селецькі табори зростав. У серпні 1943 р. польське командування при схваленні Радянського уряду почало формування корпусу, до складу якого повинен був увійти авіаційний винищувальний полк. 20 серпня 1-а ескадрилья була перетворена у 1-й винищувальний авіаційний полк, якому рішенням Президії Союзу польських патріотів 6 жовтня було присвоєно почесне найменування «Варшава»⁴. Склад полку збільшився в три рази. Тут було три учбові ескадрильї та група техніків і механіків. Виконуючим обов'язки командира було призначено капітана Віхеркевича, заступником по культурно-освітній роботі — поручика Альфреда Висліцького.

Для організації бойового навчання молодих польських авіаторів радянське командування виділило необхідну матеріальну частину — двомісні учбово-тренувальні літаки УТ-2, бойові Як-1. Матеріально-технічне забезпечення полку покладалось на батальйон обслуговування радянських ВПС, яким командував майор Караганов. Наказом Головка ВПС Червоної Армії із складу Качинської Червонопрапорної військово-авіаційної школи імені А. Ф. Мяснікова було виділено спеціальний учбовий загін. Він одержав назву 1-го окремого учбово-тренувального авіазагону Головного управління військово-учбових закладів ВПС Червоної Армії (ОУТЗ). В складі загону була група льотчиків-інструкторів школи, яку очолював капітан Пашков⁵.

Слід відзначити, що умови для нормального учбового процесу були досить важкими. Курсанти були об'єднані в три групи. Кожна почала навчання в різний час. Для навчання вони мали два типи літаків, порівняно невеликий ґрунтовий аеродром в глибокому тилу країни. З осінньою непогодою збільшилися нельотні дні, у зв'язку з відсутністю спеціальних приміщень теоретичні заняття проводились у землянках. За незначним винятком курсанти мали низьку загальноосвітню підготовку. В більшості це були робітники і селяни, що в поміщицько-буржуазній Польщі

² J. Koliński. Ludowe lotnictwo polskie. 1943—1945, wyd. MON, Warszawa, 1965, str. 11.

³ J. Koliński. Op. cit., str. 12.

⁴ M. Monis. Op. cit., str. 20.

⁵ Архив МО СССР, ф. ККВАШ, оп. 351427 с, д. 8, спр. 1.

не могли здобути освіту, вищу від початкової. Більшість з них незадовільно володіли російською мовою, а інструктори погано знали польську мову.

Радянське командування вживало необхідних заходів, щоб полегшити ці труднощі. Дві ескадрильї були переміщені на розташований поблизу польовий аеродром, а коли весною ґрунтові аеродроми тимчасово виявились непридатними для польотів, весь полк було переведено на добре обладнані аеродроми, де були площадки з твердим покриттям⁶. Радянські офіцери-інструктори прикладали максимум зусиль, проявляти такт і терпіння, щоб їх учні зрозуміли нелегкі для засвоєння питання аеродинаміки, навчилися проводити складні штурманські розрахунки. Не обмежуючись плановими заняттями, вони весь свій вільний час присвячували навчанню і вихованню своїх учнів.

Польські авіатори не знали перебоїв у постачанні усім необхідним: технікою, запасними частинами, продовольством, обмундируванням, паливом та ін.

Оскільки взимку 1944 р. полк вступив у період інтенсивного бойового навчання, для кваліфікованого керівництва ним потрібен був офіцер, що володів би бойовим досвідом і досвідом виховання. Саме таким командиром першого польського авіаційного полку став підполковник Іван Гордійович Талдікін з багаторічним досвідом роботи в авіації, учасник боїв з білофінами та німецько-фашистськими загарбниками. Бін раніше займав посаду комісара, а пізніше — командира полку винищувачів⁷. Родом І. Г. Талдікін був з Чернігівщини, добре володів українською мовою, а згодом оволодів і польською.

Йдучи назустріч Союзу польських патріотів, Радянський уряд в березні 1944 р. дав згоду на формування в СРСР Першої польської армії, з новим центром формування в місті Сумах на Україні. В квітні цього ж року в одному з сіл почалося формування ще однієї частини польських народних ВПС — 2-го полку нічних бомбардувальників, якому незабаром було присвоєно почесне найменування «Краков»⁸. Очолили цей полк офіцер Радянської Армії, поляк за походженням, учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції — полковник Юзеф Смага, заступником командира по політично-виховній роботі було призначено капітана Юзефа Велькера — колишнього бійця Інтернаціональної бригади імені Яна Домбровського в Іспанії⁹.

Як і при формуванні першого полку, потяг до служби в авіації був дуже великим і число бажаючих значно перевищувало штатну чисельність частини.

Щоб досягти наміченої мети, багатьом довелося перебороти чимало перешкод. В цьому полку почали свій бойовий шлях відомі польські авіатори — Станіслав Барановський, Мечислав Лисевич, Олександр Данеляк та ін. Полк було озброєно літаками типу По-2 з спеціальним пристосуванням для бомбометання¹⁰.

Спочатку дехто з льотчиків другого полку був незадоволений тим, що доведеться літати не на швидкісних бойових машинах, а на тихохідних біпланах. Тому політичний апарат полку, який очолив майор Єжи Богдановський (капітан Велькер був переведений на іншу роботу), повинен був розвіяти це незадоволення і виховати в льотчиків повагу до бойових якостей машини. Допомогали йому в цьому радянські інструктори. На заняттях, в колективних та індивідуальних бесідах вони розповідали про цікаві бойові епізоди з багатого подіями послужного списку По-2, про його високі льотні якості і можливості. Поступово ставлення до «кукурузника», як інколи називали літак, змінилось. Льотчики полюбили свої машини і готові були схрестити списи з козним, хто насмілювся б сумніватися в їх бойових якостях¹¹.

В період організації 2-го полку була також сформована 103-тя окрема авіаескадрилья зв'язку, в складі якої було 10 літаків По-2. Командиром ескадрильї було

⁶ J. Koliński. Op. cit., str. 23—24.

⁷ Архив МО СССР, личное дело И. Г. Талдыкина, № 396364.

⁸ M. Monis. Historia 2-go Pułku nocnych bombowców «Kraków», wyd. MON, Warszawa, 1956, str. 10.

⁹ F. Zbiniewicz. Armia Polska w ZSRR. Studia nad problematyką pracy politycznej, wyd. MON, Warszawa, 1963, str. 346.

¹⁰ M. Monis. Op. cit., str. 12.

¹¹ Там же, str. 21.

призначено радянського офіцера майора Китаєва. Льотчики цього підрозділу в короткий строк оволоділи майстерністю пілотування і, вже в травні 1944 р. ескадрилья була перебазована в Житомир, де, не припиняючи бойового навчання, почала виконувати завдання штабу 1-ї Польської армії¹².

Тим часом учбові дні для курсантів були напруженими. Вдень — польоти, вечорами — теоретичні навчання. Молоді польські авіатори поступово переймали досвід своїх наставників. В листі начальнику Головного управління військово-учбових закладів ВПС Радянської Армії командир ОУТЗ капітан Пашков доповідав: «Загін приступив до навчання польських льотчиків для 1-го Польського винищувального авіаційного полку «Варшава» на літаках УТ-2 та Як-1 в липні 1943 р., закінчив навчання у вересні 1944 року; і для 2-го Польського полку «Краков» на літаках По-2 почав навчання в квітні 1944 р. і закінчив у серпні 1944 р. За цей час загоном підготовлено 44 льотчики на літаках Як-1... На літаках По-2 підготовлено 30 льотчиків»¹³.

Паралельно з заняттями по бойовій підготовці систематично проводилась ідейно-виховна робота, завданням якої було формування у польських воїнів високих морально-бойових якостей, виховання у них патріотизму, вірності інтернаціональному обов'язку, справі соціалізму.

Наприкінці травня 1944 р. 1-му та 2-му полкам було поставлено завдання здійснити перебазування на аеродром Гостомель під Києвом з метою наближення частин до району дислокації 2-ї Польської армії, що готувалась до бойових дій з фашистськими загарбниками. Цей 900-кілометровий переліт був своєрідним іспитом для льотчиків та перевіркою організації керівництва перельотами¹⁴. В Гостомелі обидва полки продовжували удосконалювати бойову майстерність. Льотчики-винищувачі проводили учбові повітряні бої, а льотчики-бомбардувальники опрацьовували засоби бомбометання та стрільби по наземних цілях в нічних умовах.

На початку серпня відбулися іспити. Більшість льотчиків по основних дисциплінах — техніці пілотування, матеріальній частині, повітряній навігації та стрільбі одержали високий бал. Курсанти Лісецький, Козак, Бер, Вербицький, Бобровський, Кремпа, Яворський та ін. мали тільки відмінні оцінки. В заключній частині акту про роботу ОУТЗ, підписаного Талдикіним та Пашковим 8 серпня 1944 р., є такий запис: «Курсантський склад 1-го Польського винищувального авіаційного полку «Варшава» підготовлений добре і цілком відповідає вимогам, що пред'являються до льотчиків, які випускаються з військово-учбових закладів Радянської Армії»¹⁵.

На початку серпня 1944 р. підполковник Талдикін направив рапорт командуючому 1-ї Польської армії: «1-й винищувальний авіаційний полк до бойових дій готовий». Рапорт аналогічного змісту направив також капітан Семен Воробйов — новий командир полку нічних бомбардувальників (полковника Смагу було призначено начальником авіаційного відділу при штабі армії). 12 серпня було одержано наказ про передислокацію. Полкам належало перелетіти на прифронтові аеродроми, щоб разом з радянськими військами взяти участь в боях за визволення Польщі¹⁶. Польські льотчики повели свої бойові машини на захід.

В другій декаді серпня полки прибули на аеродром Дизи. Через два дні там же приземлились бойові машини 611-го штурмового авіаційного полку, який також увійшов до складу польських народних ВПС, і його бойовий шлях нерозривно зв'язаний з бойовими діями Війська Польського. Сформований на початку Великої Вітчизняної війни 611-й полк мав великий бойовий досвід, стали традиції, загартовані в боях льотні та технічні кадри. Командиром полку був підполковник Іван Мионов¹⁷.

Після недовгого перебування в Дизях полки були передислоційовані на аеродроми, що знаходились в безпосередній близькості від лінії фронту. Винищувальний

¹² J. K o l i Ń s k i. Op. cit., str. 33.

¹³ Архив МО СССР, ф. ККВАШ, о. 321427 с, д. 8, спр. 6.

¹⁴ J. K o l i Ń s k i. Op. cit., str. 34.

¹⁵ Архив МО СССР, ф. ККВАШ, о. 321427 с, д. 8, спр. 3.

¹⁶ M. M o n i s. Op. cit., str. 33.

¹⁷ J. K o l i Ń s k i. Op. cit., str. 50.

і штурмовий полк зайняли аеродроми в Задібі Старим, а бомбардувальний полк — в Волі Рєвській¹⁸.

На фронті постала необхідність в створенні тактичного авіаційного з'єднання, командування якого б оперативно керувало бойовими операціями авіаторів, а також здійснювало б політичне керівництво. Вперше після вересневої поразки 1939 р. польський льотчик мав змогу злітати з аеродрому на польській землі, вести бої за цю землю і вся його діяльність, поведінка, його відданість справі створення нової Польщі набували важливого значення.

Фактично обов'язки командування дивізії з часу прибуття полків у Польщу виконував авіаційний відділ штабу армії. Лише 30 серпня 1944 р. було оголошено наказ про створення 1-ї Польської авіаційної дивізії. До її складу увійшли 1-й полк «Варшава», 2-й полк «Краков», 611-й полк (незабаром він став називатись 3-м польським штурмовим авіаційним полком), рота зв'язку та авіаційна ланка зв'язку¹⁹. Виконуючим обов'язки командира дивізії було призначено полковника Юзефа Смагу, виконуючим обов'язки начальника штабу — полковника Олександра Ромейка. Таким чином, в 1944 р. було створено перше в Народній Польській армії авіаційне з'єднання. Напередодні бойових операцій особовий склад і техніка дивізії були підготовлені до ведення бойових дій. Щоправда, рівень підготовки льотчиків та інших авіаційних спеціалістів був далеко не однаковим. Якщо в штурмовому полку близько 75 процентів льотчиків мали бойовий досвід, то винищувальний та бомбардувальний полки були новосформованими частинами, що не мали ні традицій, ні досвіду бойових операцій.

Перед початком бойових операцій 1-й полк мав 39 бойових літаків Як-1 і один учбово-тренувальний — Як-7; 2-й полк — 32 літаки По-2; 3-й полк — 32 штурмовики Іл-2²⁰. В полках відчувалось значне недоукомплектування сержантських і особливо офіцерських кадрів. Але в цілому дивізія за рівнем підготовки і кількості льотного та технічного складу, за станом озброєння була укомплектована і готова брати участь в боях з німецько-фашистськими загарбниками.

В серпні 1944 р. бойові машини першої польської авіаційної дивізії вступили в бій. Цим вони поклали початок бойовому шляху дбайливо вирощених на радянській землі в'їськово-повітряних сил нової Польщі.

¹⁸ J. Koliński, Op. cit., str. 50.

¹⁹ Там же, str. 51.

²⁰ Там же, str. 56—57.

Я. С. ХОНИГСМАН

**Генріх Батовський. ОСТАННІЙ ТИЖДЕНЬ МИРУ.
Познань, 1964. ПЕРШІ ТИЖНІ ВІЙНИ. Познань, 1967.**

Історія другої світової війни описана в багатьох дослідженнях. Проте дипломатична гра західноєвропейських урядів напередодні та в перші тижні війни ще недостатньо висвітлена в історичній літературі. Заповнити цю прогалину взявся відомий польський історик Г. Батовський¹.

Автор обмежив своє дослідження невеликим періодом: в першій книзі — останніми 8 днями серпня, а в другій — 16 днями вересня. Така обмеженість хронологічних рамок дослідження цілком виправдана. Історик обґрунтував це тим, що виступ Радянського Союзу 17 вересня створив нову ситуацію, яка є окремим розділом в історії дипломатії другої світової війни.

Скажемо відразу — обидві книги зацікавлять радянського читача. В них автор детально аналізує західноєвропейську дипломатію в передвоєнний час і в перші дні війни, показує дволічність, лицемірство і непослідовність політики урядів Англії, Франції та інших західноєвропейських країн щодо Польщі у 1939 р.

Але разом з тим в обох книгах є ряд слабких місць, які знижують цінність досліджень.

Нічим не виправдане те, що автор не викрив політики довоєнного польського уряду, який, за словами В. Гомулки, «вважав краще зовсім піти на поразку Польщі, ніж змінити своє ставлення до Радянського Союзу, укласти з ним оборонний союз і, таким чином, забезпечити Польщу від поразки у війні з Німеччиною»².

Аналізуючи події напередодні другої світової війни, автор навів багато фактів лицемірства західноєвропейської дипломатії, але все-таки недостатньо висвітлив імперіалістичний характер англо-французької і американської дипломатії, вся діяльність якої зводилася до підштовхування фашистської Німеччини до війни з Радянським Союзом³. На жаль, Мюнхенський договір також не знайшов чіткої класової оцінки в праці автора.

В книзі приділено багато уваги дипломатичним перемовинам між представниками Англії, Франції та інших західноєвропейських країн з представниками Польщі напередодні війни. Проте автор не дав належної характеристики того, як західні держави використовували Польщу в своїй ганебній дипломатичній грі, зовсім не збираючись її захищати⁴.

Другу книгу Г. Батовський починає з аналізу дипломатичних переговорів у першу ніч і день війни. Він вважає, що зобов'язання, які існували напередодні війни при умові їх виконання могли відіграти значну роль у військових подіях. Але в своєму аналізі договірних відносин автор припускає помилку, оскільки не показує, що вся

¹ Henryk B a t o w s k i. Ostatni tydzień pokoju. Poznań, 1964; Henryk B a t o w s k i. Pierwsze tygodnie wojny. Poznań, 1967.

² «Правда», 27 червня 1939 р.

³ Див. Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР, т. II, 1939—1945, под редакцією В. Г. Трухановського. М., 1967, стр. 9.

⁴ Там же, стор. 10.

система союзів і угод, які існували між країнами Центральної та Західної Європи своїм вістрям була спрямована не проти фашистської Німеччини, а проти СРСР.

Г. Батовський твердить, що в перші дні війни більшість західноєвропейських дипломатів ще вірили в можливість урегулювання спірних питань між фашистською Німеччиною і Польщею. Тому уряди Англії, Франції та Італії виявили жваву діяльність в цьому напрямку. Проте, коли обговорювались конкретні питання захисту Польської держави, уряди Англії та Франції виявили значні вагання і повну непослідовність.

На жаль, автор не намагається проаналізувати причини цих вагань з боку Англії і Франції. А вони були викликані тим, що в перші дні війни реакційні верховоди англійської та французької дипломатії сподівались задовольнити апетити Гітлера за рахунок Польщі, щоб штовхнути його проти СРСР⁵. Саме з цією метою західні дипломати і готували новий Мюнхен, про який пише автор (стор. 43, 45).

В книзі розповідається про закулісні переговори в італійському місті Сан-Ремо, які розпочалися на початку вересня 1939 р. між представниками Італії, Франції, Англії та Німеччини з питання організації я вої змови на зразок Мюнхена (стор. 44, 45). Автор пише, що Німеччина ставилась до цих переговорів досить стримано, намагаючись лише виграти час для остаточного розгрому Польської держави.

Автор обмежується констатацією того, що конференція в Сан-Ремо повинна була відбутися без представників СРСР (стор. 44), але цього занадто мало, щоб читач міг зрозуміти, що мова йшла про нову мюнхенську змову, яку знову намагалися організувати дипломати Англії, Франції та Італії проти Радянської країни. Це ще раз показало, що Англія та Франція й не думали всерйоз воювати проти Гітлера⁶.

Г. Батовський наводить багато фактів, які свідчать про те, що англійський і французький уряди намагалися примирити Польщу з гітлерівською Німеччиною для того, щоб самим не воювати проти Гітлера.

«Польсько-англійсько-французький союз увійшов у життя» — стверджує автор, — але це не перешкоджало впливовим особам в англійському та французькому урядах висловлювати думку про доцільність погодитися з тим, що відбулося і піти на нову змову з Гітлером. Такі думки неодноразово висловлювали прем'єр-міністр Франції Ж. Бонне і член англійського уряду Х. Вільсон (стор. 93).

Навіть у день підписання нової франко-польської угоди про взаємну допомогу (4 вересня 1939 р.) французькі політики докоряли польським представникам за те, що вони не ідуть на поступки в питанні про Коридор та місто Гданськ. Англійські і французькі дипломати, розповідає автор, радили полякам стати більш зговірливими (стор. 93, 94). Однак і в цьому питанні Г. Батовський виявляє певну непослідовність, пояснюючи вагання Англії і Франції тим, що уряди цих країн сподівалися на зміцнення опозиції в Німеччині, яка зможе скинути Гітлера і укласти мир з Польщею. Автор не бачить, що вся політика Англії і Франції щодо гітлерівської Німеччини була продиктована одним бажанням: помиритися з фашистською Німеччиною з тим, «щоб направити її проти СРСР. Тому вони і робили все для того, «щоб не дратувати Гітлера»⁷.

В книзі немає достатньо глибокого класового аналізу в показі відносин між західноєвропейськими державами та Італією, Польщею і Чехословаччиною, Балканськими державами тощо. Автор не зміг показати, на якій класовій основі укладалися угоди між гітлерівською Німеччиною та її сателітами, а також суперечності, які існували між ними. Можливо, тому для автора є дуже дивним, що пануюча в Словаччині кліка католицьких консерваторів на чолі з К. Сидором разом з гітлерівськими військами почала воєнні дії проти Польщі.

В книзі розповідається про те, що уряд Польщі не знайшов спільної мови з емігрантськими діячами Чехословаччини, але і тут автор недостатньо вияснив причини цього.

⁵ Л. П. Лавров История одной капитуляции, М., 1964, стор. 124.

⁶ История международных отношений и внешней политики СРСР, т. II, 1939—1945, стор. 10.

⁷ Л. П. Лавров. Вказ. праця, стор. 124.

В останніх розділах книги показано політичне становище балканських країн. Іспанії, Португалії та Бельгії в перші дні війни. Підводячи підсумки свого дослідження, автор приходить до висновку, що західноєвропейська дипломатія в перші дні війни керувалася помилковими концепціями про можливість миру з гітлерівською Німеччиною. Однак він не показав, в ім'я якої мети західноєвропейська дипломатія здійснювала ідею примирення з Гітлером.

«Дух Мюнхена», пише автор, продовжував витати над дипломатією Англії та Франції. Ще не були зжиті ілюзії щодо німецького фашизму. В урядах Англії, Франції та інших західних держав ще були міцними позиції тих політичних діячів, які готові були піти на будь-яку зраду щодо свого народу, лише б домовитись з Гітлером. Але про те, що вся політика мала на меті направити Гітлера проти СРСР, автор не сказав нічого⁸.

Все ж таки праця Г. Батовського, незважаючи на її хиби, становить певний інтерес для радянського читача.

⁸ В. И. Исраэлян, П. Н. Кутаков. Дипломатия агрессоров. М., 1967, стр. 116.

Я. Д. ІСАЄВИЧ

ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В ПІВДЕННІЙ ПОЛЬЩІ І НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Польська історична наука здавна цікавилася внеском реформаційних течій у справу розвитку освіти в Речі Посполитій в XVI—XVII ст. Порівняно найкраще досліджена історія шкіл, що їх мали в цей час лютерани, чеські брати та аріани. Якщо ж йдеться про кальвіністів, то, за винятком Пінчівської, їхні школи вивчені ще недостатньо. Цю прогалину значною мірою заповнює нещодавно видана дисертаційна праця люблінського історика Станіслава Творека¹.

Як відомо, кальвіністські громади Речі Посполитої не мали єдиного організаційного центра, а лише об'єднання в межах трьох провінцій — Малопольської, Великопольської та Литовської. Малопольська провінція охоплювала не лише власне Малопольщу (Краківське, Сандомирське і Люблінське воеводства), а й українські землі, зокрема Руське та Подільське воеводства. С. Творек поставив своїм завданням дослідити історію заснованих кальвіністами шкіл на всій цій території.

Дотеперішні дослідники обминали цю тему в зв'язку з бідністю джерельної бази. При цьому більшість джерел стосується зовнішньої шкільної освіти (матеріальне забезпечення шкіл, склад вчителів), а вузлові історико-педагогічні проблеми (організація шкіл, зміст навчання, методика) забезпечені матеріалами набагато гірше. Саме це, очевидно, не дозволило всебічно порівняти кальвіністські школи з іншими навчальними закладами, що діяли в той час. Однак на основі сумлінного вивчення наявних актових матеріалів, зокрема протоколів синодів (з'їздів) кальвіністів Малопольської провінції та її окремих дистриктів, дослідник зміг простежити основні тенденції розвитку кальвіністського шкільництва в південній Польщі та західних землях України.

У вступному розділі С. Творек аналізує умови діяльності шкіл, висвітлює організацію територіальних об'єднань кальвіністських громад. На українських землях були дистрикти Руський (до якого в 1599 р. увійшов Подільський дистрикт), Белзький (тоді ж був об'єднаний з Волинським та Київським), частково також Люблінсько-Холмський.

¹ S. Tworek. Szkolnictwo Kalwińskie w Małopolsce i jego związki z innymi ośrodkami w kraju i za granicą w XVI—XVII w. Lublin, 1966.

Оскільки знаменита Пінківська школа вже достатньо досліджена, С. Творек не зупиняється на її історії, а починає свій виклад з Дубецької школи, яка в 1559—1562 рр. стала одним з найвизначніших освітніх центрів у західній частині Руського воєводства. В цій школі, якою керували славнозвісний реформаційний діяч Франческо Станкаро і Григорій Оршак, навчалось, за деякими даними, близько трьохсот юнаків, переважно шляхетських синів з Перемишлянської та Сяноцької земель. Дослідник має рацію, характеризуючи школу в Дубецьку як гуманістичну гімназію. Діяла вона недовго. С. Творек вважає, що відразу після смерті власника Дубецька С. М. Стадницького на початку 1563 р. з цього містечка вигнано кальвіністський збір і школу. Однак інший сучасний польський дослідник Генрик Смичинський стверджує, що збір існував аж до 1586 р., отже, можливо, й школа (розуміється, вже не середня, а нижчого рівня) діяла деякий час після смерті Стадницького².

С. Творек докладно характеризує Краківську кальвіністську школу, висвітлює діяльність відомої в 1593—1612 рр. п'ятикласної гімназії в м. Крилові, на межі Хелмської землі та Белзького воєводства. Факти з історії заснованої наприкінці XVI ст.³ школи в Панівцях на Поділлі викладаються на основі антипапського памфлету Йоана Зигровіуса «Папопомпе», опублікованого в 1611 р. Разом з памфлетом були надруковані вірші ректора школи Панкраціуса і трьох вчителів — Йоана Маюса, Самуїла Пецеля Міліціуса і Якова Міліціуса. З цього С. Творек робить висновок, що Панівецька школа мала, включаючи ректора, чотирьох викладачів і, отже, була чотирикласною гімназією гуманістичного типу. Рівень викладання «вільних мистецтв», філософії та теології в цій школі був настільки високим, що її інколи називали академією, тобто вищим навчальним закладом. На відміну від інших кальвіністських шкіл, при Панівецькій гімназії існувала друкарня, керована Лавром Малаховичем⁴. Наявність друкарні та деякі інші риси наближають Панівецьку школу до славнозвісної Острозької академії, що була заснована ще в другій половині 70-х років XVI ст. Тому варто було б дослідити, чи організатори Панівецької школи й друкарні не скористалися якоюсь мірою острозьким досвідом. В усякому разі меценатська діяльність Костянтина Острозького серед православних могла бути поштовхом для кальвіністської частини роду Потоцьких влаштувати і для прихильників своєї течії такий освітньо-науковий центр, який вже мали православні.

В наступних розділах дисертації подано джерельні матеріали про провінціальні школи в Белжицях (1618—1663) та Хмельнику (1680—1691) і школи окремих кальвіністських дистриктів, в тому числі про гімназії Люблінсько-Холмського дистрикту в Коцьку (1595—1648) і Володаві (1669—1683)⁵. Ці школи, як правило, були організовані на зразок гуманістичних гімназій лозанського типу (чотирикласних), штурмівського (п'ятикласних), або меланхтонівського (трикласних). Крім них, діяли початкові («партикулярні») школи при окремих громадах. Намагання кальвіністів заснувати вищий навчальний заклад не вдалися, а в умовах наступу католицької реакції в другій половині XVII ст. занепали також і всі середні школи.

С. Творек зібрав по зернині цінні біографічні матеріали про цілу низку ректорів, вчителів та вихованців кальвіністських шкіл. З тих, що діяли на Україні, варто згадати Балтазара Панкраціуса, за походженням німця з Західного Помор'я. Після навчання в Альтдорфі і Гейдельбергу він став викладачем в Ельбінгу, потім перебував

² H. S t y c z y Ń s k i. O szkole kalwińskiej w Dubiecku w XVI w. Przyczynek do dziejów szkolnictwa różnowierczego na Rusi. «Kwartalnik Rzeszowski», 1966, № 1, стор. 27.

³ Наводячи гіпотези різних дослідників про час заснування школи, С. Творек не висловлює власного погляду з цього питання.

⁴ Дослідники ототожують його з Василем Малахвейовичем, який в 1598 р. друкував для протестантів у Вільні. В 1615 р. Малахович працював у Львові (Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Zeszyt 6. Małopolska — ziemie Ruskie. Wrocław—Kraków, 1960, стор. 152).

⁵ Белжиській та Коцькій школам С. Творек присвятив також окремі статті (gimnazjum Kalwińskie prowincji małopolskiej w Belżycach w pierwszej połowie XVII st. Annales Universitatis M. Curie Skłodowska, sectio F, vol. 17, № 8, vol. 18, № 3, Lublin, 1962—1963; gimnazjum Kalwińskie dystryktu lubelskiego i chelmskiego w Kocku. «Odrodzenie i Reformacja w Polsce», t. 10, 1965).

в Орлеані, далі займав посади ректора шкіл в Мальборку і Панівцях, а після занепаду Панівецької гімназії став ректором школи в Крилові. Ряд інших кальвіністських діячів (серед яких було багато вихідців з Пруссії та чеських земель) працювали як в Польщі, так і на Україні.

Серед наведених С. Твореком особливостей устрою кальвіністських шкіл є багато таких, які були властиві й українським та білоруським братським школам. Якщо в перших визначна роль належала призначеним синодами схолярхам⁶, то в школах братств подібну роль відігравали «дозорці шкільні», обрані братчиками на загальних зборах. У провідних братських школах України великого значення надавалось підготовці учнів до громадсько-політичного життя, підкреслювалась роль особистого прикладу вчителя у виховному процесі. Ті ж вимоги С. Творек вважає характерними і для кальвіністських гімназій. Далі дослідник на переконливих прикладах показав, що у кальвіністів оплата ректорів та викладачів була значно нижчою, ніж заробітки духівництва, а тому найбільш кваліфіковані кадри залишали школу і вибирали собі кар'єру міністрів — кальвіністських служителів культури. Подібне явище, можливо, навіть в ширших масштабах, було властиве і братським школам. Кількість аналогій можна було б продовжити. Однак, на наш погляд, вони не свідчать про наявність в цій ділянці взаємовпливів, а викликані схожістю умов, в яких діяли кальвіністські і братські школи, розвитком певних аналогічних, хоч генетично і не взаємозалежних тенденцій в ідеології протестантських течій та українсько-білоруського братського руху. Можливість прямих взаємних запозичень була незначною, хоч у ряді випадків можна простежити спільні джерела гуманістичних елементів в педагогіці братських і кальвіністських шкіл. Хотілося б, щоб в своїй наступній праці С. Творек зупинився також і на цих питаннях.

Сильною стороною рецензованого дослідження є сумлінне використання різноманітних джерельних матеріалів — давньої публіцистики, архівної спадщини провінційних та дистриктних синодів, рукописних збірників з польських та українських колекцій. Всі основні висновки автора належним чином документовані⁷. Зведені в книзі відомості істотно збагачують наші уявлення про культурно-освітній рух на польських і українських землях. Вони будуть цікаві також для дослідників польсько-українських культурних взаємин в XVI—XVII ст.

⁶ Цікаво, що серед схолярхів Белжицької провінціальної школи був і шляхтич українського походження Гаврило Гулевич.

⁷ На жаль, у посиланнях на українську літературу (стор. 187, 197) дослідник не дотримується офіційно затверджених правил транскрипції українських текстів за-собами польського алфавіту.

ПРО V КОНФЕРЕНЦІЮ ІСТОРИКІВ-СЛАВІСТІВ

В січні 1968 р. на IV міжвузівській науковій конференції істориків-славистів у Мінську було прийнято постанову про проведення V конференції у 1970 р. в Харкові і присвячення її 100-річчю від дня народження В. І. Леніна.

В наказі № 786 від 29 жовтня 1968 р. Міністерства вищої середньої спеціальної освіти СРСР наведено склад оргкомітету, завдання конференції і її склад.

8—9 грудня 1968 р. в Москві відбулось розширене засідання комісії історії зарубіжних слов'ян об'єднаної історичної секції Науково-технічної Ради Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР.

На засіданні комісії було розглянуто питання про підготовку V міжвузівської конференції істориків-славистів в Харкові. Комісія вирішила:

1. Провести конференцію при Харківському державному університеті ім. О. М. Горького в період з 30 січня по 3 лютого 1970 р. і присвятити її 100-річчю від дня народження В. І. Леніна.

2. Перше пленарне засідання повністю присвятити ленінській тематиці і заслухати доповідь «В. І. Ленін і слов'янські народи». Підготовка доповіді доручена Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР. Співдоповідь на тему: «В. І. Ленін і радянське слов'янознавство» доручено кафедрі історії південних і західних слов'ян МДУ. На цьому ж засіданні намічається заслухати 4—5 співдоповідей з важливих проблем, пов'язаних з ленінською спадщиною (В. І. Ленін і розвиток окремих слов'янських народів, В. І. Ленін і окремі проблеми історії слов'ян і слов'янської історіографії тощо).

3. На другому пленарному засіданні намічено заслухати повідомлення голови комісії історії зарубіжних слов'ян об'єднаної історичної секції НТР МВССО СРСР доцента І. А. Воронкова про виконання рішень IV міжвузівської наукової конференції істориків-славистів, а також доповідь «Стан викладання історії південних і західних слов'ян у вузах країни». Підготовка цієї доповіді доручена історикам-славістам Харківського університету. Намічається заслухати повідомлення про викладання історії південних і західних слов'ян в Московському, Ленінградському та Північно-Осетинському університетах.

4. На третьому пленарному засіданні намічається заслухати інформацію відповідального редактора журналу «Советское славяноведение» І. І. Костюшка, підвести підсумки конференції і прийняти рішення.

На конференції будуть працювати шість секцій:

1. Слов'янські країни в період феодалізму.
2. Слов'янські країни в період розкладу феодально-кріпосницьких відносин і формування капіталістичних відносин.
3. Слов'янські країни на першому етапі загальної кризи капіталізму. (друга половина XIX ст. — 1917 р.).
4. Слов'янські країни на першому етапі загальної кризи капіталізму.
5. Друга світова війна і народно-демократичні революції в слов'янських країнах.
6. Будівництво соціалізму в слов'янських країнах.

До конференції передбачається видати її програму і довідник «Історики-слависти ССРСР». Останній підготовляється істориками Харківського університету. Після конференції намічається видання її матеріалів і зведеного координаційного плану науково-дослідницьких робіт з історії південних і західних слов'ян. Останній буде підготовлений кафедрою історії південних і західних слов'ян Московського університету.

Заступник голови оргкомітету по підготовці і проведенню V міжвузівської наукової конференції істориків-славистів

С. І. СІДЕЛЬНИКОВ

В АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

25 листопада 1968 р. Президія Академії наук УРСР слухала доповідь голови Українського комітету славистів (УКС) академіка І. К. Білодіда про участь українських вчених у роботі VI Міжнародного з'їзду славистів.

Президія відзначила, що УКС провів значну роботу по підготовці до з'їзду. Було завершено і видано ряд монографій, збірників та брошур. Проведено 7 республіканських славистичних конференцій. На конгресі українські вчені виголосили 14 доповідей.

Поряд з цим Президія АН УРСР відзначила, що в розгортанні слав'янознавчих досліджень у системі Академії наук УРСР і в республіці ще є ряд недоліків. В установах Секції суспільних наук АН УРСР недостатньо глибоко вивчаються корінні проблеми соціальних та культурних перетворень, здійснюваних слов'янськими народами в процесі будівництва соціалізму, зв'язки слов'янських народів з неслов'янськими, закономірності розвитку і взаємодії слов'янських мов, літератур, фольклору та культури слов'янських народів у минулому і на сучасному етапі; мало уваги приділяється розробці тематики, пов'язаної з викриттям буржуазних, націоналістичних і ревізійністських теорій у зарубіжному слов'янознавстві, недостатньою є допомога радянських учених ученим зарубіжних слов'янських країн в утвердженні марксистсько-ленінської методології. На міжнародних форумах з проблем суспільних наук не завжди беруть участь представники АН УРСР усіх слов'янознавчих спеціальностей, зокрема в роботі VI Міжнародного з'їзду славистів не брали участі українські слависти-історики. Не набули належного розмаху дослідження, виконувані спільно з науковими установами зарубіжних слов'янських і неслов'янських країн.

Слов'янознавчі дослідження не забезпечені достатньою кількістю науковців-славистів відповідної кваліфікації, мало уваги приділяється підготовці кадрів учених-славистів через аспірантуру.

Президія Академії наук УРСР схвалила роботу УКС і з метою забезпечення належної підготовки до наступного VII Міжнародного з'їзду славистів у Варшаві в 1973 р. і дальшого розгортання славистичних досліджень на Україні постановила:

а) вважати й надалі актуальним завданням учених-славистів АН УРСР дослідження закономірностей розвитку мов, літератур, фольклору та історії слов'янських народів і їх зв'язків в епоху соціалізму та розгорнутого будівництва комунізму, розкриття історично-закономірних взаємозв'язків культур слов'янських і неслов'янських народів; викриття буржуазних націоналістичних і ревізійністських теорій зарубіжного слов'янознавства;

б) рекомендувати УКС розпочати підготовку до проведення чергової, VIII Республіканської славистичної конференції, присвятити її 100-річчю від дня народження В. І. Леніна;

в) зобов'язати УКС (академік АН УРСР І. К. Білодід) поліпшити координацію славистичних досліджень в установах АН УРСР з такими ж дослідженнями відповідних кафедр вузів республіки, з іншими науковими центрами СРСР і зарубіжних країн та домогтися поліпшення книгообміну та обміну іншими видами інформації з славистичними центрами;

г) Українському комітету славістів разом з відділом наукових зв'язків з зарубіжними організаціями Президії АН УРСР подати до Президії АН УРСР пропозиції щодо збільшення кількості відряджень науковців у слов'янські країни;

д) доручити інститутам Відділу літератури, мови і мистецтвознавства включити слов'янознавчі спеціальності в плани підготовки наукових кадрів через аспірантуру;

е) УКС (академік АН УРСР І. К. Білодід) разом з працівниками Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР в місячний строк підготувати і подати до Президії АН УРСР та в Міністерство конкретні пропозиції щодо порушення перед відповідними органами клопотання про відкриття при Київському державному університеті щорічної літньої славистичної школи;

ж) редколегіям наукових журналів «Радянське літературознавство», «Мовознавство», «Народна творчість та етнографія», «Український історичний журнал» регулярно публікувати матеріали з відповідних галузей славистики;

з) затвердити поновлений склад Українського комітету славістів згідно з додатком.

Президія Академії наук УРСР затвердила новий склад УКС під головуванням Віце-президента АН УРСР, академіка І. К. Білодіда.

З членів редакційної колегії «Українське слов'янознавство» до УКС увійшли доктор філологічних наук Г. Д. Вервес (заступник голови), доктор історичних наук І. С. Дзюбо, доктор педагогічних наук В. І. Масальський, доктор історичних наук Д. Л. Похилевич, кандидат філологічних наук К. К. Трофимович.

НОВЕ В РОБОТІ ІСТОРИКІВ-СЛАВІСТІВ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Значна група викладачів історичного факультету Київського університету пов'язала свої наукові інтереси з історією братніх слов'янських країн. Серед них полоністи — професори В. О. Маркіна та І. Д. Кундюба, доценти Т. П. Брянцева, З. І. Мухіна, С. М. Антонюк; болгарознавці — професори В. А. Жебокрицький, А. К. Мартиненко; спеціалісти з історії Чехословаччини — професор І. С. Дзюбо та доцент А. Ф. Кізченко.

У лютому 1967 р. на факультеті створена кафедра історії зарубіжних соціалістичних країн та історії південних і західних слов'ян, яку очолив професор І. С. Дзюбо. До учбового плану факультету було включено новий нормативний курс — історія зарубіжних соціалістичних країн (обсягом 50 годин).

Близько 30 студентів спеціалізуються при новоствореній кафедрі. Вони слухають спеціальні курси, працюють у спецсеминарах за такою тематикою: «Велика Жовтнева соціалістична революція і розвиток революційного руху в країнах Центральної та Південно-Східної Європи», «Утворення комуністичних і робітничих партій у зарубіжних соціалістичних країнах Європи», «Характер і особливості народно-демократичних і соціалістичних революцій у зарубіжних країнах», «Особливості соціалістичної індустріалізації та соціалістичної перебудови сільського господарства зарубіжних країн» тощо. З студентами, які спеціалізуються при кафедрі, організоване факультативне вивчення слов'янських мов.

Силами викладачів кафедри готується учбовий посібник з курсу історії зарубіжних соціалістичних країн, методичні вказівки з цього курсу.

При кафедрі відкрито аспірантуру. Аспіранти досліджують такі теми, як «Боротьба прогресивних сил Болгарії за дружбу і встановлення дипломатичних відносин з СРСР у 20—30-х роках» (аспірантка У. Хакімова), «Бойова співдружність народів СРСР і Югославії в роки другої світової війни» (аспірант М. В. Куян), «Здійснення культурної революції в Польській Народній Республіці» (аспірантка Л. Г. Федоренко), «Роль преси, радіо і телебачення Української РСР і Польської Народної Республіки у зміцненні радянсько-польської дружби» (аспірантка Н. Є. Індутна) та ін.

Створена при кафедрі науково-дослідна група вивчає комплексну тему «Науково-культурне співробітництво Української РСР з європейськими соціалістичними країнами». Метою цього дослідження є не лише узагальнення великого фактичного мате-

ріалу про співробітництво братніх народів, а й опрацювання конкретних пропозицій щодо дальшого поліпшення наукових і культурних зв'язків українських і зарубіжних установ та закладів.

Нині історики-славісти Київського університету готуються гідно відзначити 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Так, професор І. С. Дзюбо та доцент С. М. Антонюк разом з науковими співробітниками Інституту історії АН УРСР готують до друку монографію «В. І. Ленін і революційний рух в країнах Центральної та Південно-Східної Європи».

С. М. АНТОНЮК

НАУКОВА РОБОТА ЛЬВІВСЬКИХ ІСТОРИКІВ-СЛАВІСТІВ У 1967—1968 рр.

Центром вивчення історії зарубіжних слов'ян у Львівському університеті (до певної міри і в місті) є кафедра історії південних і західних слов'ян, що існує з 1952 р. За останні два роки обставини для такої роботи склались тут не зовсім добре. Завідуючий кафедрою професор Д. Л. Похилевич і співробітники доценти В. О. Борис та М. Г. Крикун працювали над «Історією Львівського університету», а доцент О. С. Бейліс у 1967 р. працював над історією міст і сіл Львівської області. Все ж робота над основною тематикою зовсім не припинилась. Так, доцент О. С. Бейліс закінчив докторську дисертацію на тему: «Проблеми національно-революційної боротьби болгарського народу в марксистській історіографії Болгарії» і здав до друку монографію на подібну тему. В цьому ж плані ним було опубліковано і здано до друку кілька статей, в тому числі «Дослідження М. Димитрова з історії болгарського Відродження». Крім того, О. С. Бейліс опублікував кілька статей з історіографії, революційного і національно-визвольного руху Югославії.

Доцент В. О. Борис одночасно з роботою над «Історією Львівського університету» продовжував працювати над докторською дисертацією на тему «Національно-визвольна боротьба польського народу в 30—40-х роках XIX ст.» і опублікував на цю тему 4 статті (з них 2 у Польщі) та підготував монографію — «Польський революційно-демократ Госляр».

Співробітник кафедри історії нового часу доцент І. І. Белякевич працював над докторською дисертацією на тему «Участь польських трудящих в революційному русі в Росії в часи першої світової війни і підготовки соціалістичної революції». На цю тему І. І. Белякевич за два роки опублікував і здав до друку 12 статей.

Співробітник кафедри історії СРСР доцент В. П. Чорній займався вивченням культурних зв'язків СРСР з Болгарською Народною Республікою.

При кафедрі здійснюється підготовка кадрів через аспірантуру, а також шляхом прикріплення до кафедри науковців для написання дисертацій. Так, аспірант С. П. Мовчан закінчив дисертацію — «Історичні погляди Філіпа Філіповича». На цю тему він надрукував дві статті.

Прикріплений до кафедри викладач Оренбурзького педагогічного інституту Я. В. Рабінович захистив дисертацію — «Селяни Саноцької землі в першій половині XVII ст.». Викладачка Ж. Ковба працює над темою — «Чеська еміграція на Україну в другій половині XIX — на початку XX ст.»

На Вченій Раді історичного факультету за останні два роки було захищено шість кандидатських дисертацій з історії зарубіжних слов'ян.

Співробітники кафедри беруть участь у підготовці навчального посібника з історії країн народної демократії.

На факультеті, крім загального курсу історії південних і західних слов'ян, в ці роки читалось також ряд спецкурсів на тему:

1. Історіографія південних і західних слов'ян.
2. Новітня історія Югославії.
3. Польсько-російські революційні зв'язки в першій половині XIX ст.
4. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на національно-визвольний рух в Югославії 1918—1945 рр.

5. Польща середньовічна (X—XV ст.).

6. Гуситські війни.

Теми спецсеминарів були такі:

1. Становище селян у східних воеводствах Речі Посполитої в другій половині XVIII ст.

2. Національно-визвольна боротьба польського народу в 30—40-х роках XIX ст.

3. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на чеські та словацькі землі.

4. Боротьба чеського і словацького народів проти німецько-фашистських загарбників.

5. Соціалістичне будівництво в Чехословаччині.

На теми з історії слов'ян студенти пишуть дипломні і курсові роботи. Працює студентський науковий гурток. На факультеті щороку читається факультативний курс польської мови в обсязі 68 годин.

Кафедра та її окремі члени підтримують постійний контакт з слов'янськими науковими закладами Радянського Союзу і закордону, головню Польщі.

Щороку відбуваються поїздки до Польщі для роботи в архівах і наукових установах. Наші науковці виступають з доповідями в Польській Народній Республіці. Стало доброю традицією, що зарубіжні історики-славісти, приїхавши до Львова, виступають на відкритих спільних засіданнях кафедри й студентського гуртка з доповідями.

Ми сподіваємося, що у 1969/70 навчальному році кафедра історії південних і західних слов'ян працюватиме ще активніше.

Д. Л. ПОХИЛЕВИЧ

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПІВДЕННИХ ТА ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН У ВУЗАХ ХАРКОВА

Науково-дослідницька робота істориків-славістів Харкова, що працюють у різних вузах міста, об'єднується кафедрою нової та новітньої історії Харківського державного університету (завідуючий — професор С. І. Сідельников).

В останні три роки харківські вчені продовжували розробку ряду проблем історії південних та західних слов'ян¹.

Більшість істориків-науковців займається новітньою та новою історією Болгарії. Завідуючий кафедрою історії КПРС інженерно-економічного інституту доцент П. Т. Рущенко опублікував на цю тему монографію². Доцент Інституту культури Г. Й. Чернявський в жовтні 1968 р. подав до захисту докторську дисертацію «Рабочее движение в Болгарии в период временной, частичной стабилизации капитализма (1925—1929 гг.)». На цю ж тему вийшли з друку його монографія³ та ряд публікацій. Радянсько-болгарські культурні зв'язки в 1934—1941 рр. вивчав аспірант університету Л. О. Пашковський, який присвятив цій проблемі дисертацію та кілька своїх статей. Кандидатську дисертацію «Освободительная миссия Советской Армии в Болгарии» захистив у квітні 1968 р. М. І. Турівненко. Питання ідеологічної роботи БКП розглядає в своїх працях доцент політехнічного інституту М. І. Ледньов. Г. М. Попов захистив докторську дисертацію «Болгарские коммунисты в борьбе за осуществление культурной революции (1944—1958 гг.)». Період до 1948 р. висвітлений ним в опублікованій монографії⁴.

¹ Див. В. В. Сухарев, Г. И. Чернявский. Исследование истории славянских стран харьковскими славистами. «Советское славяноведение», 1966, № 2. В цьому повідомленні вміщено огляд праць харківських істориків до 1965 р. Пропонована інформація продовжує попереднє повідомлення.

² П. Т. Рущенко. Великий Жовтень і революційний рух у Болгарії в 1923 р. Харків, 1967.

³ Г. И. Чернявский. Рабочее движение в Болгарии в период частичной стабилизации капитализма. 1925—1929 гг. Харьков, 1968.

⁴ Г. Н. Попов. Болгарские коммунисты в борьбе за осуществление культурной революции (1944—1948). Харьков, 1966.

Професор С. І. Сидельников продовжує досліджувати історію національно-визвольного руху болгарського народу в ХІХ ст. За останній час ним опубліковано ряд історіографічних оглядів та рецензій⁵. Питання про ставлення російської прогресивної громадськості до національно-визвольної боротьби болгарського народу в 70-ті роки ХІХ ст. вивчав доцент авіаційного інституту М. П. Подлесний.

Частина харківських славістів займається новітньою історією Чехословаччини. Виникнення та розвиток чехословацької народної армії, бойову співдружність чехословацьких і радянських воїнів вивчає доцент інституту механізації та електрифікації сільського господарства О. Д. Марченко. Над питаннями переростання національно-демократичної революції в Чехословаччині в соціалістичну працює старший викладач університету Є. П. Пугач. В 1968 р. він захистив кандидатську дисертацію «Политическая борьба в Словакии в 1945—1948 гг.». Проблему історії робітничого класу Чехословаччини в період побудови соціалізму досліджує доцент університету В. В. Сухарев.

Аспірант університету С. Л. Каїров вивчає проблему національно-визвольної боротьби югославського народу в роки другої світової війни.

Середньовічною історією слов'ян займаються старший викладач університету А. І. Мітряєв та доцент інституту культури Н. С. Рашба. А. І. Мітряєв підготував до захисту кандидатську дисертацію «Советская историография гуситского движения». Н. С. Рашба написав для Радянської та Української історичних енциклопедій кілька статей про польсько-турецькі відносини в ХVІ—ХVІІ ст. і про польських королів.

На останній конференції істориків-славістів СРСР (Мінськ, 1968) харківські славісти зробили десять доповідей. С. І. Сидельников на науковій сесії Інституту слов'янознавства та Товариства болгаро-радянської дружби виступив з доповіддю «Подъем национально-освободительного движения в 70-х годах ХІХ в. и Апрельское восстание 1876 г. в Болгарии». С. І. Сидельников — співавтор підручників, виданих Київським і Московським університетами по історії південних та західних слов'ян.

Студентам істафу читаються спекурси. «Источниковедение и историография гуситского движения» (А. І. Мітряєв) і «Антифашистское движение сопротивления в славянских странах» (Є. П. Пугач).

Славістична тематика знаходить відбиття в дипломних та курсових роботах. При написанні дипломних робіт студенти користуються джерелами на зарубіжних слов'янських мовах. До вивчення історії слов'янських країн студенти залучаються також через студентське наукове товариство.

В. М. КАБАЧОК

СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВО В ОДЕСІ

В Одеському університеті недавно була створена кафедра слов'янської філології, покликана посилити вивчення мов, літератури і культури південних та західних слов'ян, продовжити і розширити багаті традиції слов'янознавства, нагороджені за більш ніж сторічне існування університету.

Порівняно невелика група слов'янознавців Одеси займається багатьма питаннями історії південних і західних слов'ян. Доцент М. Є. Беркович досліджує проблему виникнення середньовічних народностей. Доцент Я. П. Зінчук вивчає історію Польського Помор'я в середні віки і магдебурзького права в українських містах. Доцент Г. А. Пляшко аналізує найголовніші аспекти польського повстання 1863 р. і революційні зв'язки польського, російського та українського народів в 60-ті роки минулого століття.

⁵ С. И. Сидельников. Национально-освободительное движение болгарского народа в 60-х — начале 70-х годов ХІХ в. в исторической литературе Народной Республики Болгарии. «Советское словяноведение», 1966, № 2; його ж. Национально-визвольний рух болгарського народу проти турецького панування в радянській історичній науці за 50 років. «Питання нової та новітньої історії». Вип. 5, Київ, 1967.

Старший викладач А. Д. Бачинський зібрав цікаві матеріали про роль Одеси в підготовці і вихованні революційних кадрів з представників слов'янських народів, які в різні часи до Жовтневої революції жили в Одесі.

Участь представників слов'янських народів у Жовтневій революції і громадянській війні в СРСР докладно висвітлюється в працях доцентів О. Т. Альошкіна, Н. М. Якупова, старшого викладача А. Гуляка.

Старший викладач А. З. Яровой багато років працював над фундаментальною роботою «Бібліографія історії південних і західних слов'ян». Ця праця (понад 50 друк. арк.) включає дослідження, написані на всіх слов'янських мовах і на більшості мов Західної Європи. Ним же написана велика монографія «Радянська історіографія історії Болгарії 1800—1945 рр..».

Професор І. В. Ганевич досліджує історію та історіографію болгарського руху Опору німецькому фашизму в роки другої світової війни. Він, а також доцент М. Т. Чижевський вивчають історію перших років соціалістичного будівництва в Болгарії.

Кандидат історичних наук Н. І. Владимиrowa детально дослідила історію перетворень в сільському господарстві Народної Польщі в 1948—1965 рр., особливо діяльність сільськогосподарських гуртків.

Доктор історичних наук К. Д. Петряев вивчає історіографію слов'янознавства і німецько-слов'янських відносин, а також праці буржуазних істориків ФРН, що входять в серію так званих «східних досліджень», якими в Західній Німеччині зайняті численні дослідницькі «центри», університети та інститути. Він займається також методологічними проблемами історіографії слов'янознавства.

Окремі частини і фрагменти закінчених досліджень одеських слов'янознавців публікуються в наукових виданнях Москви, Києва, Харкова, Мінська, Одеси.

Тепер ми можемо констатувати значну інтенсифікацію славістичних досліджень в Одесі, що дає підставу сподіватись на перетворення Одеси в один з важливих центрів радянського слов'янознавства.

К. Д. ПЕТРЯЄВ

ВОРОНЕЗЬКІ ІСТОРИКИ-СЛАВІСТИ В 1966—1968 рр.

В 1966 р. у Воронежі відбулася Третя міжвузівська конференція істориків-славістів, присвячена 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції та 20-річчю перемоги народно-демократичної влади в зарубіжних слов'янських країнах. Конференція стала стимулом до дальшого розвитку історико-славістичних досліджень у Воронежі. В тому ж році був виданий черговий збірник статей, присвячений різним аспектам історії зарубіжних слов'янських народів¹. Він викликав жвавий інтерес істориків-славістів і одержав позитивну оцінку на сторінках радянської та зарубіжної періодичної преси.

В 1966—1967 рр. у Воронежському університеті були захищені кандидатські дисертації Б. Я. Табачниковим («Російсько-польські пролетарські зв'язки в період нового революційного піднесення 1910—1914 рр.»), Н. П. Мананчиковою («Нариси соціально-економічної історії Дубровника другої половини XIII—XIV вв.») і І. Г. Яну («Народно-визвольна боротьба у Вардарській Македонії (1941—1944 рр.)»).

В 1968 р. подав до захисту кандидатську дисертацію А. Є. Мескін на тему «Антифашистська бойова співдружність трудящих Радянського Союзу з зарубіжними народами в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. (За матеріалами області Чорноземного центру Росії)».

Закінчують роботу над кандидатськими дисертаціями А. Г. Волков («Проблеми нової історії в працях Д. Благоева») і В. В. Захаров («Аграрні відносини в Задарському окрузі в X—XV вв.»). Воронежські славісти беруть активну участь у всесоюзних славістичних конференціях і симпозіумах. В Мінську з доповідями і повідомлен-

¹ Вопросы истории славян (под редакцией А. Е. Москаленко). Вып. 2, Воронеж, 1966.

нями виступили тт. А. Є. Москаленко, Г. І. Ліпатнікова, Н. П. Мананчикова, В. В. Захаров, Л. С. Єрихонов, Г. В. Бердніков, Б. Я. Табачников, Н. Т. Сапронова і Л. А. Зуєва.

Важливою подією в житті воронезьких істориків-славістів було створення 1 вересня 1968 р. кафедри історії середніх віків і зарубіжних слов'янських народів, очолюваної доцентом А. Є. Москаленком. Головний напрямок кафедри — вивчення проблем історії народів Югославії та Болгарії. Створення кафедри свідчить про те, що Воронезький університет став одним з центрів славістичних досліджень в Радянському Союзі.

Крім загального курсу історії південних і західних слов'ян, студенти слухають спеціальні курси і займаються в спеціальних семінарах. Н. П. Мананчикова опрацює спеціальний курс «Історія Далматинських міст в середні віки»; І. Г. Яну — «Рух Опору на Балканах (1941—1945 рр.)», доцент педінституту Г. І. Ліпатнікова — «Середньовічні університети», в основу якого покладено матеріали Празького і Краківського університетів. Ведуть спецсемінари: А. Є. Москаленко — «Середньовічні далматинські міста» і «Вивчення середньовічної історії зарубіжних слов'янських народів в СРСР», а також С. П. Боброва — «Боротьба слов'янських народів за свободу і незалежність в період другої світової війни». З 1968/69 навчального року проводиться спецсеминар по джерелознавству історії південних і західних слов'ян. Студенти повинні закінчити роботу в семінарі представленням першого варіанту розділу «Джерела» для майбутніх дипломних робіт.

Колектив кафедри широко залучає студентів до участі в опрацюванні проблематики історії слов'янських країн. Студенти пишуть курсові й дипломні роботи по історії слов'ян.

Ми встановили контакти з великими науковими центрами Болгарії, Польщі і Чехословаччини і головно Югославії. Розширення і поглиблення таких зв'язків є одним з наших першочергових завдань.

І. Г. ЯНУ

НАУКОВА РОБОТА ІСТОРИКІВ ІНСТИТУТУ СЕРБОЛУЖИЦЬКОГО НАРОДОЗНАВСТВА

Інститут серболужицького народознавства в Будишині (Бауцені, НДР) був заснований у травні 1951 р. і в серпні 1952 р. підпорядкований Академії наук НДР. Він має п'ять відділень: історії, історичної демографії, мови, літератури та народного мистецтва. Одним з фундаторів інституту є його незмінний директор, філолог та соціолог доктор Павол Новотний.

Інститут видає періодичний науковий орган «Літопис» (Lětopis. Jahresschrift des Instituts für sorbische Volksforschung) у трьох серіях: А — мова та література, В — історія, С — народне мистецтво.

Відділ історії очолює доктор Ян Шолта (німецький варіант прізвища — Шольце), під керівництвом якого працюють доктор Мартин Каспер (заступник), доктор Франк Ферстер (вчений секретар) та асистенти Ергард Гартшток, Юрій Кнебель, Клаус Шіллер, Манфред Тіман та Петер Кунце. Активно співробітничать з відділом історії Інституту серболужицького народознавства вчені інших наукових центрів, а саме: доцент доктор Ян Бранкач (Лейпціг), доцент доктор Юзеф Лешинський (Вроцлав, ПНР), доктор Гартмут Цвар (Лейпціг) та теолог Йоахім Гут з Дюрренсдорфа біля Лебау.

Керівником відділу історичної демографії є доктор Фрідо Метшк.

Новий етап діяльності відділу історії розпочався в 1962 р.¹, коли його колектив приступив до вивчення великої комплексної теми «Історія лужицьких сербів», яка

¹ Про роботу Інституту до 1962 р. див. повідомлення: Я. Шолта. О работе Института лужицкого народоведения (ГДР). Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. Изд. АН СССР, М., 1962, стор. 102—108.

має бути закінчена в 1970 р. Вчені мають намір надрукувати багатотомне видання, що охоплюватиме історію найменшого слов'янського народу від перших хронікальних згадок про нього аж до наших днів. Робота вимагає кропіткого збирання матеріалів по численних архівах та бібліотеках, уважного дослідження ще зовсім невивчених документів, переоцінки з марксистських позицій відомих вже фактів, шукання якнай-вірніших шляхів синтезування. Усе це робити надзвичайно важко, бо історіографія лужицьких сербів створюється вперше.

Зрозуміло, що важливе значення для успішного виконання роботи має збирання, складання та публікація бібліографії. З успіхом цим займається М. Каспер, який у кожному випуску «Літопису» подає результати своєї роботи.

До 1961 р. історична серія «Літопису» виходила щорічно в одному томі, а від 1962 р. (від № 9) щорічник виходить уже двома випусками до десяти друкованих аркушів кожний. До часу написання цієї інформації (грудень 1968 р.) вийшло 15 номерів. У цьому виданні знаходимо такі постійні рубрики: статті, повідомлення, матеріали, дискусії, рецензії і огляди, анотації, бібліографія. «Літопис» публікує статті та інші матеріали не тільки істориків-славістів НДР, але й вчених ПНР, Радянського Союзу, ЧССР, СРР, Великобританії. Значна частина опублікованих в щорічнику матеріалів належить все ж таки працівникам інституту.

Окремі співробітники інституту за останні роки видали ряд монографій у постійній серії «Праці Інституту серболужицького народознавства». У цій серії були видані при участі істориків інституту також монографічні дослідження вчених інших наукових закладів. Вибірково наводимо такі праці:

J. B r a n k a ě k. Studien zur Wirtschaft und Socialstruktur der Westslawen zwischen Elbe /Saale und Oder aus der Zeit vom 9. bis zum 12. Jahrhundert. Bautzen, 1964.

J. L e s z c z y Ń s k i. Der Klassenkampf der Oberlausitzer Bauern in den Jahren 1635—1720. Bautzen, 1964.

F. M ě t š k. Die Stellung der Sorben in der territorialen Verwaltungsgliederung des deutschen Feudalismus. Bautzen, 1968.

H. Z w a h r. Bauernwiderstand und sorbische Volksbewegung in der Oberlausitz. Bautzen, 1966.

J. S o ť t a. Die Bauern der Lausitz. Eine Untersuchung des Differenzierungsprozesses der Bauernschaft im Kapitalismus. Bautzen, 1967.

M. K a s p e r. Der Lausitzer Bauernbund. Ein Beitrag zur Geschichte der demokratischen Bauernbewegung in der Oberlausitz 1924—1932. Bautzen, 1967.

Вчені Інституту серболужицького народознавства не обмежуються кабінетною роботою. Вони охоче виступають з науковими доповідями і популярними лекціями перед робітниками, селянами та інтелігенцією Лужиці. Всі працівники секції історії є членами різних наукових товариств і об'єднань, де ведуть планомірну наукову популяризаторську роботу. Керівник відділу Я. Шолта є членом Секції історії АН НДР, членом президії Німецького товариства істориків та бере участь у обласному відділенні цього Товариства в м. Котбусі. Там же співробітничав М. Каспер. У постійно діючій Комісії по вивченню історії місцевого робітничого руху в Котбусі і Бауцені співробітничать Ф. Ферстер та К. Шіллер. Ю. Кнебель є членом робочої групи АН НДР по вивченню історії і культури слов'ян в Німеччині від VII до XIII ст. Вчені-історики Лужицького інституту співпрацюють з робочими групами по вивченню історії гірничої промисловості при Гірничій Академії у Фрайберзі (Ф. Ферстер). Ряд істориків інституту є членами редколегій деяких журналів НДР. Керівник секції історичної демографії Ф. Метшк тісно співробітничав з Історичним товариством НДР, Бранденбурзькою науковою бібліотекою в Потсдамі, відповідними відділами видавництва «Домовіна».

Інтернаціональні зв'язки відділів історії і історичної демографії виражаються не тільки в тому, що майже всі вчені інституту друкують свої праці в іноземних журналах, а зарубіжні історики публікують статті і матеріали в «Літописі», а й в участі лужицьких учених у міжнародних конференціях та в роботі зарубіжних комісій. На-

приклад, Я. Шолта є членом Інтернаціональної комісії по вивченню слов'янства (Франція), а Ю. Кнебель вибраний членом Польського археологічного товариства.

Сподіваємось, що найближчим часом через «Українське слов'янознавство» будуть налагоджені контакти між вченими-істориками Інституту серболужицького народознавства та істориками-славістами наукових центрів України.

К. К. ТРОФИМОВИЧ

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ НАРОДІВ СРСР УНІВЕРСИТЕТУ ім. А. МІЦКЕВИЧА В ПОЗНАНІ

Перед другою світовою війною в Познанському університеті, створеному в 1919 р., існувала з 1928 р. кафедра історії Східної Європи. До гітлерівської окупації 1939 р. нею керував знавець історії Великого Князівства Литовського професор К. Ходиницький (1890—1942). Після звільнення Познані від гітлерівців в 1945 р. кафедрою почав завідувати професор Г. Ловмянський, який в 1934—1939 рр. завідував також ж кафедрою у Вільнюському університеті. В 1950 р. кафедра історії Східної Європи була переіменована в кафедру історії народів Радянського Союзу. Зміна назви кафедри виражала широкі прагнення представників польської історичної науки до встановлення тісних зв'язків з радянськими істориками, а також підкреслювала важливість вивчення історії народів СРСР як окремої дисципліни.

Завданням кафедри було, по-перше, ознайомлення студентів з історією народів СРСР шляхом читання відповідних лекційних курсів, вивчення монографій, бесід і дипломних семінарів і, по-друге, підготовка наукових працівників в галузі історії народів СРСР.

До 1953 р. кафедра мала тільки одного працівника (професор Г. Ловмянський), в 1955 р. їх було чотири, а тепер — п'ять: завідуючий доцент доктор Є. Охманський, ад'юнкти — доктор С. Александрович, доктор Ю. Можи, асистент — магістр А. Кіяс, магістр З. Войтков'як.

Проблематика наукових досліджень кафедри засереджується довкола історії Стародавньої Русі і Великого Князівства Литовського. Нині ця кафедра є єдиним в Польщі осередком досліджень Литви. Під науковим керівництвом видатного знавця історії Великого Князівства Литовського професора Г. Ловмянського за планом навчання молодих наукових кадрів були виконані такі докторські (тобто кандидатські) роботи:

1) Є. О х м а н с ь к и й. Утворення і розвиток латифундії Вільнюського біскупства 1387—1550 рр. Познань, 1963, стор. 226.

2) С. А л е к с а н д р о в и ч. Економічні функції містечок Литви і Білорусії в XV—XVII в. Цикл статей.

3) С. К а с п е р ч а к. Розвиток фільваркового господарства в Литві і Білорусії до половини XVI в. Познань, 1965, стор. 408.

4) Ю. М о ж и. Демографічна криза в Литві і Білорусії в другій половині XVII в., Познань, 1965, стор. 405.

5) Б. Т о п о л ь с ь к а. Розвиток економічно-суспільних відносин в добрах Шкловських в XVI—XVIII в. (здано до друку).

6) М. К о с м а н. Документи і канцелярія вел. кн. Вітольда (здано до друку).

В 1963 р. габілітувався доктор Є. Охманський і здобув у 1964 р. наукову ступінь доцента (доктора історичних наук) на підставі праці «Литовський народно-культурний рух в XIX в.», Бялисток, 1965, стор. 201.

Другий напрямок наукових досліджень — це історія раннефеодальної Русі та історія стародавніх і раннесередньовічних слов'ян. На цю тему професор Г. Ловмянський опублікував такі фундаментальні праці: «Економічні підстави формування слов'янських держав» (Варшава, 1953), «Питання ролі норманів в генезисі слов'янських держав» (Варшава, 1957) і «Початки Польщі» (т. 1—3, Варшава, 1963—1967). Праця запланована в 5-ти томах, які подають польську проблематику на дуже широкому порівняльному слов'янському фоні, особливо руському. Цікаві роботи опублікували також С. Касперчак (передчасно помер в 1966 р.) — «Класова структура руського суспільства в «Повести временных лет» (1956) і С. Александрович — «Польсько-руські

торгові відносини перед монгольським наїздом 1240 р.» (1958). Ці дві праці появилися як статті в «Наукових зошитах» університету ім. А. Міцкевича. Серія історична, № 1, 3.

Тепер на кафедрі опрацьовуються такі теми. Професор Г. Ловмянський закінчив IV том «Початків Польщі», присвячений епосі становлення слов'янських держав. Крім того, він публікує цикл статей про утворення політичних осередків у східних слов'ян на грані I—II тисячоліття н. е.

Доцент Є. Охманський, який займається, головним чином, історією Литви аж до найновіших часів, досліджує етнічну литовсько-руську межу. Доктор С. Александрович підготовлює габілітаційну працю, присвячену давній картографії білоруських і литовських земель до половини XVIII ст. і публікує статті на тему історії містечок Білорусії та Литви до половини XVII ст. Доктор Є. Можж також працює над габілітаційним науковим дослідженням, яке має висвітлити економічні зміни в білоруському селі в Новгородському воєводстві в XVII—XVIII ст. В проблематиці великоруській спеціалізується магістр А. Кіяс, який незабаром закінчить докторську роботу про розвиток фільварків у північно-східній Русі до початку XVI ст. Магістр З. Войтков'як починає вивчати розвиток осадництва в Північній Литві в XV—XVII ст.

В наукових планах кафедри передбачається публікація джерел з історії Русі і Литви.

Кафедра підтримує тісні контакти з радянською історичною наукою. Працівники кафедри виїжджають періодично до СРСР (Москва, Ленінград, Мінськ, Вільнюс, Гродно) на стажування і для проведення наукових досліджень. Вже кілька років триває тісна наукова співпраця з провідними істориками вищезгаданих міст, а також з львівським професором Д. Л. Похилевичем, добре відомим в Польщі дослідником аграрної історії Великого Князівства Литовського. На кафедрі кожного року бувають представники радянської історичної науки з Москви, Мінська, Харкова та інших наукових осередків. Працівники кафедри беруть також активну участь в діяльності Товариства польсько-радянської дружби в Познані.

Повну бібліографію наукових робіт працівників кафедри подає «Хроніка університету ім. А. Міцкевича в Познані», яка виходить раз в три роки. Про наукову діяльність професора Г. Ловмянського див: В. Т. Пашуто. Труды польського академіка Г. Ловмянського з історії Литви, Русі і слов'янства. «Вопросы истории», 1959, № 10.

Єжи ОХМАНСЬКІ

У ВРОЦЛАВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Вивчення історії села проводиться кафедрою суспільно-економічної історії університету і польською Академією наук у Вроцлаві здавна. Стосується воно, головним чином, історії сльонського села і до певної міри села інших земель Польщі та сусідніх країн. Кафедра ще на з'їзді істориків Польщі в Отвоцку в 1951—1952 рр. виступила з закликом зайнятись більш інтенсивно історією рільництва, зокрема історією сільськогосподарського виробництва та техніки. Багатий доробок історичних праць з цієї галузі науки, що його спостерігаємо в останні двадцять років, у значній мірі є наслідком цієї ініціативи. Можна говорити про переломне значення цього періоду в справі дослідження історії села та рільництва в Польщі.

Нове завдання вимагало нової джерельної бази і її необхідно було знайти. З цією метою ми використали стару рільничу літературу, яку до того часу використовували мало. Вона часто відбивала критичний погляд на давнє рільництво і, з другого боку, підсумовувала практичні знання її авторів, які займались рільництвом. Хоч у неї й були недоліки, проте вона все ж показувала продуктивні сили і стосунки в рільництві набагато повніше, ніж відповідні книжки з епохи капіталізму, автори яких були вченими, що користувались висновками різноманітних наук і не завжди правильно відбивали фактичний стан селянського господарства.

У 1949 р. мною було запропоновано видавництву «Осолінеум» три головні давні польські роботи з рільництва, а саме: «Господарство» Ансельма Гостомського кін-

ця XVI ст., «Економіка зем'янська генеральна» Якуба Казіміра Гауера другої половини XVII ст. і «Про рільництво, збіжжя, луки, хмільники, виноградники і господарські рослини» Криштофа Клюка. В наступні роки вийшла ще єдина в своєму роді робота, що стосується селянського господарства на Сльонську, «Коротке і дуже просте запровадження новин до сільського господарства» Мартина Гроссера (1954). Як вступ до роботи К. Клюка, С. Інґльот написав «Фільварково-панщизняне господарство в Польщі XVI—XVIII ст. на підставі давньої рільничої літератури». На велике значення цієї категорії джерел для вивчення історії рільництва автор вказує також в опублікованій ним у 1961 р. роботі під назвою «Сльонська рільнича література і преса з XVI—XVIII вв. — як джерело до історії села і рільництва».

Німецькі історики, які займалися дослідженням села на Сльонську, не опрацювали цілої низки її історичних проблем, яких вони просто не бачили, працюючи за іншим методом, ніж польські історики. Вони звертали головну увагу на суспільно-правову структуру сльонського села і майже не займалися історією продуктивних сил, історією організації і техніки праці в фільваркових і селянських господарствах. Вони нехтували такими галузями сільського господарства, як рибальство, бджільництво, лісова справа, сільські промисли. Оскільки не було докладно опрацьовано стану старого рільництва, то не було помічено і ознак поступу, які з'являлись у першій половині XVIII ст. Ці історики мало цікавились розташуванням сільського населення, його тягарями, забезпеченням його землею, живим та мертвим інвентарем. Вони мало цікавились сільськими ремісниками, а також солтисами. У них згадано про деякі спроби селянських реформ у XVIII ст. і зовсім не опрацьовано тих заходів, що провадилися попереду реформ, запроваджуваних пруським урядом в першій половині XIX ст. Німецькі історики зовсім не цікавились справою матеріальної культури сльонського села, харчуванням сільського населення, будівництвом, одягом. Вони дещо цікавились проблемами внутрішнього ринку, але не звертали уваги на державну політику в галузі рільництва, а також на питання формування цін на сільськогосподарську продукцію. Згадані вище проблеми і стали темами численних праць польських істориків. Розробка становить значний вклад в історію сльонського села і визначає собою специфіку досліджень Вроцлавського осередку істориків.

В колективно створеній «Історії Сльонська» (т. I, ч. 3) С. Інґльот написав «Село і рільництво Сльонська з кінця XVI ст. до 1763 р.» (Вроцлав, 1963). Йому ж належить науково-популярний твір «Сльонське село і селянин на протязі століть» (Обличчя повернених земель. Нижній Сльонськ, т. II. Вроцлав, 1948). Крім того, він написав статті «З історії організації адміністрації фільварку на Нижньому Сльонську на основі економічної інструкції з початку XVIII ст.» (Соботка Р. II, Вроцлав, 1956) і «Питання впливу античної рільничої літератури на організацію фільварку на Сльонську в період Ренесансу». (Праці, присвячені Р. Гродецькому, Варшава, 1960).

На нашій кафедрі розгорнуто дослідження історії окремих галузей сільського господарства Сльонська. В зв'язку з цим Ст. Інґльот та А. Нирок опрацювали твір Яна Дубравіуса і Ольбрихта Струменського «Про рибне господарство (XVI ст.)» (Дослідження з польської і чехословацької історії, Вроцлав, 1960). А. Нирок опрацював тему «Рибне господарство на Верхньому Сльонську з половини XVI до половини XIX ст.» (Вроцлав, 1966). Крім того, він спільно з Л. Вятровським написав твір «Рибне господарство в Пщинському князстві з кінця XVII до початку XIX ст.» (Наукові зошити Вроцлавського університету — Історія V). Л. Вятровський написав окрему книжку «Селянське господарство в Пщинських маєтках з половини XVII до початку XIX ст.» (Вроцлав, 1965). Юліан Янчак видав книгу — «Розміщення рослинної і тваринної продукції на Сльонську на переломі XVIII і XIX ст.» (Вроцлав, 1964). Ст. Інґльот, З. Шкурлатовський і Л. Вятровський разом опрацювали «Стан і потреби досліджень над рівнем урожаїв в сльонському рільництві (XVI до половини XIX ст.)» (Собутка, 1965).

Кілька років тому кафедра суспільно-економічної історії розпочала збирання джерельних матеріалів до історії кліматичних і метеорологічних умов Сльонська. Це мають бути з ініціативи В. Свентоховського колективні праці по вивченню впливів

посухи на рільництво. В зв'язку з цим Ст. Інґльот опублікував останнім часом працю «Кліматично-метеорологічні явища на Сльонську з XVI до половини XIX ст.» (З досліджень над впливом посухи на рільництво на Нижньому Сльонську. Вроцлав, 1968).

З післявоєнних праць кафедри про село всієї Польщі слід назвати: Ст. Інґльот «Внутрішня колонізація і вплив німців до Польщі у XVI—XVIII ст.» (Краків, 1945); «Участь селян в обороні Польщі. Історичний нарис» (Лодзь, 1946); «Нарис історії рільництва і лісництва в Польщі» (Краків, 1948); «Становище польського села на переломі XVIII і XIX ст.» (150 років Грубешівського рільничого товариства. Варшава, 1966) і «Спроби аграрної реформи в Польщі XVIII ст. Вибір джерел» (Вроцлав, 1952); Л. Вятровського «З історії латифундії костела кларисок Старого Сонча (XIII—XVIII ст.)» (Наукові зошити Вроцлавського університету. Вроцлав, 1959). і Е. Тшини «Становище населення в королівщинах Краківського воєводства в XVII ст.» (Вроцлав, 1963).

Окремо слід назвати дослідження історії кооперації. За редакцією Ст. Інґльота і у співпраці з ним вийшов з друку «Нарис історії польського кооперативного руху. Частина I до 1918» (Варшава, 1966), а з праць монографічних — Ст. Жигі «Польські народні банки на Верхньому Сльонську під німецьким пануванням в 1895—1939 рр.» (Варшава, 1967). Інші праці готуються до друку.

Триває підготовка до опублікування за редакцією Ст. Інґльота колективної праці в трьох томах під назвою «Історія польських селян» (від початку формування класового суспільства до 1945 р.). Перший том—«Історія польських селян до падіння шляхетської Речі Посполитої» вже здано до друку.

С. ІНґЛЬОТ

ЗМІСТ

Від редакції 3

СТАТТІ

- К. Д. Петраєв* (Одеса). Деякі актуальні питання радянського слов'язознавства 5
А. Ф. Кізченко (Київ). Зовнішньополітичні відносини так званої «другої» Чехословацької республіки (жовтень 1938—15 березня 1939 р.) 12
Г. Я. Чернявський (Харків). Рух солідарності трудящих капіталістичних країн з революційною боротьбою болгарського народу в 1925—1929 рр. 25
І. І. Белякевич (Львів). Антивоєнні виступи в І-й Польській стрілецькій дивізії на Південно-Західному фронті влітку 1917 р. 39
В. О. Борис (Львів). Про програму «Співдружності Польського народу» 55

ІСТОРИОГРАФІЯ

- О. С. Бейліс* (Львів). Сучасна болгарська марксистська історіографія про соціально-економічний розвиток Болгарії в епоху національного Відродження 65

ПОВІДОМЛЕННЯ

- А. І. Черній* (Ровно). Економічна допомога Радянського Союзу Народній Республіці Болгарії в перші роки соціалістичної революції (1944—1947 рр.) 86
М. П. Повч (Львів). Боротьба Закарпатської крайової організації КПЧ за створення єдиного фронту трудящих у 1933 р. 93
І. М. Теодорович (Чернівці). Спроби антирадянської змови США і держав Антанти з Німеччиною та Австро-Угорщиною за рахунок слов'янських народів Центральної і Південно-Східної Європи (листопад—грудень 1917 р.) 102
А. Мірзаєв (Київ). Економічне становище Болгарії напередодні першої світової війни 113
Ж. М. Ковба (Львів). З історії чеської еміграції на Україну 121
Ф. І. Стеблій (Львів). Коліївщина в оцінці польської суспільно-політичної думки кінця XVIII—першої половини XIX ст. 130
Я. Д. Ісаєвич (Львів). До питання про діяльність Львівського братства в галузі міжслов'янських взаємин у XVI—XVIII ст. 137

ЛЮДИ. ФАКТИ. ПОДІЇ

- С. П. Мовчан* (Львів). Ф. Філіпович — відданий борець за справу комунізму (до 50-річчя заснування КП Югославії) 141
Л. О. Любимський (Тернопіль). Народна армія нової Польщі набуває крила (до 25-річчя військово-повітряних сил Польської Народної Республіки) 147

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Я. С. Хонігсман* (Дрогобич). Генріх Батовський. Останній тиждень миру. Познань, 1964. Перші тижні війни. Познань, 1967. 152
Я. Д. Ісаєвич (Львів). Дослідження історії шкільної освіти у південній Польщі і на західноукраїнських землях 154

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Про V конференцію істориків-славістів	157
В Академії наук УРСР	158
Нове в роботі істориків-славістів Київського університету	159
Наукова робота львівських істориків-славістів у 1967—1968 рр.	160
Вивчення історії південних та західних слов'ян у вузах Харкова	161
Слов'янознавство в Одесі	162
Воронезькі історики-славісти в 1966—1968 рр.	163
Наукова робота істориків Інституту серболужицького народознавства	164
Наукова діяльність кафедри історії народів СРСР університету ім. А. Міцке- вича в Познані	166
У Вроцлавському університеті	167

Редактор В. І. Юрченко
Технічний редактор Т. В. Саранюк
Коректор В. В. Поляк

УКРАИНСКОЕ СЛАВЯНОВЕДЕНИЕ.
История зарубежных славян. Выпуск 1.
(На украинском языке).

15,05 прив. печ. л. Тираж 600. Цена 91 коп. Зак. 1945. Издательство Львовского университета.
Львов, Университетская, 1. Областная книжная типография Львовского областного управления
по печати. Львов. Стефаника, 11.

БГ 10006. Здано до набору 13. VI 1969 р. Підписано до друку 30. I 1970 р. Формат 70×108¹/₁₆. Папер
арк. 5,375. Привед. друк. арк. 1505. Обл. вид. арк. 144. Тираж 600. Ціна 91 коп. Зам. 1945

Видавництво Львівського університету. Львів, Університетська, 1.
Обласна книжкова друкарня Львівського обласного управління по пресі. Львів, Стефаника, 11.

91 коп.

ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
1970